

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
К. КАРАСАЕВ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ТҮРК ФИЛОЛОГИЯСЫ КАФЕДРАСЫ**

**Кол жазма укугунда
УДК:809.43:809.434.1(575.2)(043.3)**

Фатих ЧЕЛИК

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮШТҮК СИБИРЬ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ
КУРАНДЫ АТООЧ СӨЗДӨРДҮН ЖАСАЛЫШЫ**

10.02.06- түрк тилдери

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иш**

Илимий жетекчиси:

**филология илимдеринин доктору,
профессор Ташполот САДЫКОВ**

БИШКЕК – 2014

МАЗМУНУ

Киришүү.....	9
I бап. Маселенин изилдениш тарыхы жана теориялык негиздери.....	13
1.1. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде изилдениши	13
1.2. Сөз жасоо маселесинин түркологияда изилдениши	17
1.3. Сөз жасоо маселесинин кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде изилдениши.....	25
II бап боюнча жыйынтык.....	33
II бап. Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде атоочтон атоочтун жасалышы.....	35
2.1. Зат атоочтун жасалышы.....	35
2.1.1. Атооч сөздөрдөн зат атоочтун жасалышы.....	35
Өнүмдүү курандылар	
-чы курандысы.....	36
-лык курандысы	46
-даш курандысы.....	52
-чак курандысы.....	56
-чык курандысы.....	58
Аз өнүмдүү курандылар	
-ак курандысы.....	60
-ча курандысы.....	63
-чылык курандысы.....	66
-дай курандысы.....	67
-дырык курандысы.....	68
-аш курандысы.....	70
Өнүмсүз курандылар	
-ка курандысы.....	71

-алак курандысы.....	72
-аң курандысы.....	73
-ай курандысы	74
-чын курандысы.....	74
-дак курандысы.....	75
-кыч курандысы.....	76
-ат курандысы.....	77
-гай курандысы.....	77
-нак курандысы.....	78
-шкы(лар), -лышкы (лар) курандысы.....	80
-чыгаш курандысы.....	80
2.1.2. Атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышы.....	80
Өнүмдүү курандылар	
-лык курандысы.....	80
-дай курандысы.....	82
-чыл курандысы.....	84
-лу курандысы.....	85
Аз өнүмдүү курандылар	
-гы курандысы.....	86
Өнүмсүз курандылар	
-дак курандысы.....	87
-ак курандысы.....	88
-ычак курандысы.....	88
-мтык курандысы.....	88
-нак курандысы.....	89
-сак курандысы.....	89
-сымак курандысы.....	91
-сыман курандысы.....	91

-су курандысы.....	92
-у курандысы.....	92
-лдыр курандысы.....	93
-сымаар курандысы.....	93
-чак курандысы.....	93
-гыр курандысы.....	94
-сык курандысы.....	94
2.2. Атооч сөздөрдөн зат атоочтун жасалышы жана атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышында окшоштуктар жана айырмачылыктар.....	95
2.2.1. Атооч сөздөрдүн жасалышындагы окшоштуктар.....	95
2.2.1.1. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн зат атоочтун жасалышындагы окшоштуктар.....	96
2.2.1.2. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар.....	101
2.2.2. Атооч сөздөрдүн жасалышындагы айырмачылыктар.....	103
2.2.2.1. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрүнөн зат атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.....	104
2.2.2.1.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	104
2.2.2.1.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	107
2.2.2.1.3 Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	108
2.2.2.1.4 Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	108
2.2.2.2. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.....	108
2.2.2.2.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде	

кездешпеген куранды мүчөлөр.....	108
2.2.2.2.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	109
2.2.2.2.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	110
2.2.2.2.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	111
II бап боюнча жыйынтык.....	111
III бап. Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде	
этиштен атооч сөздөрдүн жасалышы.....	114
3.1. Этиш сөздөрдөн зат атоочтун жасалышы.....	114
Өнүмдүү курандылар	
-ак курандысы.....	114
-(ы)ч курандысы.....	116
-кы курандысы.....	116
-гыч курандысы.....	119
-гын курандысы.....	120
-(ы)к курандысы.....	122
-ым курандысы.....	125
-гыш курандысы.....	127
-ма курандысы.....	128
-мак курандысы.....	129
-(ы)н курандысы.....	129
-нты курандысы.....	130
-ш курандысы.....	131
Аз өнүмдүү курандылар	
-ан, -аан курандысы.....	131
-чак курандысы.....	132

-чы курандысы.....	133
-ды курандысы.....	135
-гак курандысы.....	135
-л курандысы.....	136
-мал курандысы.....	137
-лга курандысы.....	137
Өнүмсүз курандылар	
-а курандысы.....	138
-алак курандысы.....	139
-анак курандысы.....	139
-аса курандысы.....	140
-аша курандысы.....	140
-дык курандысы.....	140
-га курандысы.....	140
-галак курандысы.....	143
-ган курандысы.....	143
-аачы курандысы.....	144
-ай курандысы.....	144
-ышкын курандысы.....	145
-лда курандысы.....	145
-мча курандысы.....	145
-ндак курандысы.....	146
3.2. Этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышы.....	146
-(ы)к курандысы.....	146
-нды курандысы.....	148
Аз өнүмдүү курандылар	
-анак курандысы.....	148
-чаак курандысы.....	148

Өнүмсүз курандылар

-гак курандысы.....	150
-галак курандысы.....	151
-ым курандысы.....	151
-чык курандысы.....	152
-гыр курандысы.....	152
-ак курандысы.....	153
-ан,-аан курандысы.....	153
-ды курандысы.....	154
-бас курандысы.....	154
-чаң курандысы.....	154
-ган курандысы.....	155
-гын курандысы.....	155
-ачал курандысы.....	155
-чы курандысы.....	156
-аачы курандысы.....	156
3.3. Этиш сөздөрдөн зат атоочтун жана сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар жана айырмачылыктар.....	157
3.3.1. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрдөн зат атоочтун жасалышындагы окшоштуктар.....	157
3.3.2. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар.....	161
3.3.3. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрүнөн зат атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.....	163
3.3.3. 1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	163
3.3.3.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	165

3.3.3.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	165
3.3.3.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	166
3.3.4. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.....	167
3.3.4.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	167
3.3.4.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	167
3.3.4.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	168
3.3.4.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.....	168
3-бап боюнча жыйынтык.....	169
Корутунду.....	171
Шарттуу белгилер.....	175
Колдонулган абияттар.....	178

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Тектеш тилдерге терең изилдөө, жана тарыхый салыштырууларды жүргүзүү азыркы күндө тил илиминде негизги маселелердин бири болуп саналат. Колубуздагы илимий иште кыргыз тилинин сөз курамы иликтөөгө алынып, Түштүк Сибирдеги алтай, тува, хакас тилдеринин сөз курамы менен салыштырылып каралмакчы.

Бүгүнкү күндө тил илиминде тектеш жана тектеш эмес тилдерди өз ара салыштырма планда иликтөө актуалдуу маселе болуп эсептелинет. Андыктан бул илимий эмгекте Түштүк Сибирде жашаган алтай, тува, хакас элдеринин тилдери менен кыргыз тилинин ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктардын каралуусу теманын актуалдуулугун аныктайт. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдеринде куранды атооч сөздөрү өз өзүнчө изилденилип келет. Бирок бул төрт тилдин куранды атоочтору бирге, салыштырма планда алгач ирет каралууда.

Аталган тилдердеги куранды атооч сөздөрдү уюштуруучу мүчөлөрдү салыштырып караганда айрымдары фонетикалык жактан да, семантикалык жактан да жалпылыктарды сактап калса, айрым мүчөлөр өзгөрүүгө дуушар болгондугу байкалат. Ал эми айрым мүчөлөр бир тилде кездешсе, калган тилдерде кездешпеген учурлары да бар. Ошондуктан, кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги куранды атооч сөздөрүнүн салыштырма планда изилдениши актуалдуу маселелерден деп эсептелинет.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин түркология кафедрасынын илимий изилдөө багытына туура келет жана илимий жетекчинин, изденүүчүнүн демилгеси менен тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иштин максаты кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги куранды атоочтордун жасалышындагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды аныктоо. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде изилдениши боюнча жалпы маалымат берүү;
2. Сөз жасоо маселесинин түркологияда изилденишине сереп салуу;
3. Кыргыз жана алтай, тува, хакас тилдеринде атооч жасоочу куранды мүчөлөрдү иликтөө;
4. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги куранды атооч сөздөрүн кураган мүчөлөрдүн жасалуу жолуна карай бөлүнүшүн иликтөө;
5. Кыргыз жана алтай, тува, хакас тилдериндеги куранды атооч сөздөрдү уюштуруучу мүчөлөр аркылуу жасалган сөздөрдүн маанисине токтолуу;
6. Атооч сөздөрдүн жасалышындагы окшоштуктарга кеңири токтолуу;
7. Атооч сөздөрдүн жасалышындагы айырмачылыктарды белгилөө;
8. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги куранды атооч сөздөрдү кураган мүчөлөр аркылуу жасалган сөздөрдү семантикасы боюнча классификациялоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Илимий эмгекте алтай, тува, хакас жана кыргыз тилдеринин куранды атооч сөздөрүнүн изилденишин талдоого алуу. Сөз болуп жаткан төрт тилде жасалган куранды атооч сөздөрдү өз өзүнчө маанисин карап чыгуу жана эң негизгиси ар бир жасалган сөздөрдү маанисине карата бөлүп чыгуу иштин негизги жаңычылдыгы болуп саналат. Кыргыз жана алтай, тува, хакас тилдеринин куранды атооч сөздөрүнүн салыштырмалы түрдө изилдениш маселеси бүгүнкү күндө илимий эмгектерде системалык түрдө иликтөөгө алына электиги да иштин жаңычылдыгын белгилемекчи. Жогоруда белгиленген маселелердин иликтенип, анализге алынышы илимий иштин жаңычылдыгын түзөт.

Изилдөөнүн илимий-методологиялык негизи, материалдары жана методдору. Диссертациялык иштин методологиялык негизин В.В.Виноградов, О.С.Ахманова, Э.В.Севортян, Н.М.Шанский, Д.Н.Шмелев, А.А. Юлдашев, Ж.М.Гузеев, Б.М.Юнусалиев, Б.О.Орузбаева, Т.Садыков жана башка тилчилердин илимий-теориялык эмгектери, кыргыз жана алтай, тува, хакас тилиндеринин сөздүктөрү түздү.

Илимий ишти аткарууда иликтөөгө алынган кыргыз жана түштүк сибир түрк тилдеринин иллюстрациялык материалдарына карата анализ-синтездик, салыштырма, лингвистикалык сыпаттоо методдору колдонулду.

Иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөдө козголгон проблеманын маанилүүлүгү, жалпылыгы менен байланыштуу. Бул илимий эмгек түрк жана кыргыз тилдерин салыштырып изилдөөчүлөр үчүн, аталган тилдерди үйрөнүүчүлөр жана жогорку окуу жайларында аталган темада атайын тандоо курстарын окутууга сунушталмакчы.

Коргоого коюлуучу жоболор:

-тилдердин салыштырма типологиясы салыштыруунун багытына байланыштуу болуп, ага шайкеш түзүлгөндүктөн, кыргыз, алтай, тува, хакас тилдеринин сөз жасоо грамматикасынын негизин түптөөдө, кыргыз тили салыштыруунун негизи деп, алтай, тува, хакас тилдери салыштырылуучу тилдер деп тандалып алынды;

-түркологияда тектеш түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, тува, хакас тилдеринин сөз жасоо маселеси, салыштырма грамматикасынын негизинин алгач ирет түптөлүп жатышы жалпы түркология үчүн да, сөз болуп жаткан түрк тилдери үчүн да зор теориялык мааниге ээ;

-сөз жасоо проблемасы ар тараптан жана терең изилдөөгө алынбай туруп, сөздөрдүн морфологиялык түзүлүш сыры, андагы закон ченемдүүлүктөрдүн ачылуусу мүмкүн эмес. Ошол себептен сөз жасоо мүчөлөрдүн терең изилденүүсү олуттуу болуп эсептелинет;

-тилдеги бардык сөздөргө морфосемантикалык жактан көз жүгүртсөк, ар бир төл сөздүн түзүлүш курамына, уңгусуна, синтаксистик касиеттерине, уңгулардын өз ара айкалышына жана туруктуу лексикалык бирдиктерди түзүү эрежелерине көңүл бурууга туура келет;

-сөз жасоо проблемасынын тектеш тилдерде изилдениш абалын жана ага айрым өлкөлөрдүн тилчи-изилдөөчүлөрүнүн салымын баалоодо орус, түрк тилчилеринин эмгектерин атай кетүү зарыл: Н.К. Дмитриев, Н.К. Баскаков, А.Н. Кононов, А.Гулямов жана Э.В.Севортян ж.б.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Бул эмгек изилдөөчүнүн кыргыз тили жана Түштүк Сибирь түрк тилдери боюнча жыйнаган теориялык жана факты-материалдарынын негизинде жеке өзү жүргүзгөн талдоолорунун, иликтөөлөрүнүн натыйжасы болуп эсептелет.

Колубуздагы иште берилген сөздөр, 2010-жылы жарыка чыккан кыргыз тилинин сөздүгү, 1999-жылы басылып чыккан “Altayca-Türkçe Sözlük” (Алтай-Түрк тилдеринин сөздүгү), 2003 жылы басылып чыккан “Tuva Türkçesi Sözlüğü” (Тува Түркчөсү Сөздүгү), 1953 жылы басылып чыккан Хакаско-русский словарь (хакасс-орус тилдеринин сөздүгү), 1968 жылы басылып чыккан Тувинско-русский словардан (тува-орус тилдеринин сөздүгү) алынды.

Иштин апробацияланышы. Изилдөөнүн натыйжалары, диссертацияда айтылган ойлор, анализдер “БГУ Жарчысы”, “КУУ Жарчысы” серияларында “БГУ Кыргыз тили жана адабияты” журналында жарык көрдү. К.Карасаевдин 110-жылдыгына арналган (К.Карасаев атындагы БГУ) илимий –практикалык конференцияларда баяндамалар, докладдар жасалды. Иликтөөнү жүргүзүүдө тарыхый-салыштырма ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Диссертациялык ишке байланыштуу 10 макала илимий журналдарда жарыяланды.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш алдына койгон максат-милдеттерине, топтолгон фактылардын мүнөзүнө жана аларды талдап текшерүү багытына карай үч бапка бөлүнүп берилди. Ошону менен катар диссертациялык иш, киришүүдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү 186 бет.

І БАП.

МАСЕЛЕНИН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ ЖАНА ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Сөз жасоо маселесинин жалпы тил илиминде изилдениши

Сөз жасоо деген түшүнүк термин катары эки түрдүү мааниге ээ. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет [АКАТ 2009: 247].

XX кылымдын аягынан баштап тил илиминдеги изилдөө иштери кыйла өнүгүү жолуна коюлду. Тээ антикалык доордун даанышмандарынан тарта т.а. Платондон баштап Э.Бенвенист, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.Фон Витгенштейн, Л.С.Выготский, В.Фон Гумбольдт, Э.Кассирер, Ю.М.Лотман, А.Р.Лурия, А.А.Потебня, А.Шлейхер, Г.Г.Шпет, Р.Якобсон ж.б. чейин тилди адам аркылуу изилдегендиги айтылып келет [Евсеева 2011: 15].

Тилдин сөздүк курамындагы лексикалык бирдиктерди лексико-грамматикалык топторго бөлүштүрүү байыркы окумуштуулардын эмгектеринен эле жолугат. Байыркы грек окумуштуусу Аристотель сөздөрдү үч топко бөлгөн: атооч, этиш жана бөлүкчөлөр. Александрия тилчилери 8 сөз түркүмүн аныкташкан: атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук, байламта, предлог, мүчө. Сөздөрдүн колдонулуш маанисине жана синтаксистик кызматына карата: а) өзүнчө маани берүүчү толук сөздөр (атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук), б) кызматчы сөздөр (байламта, предлог, член) деп эки чоң топко бөлүштүрүү да ошол мезгилдерден башталган. Грек тили үчүн түзүлгөн бул бөлүштүрүүлөрдүн үлгүсү латын грамматикачыларынын да эмгектерине өз таасирин тийгизген. Ал эми Рим окумуштуулары сөз түркүмдөрүнүн ичинен мүчө деген түшүнүктүн ордуна сырдык сөз деген түшүнүктү киргизишкен.

Тил илими үчүн зарыл болгон “система”, “структура” деген түшүнүктөр бар. “Система” деген терминди тилге карата Ф. де Соссюр колдонгон. Бирок

бул пикир Бодуэн де Куртенге таандык. Ф. де Соссюрдун пикири боюнча, тил дегенибиз идеяны билдирүүчү белгилердин системасы болуп эсептелет.

Мына ошентип, сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү орто кылымдын окумуштуулары жана жаңы замандын тилчилери үчүн да бирден бир үлгү болуп жүрүп олтурду. Бара-бара буга тактоолор, толуктоолор, өзгөртүүлөр киргизилди. Сан атооч, сын атооч өз-өзүнчө сөз түркүм катары таанылып, атоочтуктар этиштин тобуна ыйгарылды.

Мындай принциптин натыйжасында дүйнө жүзүндөгү тилдердин бардыгында сөздөрдү бирдей сөз түркүмдөрүнө окшош кылып бөлүштүрүү керек деген көз караш да өкүм сүргөн. Мындагы логикалык принцип – адам баласынын ой жүгүртүүсү салыштырмалуу бирдей болгондуктан, сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору болгон сөз түркүмдөрү да бирдей болууга тийиш деген корутундуга негизделген.

М.В.Ломоносов тарабынан түзүлгөн орус тилинин биринчи илимий грамматикасында да сөздөр сөз түркүмдөрүнө маанисине карата негизги (атооч, этиш) жана жардамчы (ат атооч, атоочтук, тактооч, предлог, байламта, сырдык сөз) сөздөр болуп эки топко бөлүштүрүлгөн.

XIX кылымдын экинчи жарымына чейин эле, тактап айтканда, профессор А.Потебняга чейин эле орус тил илиминде логикалык принцип негизги болуп келген. Аталган окумуштуу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн мааниси менен бирге формасына да көңүл бөлөт. Мына ошондон баштап орус тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздөрдүн формасы биринчи орунга чыга баштайт [Абдувалиев, Садыков 1997: 33].

Жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесин изилдөө боюнча Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улуханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б.лардын эмгектери жарык көргөн.

Н.М.Шанскийдин “Основы словообразования и лексикологии” [1953] деген эмгегинде орус тилинин сөз жасоо маселеси козголот [Шанский 1953: 3-56]. Бул сыяктуу сөз жасоо маселеси туурасында “Очерки по русскому словообразованию и лексикологии” [1959], “Современный русский язык”

[1987] деген эмгектеринен да жолуктурууга болот. Ал эми Шанскийдин олуттуу эмгеги: “Лингвистические детективы” [2007] деген басылмасы. Бул эмгегинде Н.М.Шанский орус тилиндеги сөз жасоо маселесин салыштыруу ыкмасын колдонуу менен грамматикалык анализдерди жүргүзүү аркылуу карайт [Шанский 1959].

Андан кийинки сөз жасоо маселесин изилдеген көрүнүктүү лингвист катары А.Н.Тихоновду айтууга болот. Ал сөз жасоо маселесин терең изилдеген орус окумуштууларынан. Анын сөз жасоо боюнча жараткан эң баалуу «Словообразовательное гнездо в современном русском языке» деген эмгегин атоого болот. А.Н.Тихонов ушул эле темада доктордук илимий эмгегин «Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде» деген темада жактагандыктан, сөз жасоо маселесин абдан терең изилдегенге аракет жасаган [Тихонов 1974]. Анын сөз жасоо маселеси жөнүндөгү эң негизги эмгектери төмөнкүлөр: «Словообразовательное гнездо в современном русском языке», «Словарь-справочник по русскому языку: Правописание, произношение, ударение, словообразование, морфемика, грамматика, частота употребления слов», «Словообразовательный словарь современного русского языка», «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря», «Взгляд в будущее словообразовательной лексикографии», «Словообразовательная мотивированность однокоренных слов», «Современный русский язык (Морфемика. Словообразование. Морфология)».

Орус тилинин сөз жасоо маселесин изилдеген В.В.Виноградов орус тилин гана эмес адабиятын да мыкты иликтеген. Эгер тил жаатында сөз кыла турган болсок, т.а. сөз жасоо маселесине кайрыла турган болсок, анын “Русский язык” [1947] жана “Современный русский язык” [1961] аттуу эмгектери белгилей кетүүгө татыктуу.

Орус тилинин эң башта турган, эң көрүнүктүү тилчиси Е.С.Кубрякова сөз жасоо маселесин эң мыкты изилдеген жана ошону менен катар тил илимине киришүү ономасиология, сөз жасоо морфонология, кептин түрлөрүн, жана когнитивдик лингвистиканы изилдеп чыккан. Ошондой эле жалпы герман

тилдериндеги сөз жасоо маселесин да талдап чыккан. Мисалы анын эң көрүнүктүү «Сравнительная грамматика германских языков» [1963-1973] атуу эмгеги төрт том болуп басылып чыгып дүйнөлүк тилге байланыштуу китептердин арасынан өз ордун ээлеген. Ошондой эле сөз жасоо маселесине тиешелүү төмөндөгүдөй эмгектерин атоого болот: «Общее языкознание, [1972], «Языковая номинация» [1977], «Язык и наука в конце XX века» [1995]. «Что такое словообразование» [1965], «Основы морфологического анализа» [1974], «Теория номинации и словообразование» [2010].

В.С.Улукханов «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания» [1975] аттуу эмгегинде сөз жасоо маселесин изилдеп чыккан, «Русская грамматика» [1980] деген эмгегинде орус грамматикасын жеткиликтүү мыкты изилдегендиги үчүн СССРдин мамлекеттик сыйлыгына ээ болгон [1982]. Дагы ушул сыяктуу сөз жасоо маселеси туурасында бир топ эмгектерди жараткан: “Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация” [1999], «Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка” [1969], «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания” [1972], «Смысл и значение в словообразовании” [1992].

А.Н.Соболев да сөз жасоо маселесин изилдеген окумуштуулардан. Ал Балкан, Арумын, Албан, Болгар, Серб, Хорват жана Македон тилдериндеги сөз жасоо маселелерин изилдеп чыккан. Анын төмөнкү эмгектерин атоого болот: “Основы лингвокультурной антропогеографии Балканского полуострова. Том I. Homo balcanicus и его пространство. СПб.: Наука; München: Otto Sagner Verlag, [2013]. Южноарумынский говор села Турья (Пинд). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. München: Biblion Verlag, [2005] Албанский тоскский говор села Лешня (Краина Скрапар). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, [2002]. Болгарский широколыкский говор. Синтаксис. Лексика духовной культуры. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, [2001]. Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens. Bd. I. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. Marburg: Biblion Verlag, [1998] ж.б.

1.2. Сөз жасоо маселесинин түркологияда изилдениши

Тилдеги эң негизги бирдик - сөз. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин кеңейиши жана жаңы сөздөрдүн пайда болоору тууралуу лексикологияда айтылып келет. Тилдин лексикалык корунун жаңы сөздөр менен улам толукталып, байып туруу процесси тиешелүү морфологиялык кубулуштар аркылуу, башкача айтканда, сөз жасоо аркылуу ишке ашат. Туунду сөздөрдүн куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрдүн жардамы менен жасалыш ыкмасы сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы деп аталат [АКАТ 2009: 259]. Тил илиминде тилдин бутактары өз ара байланыштуу, бири-бирин шарттоочу системалар жана категориялар катары каралат. Алардын ичинде сөз жасоочу каражаттар маанилүү орунду ээлейт. Анткени ал өзүнүн өзгөчөлүктөрү боюнча башка грамматикалык кубулуштар менен тыгыз байланышып, кээде аларды шарттап да калат. Ошондуктан сөз жасоонун касиеттери тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн айрым закон ченемдүүлүктөрүн ачууда маанилүү ролду ойнойт.

Сөз жасоо проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу маалыматтар чет өлкөлүк илимпоздор; К.Грөнбек, В.Банг, Г.Вамбери, Г.И.Рамстедт, К.Броккельман, Ж.Дени, В.Котвич, Рясенен, А.Зайончковский, А.Эмре, Б.Аталай жана башкалардын эмгектеринен кездешет [Орузбаева 2000: 30-31].

Түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө алгачкылардан болуп И.Мегизер бөлүштүргөн. Ал түрк тилдеринин сөз түркүмдөрү тууралуу бир топ терең ойлорун айткан. Негизинен латын грамматикаларынын үлгүсүндө болгону менен, И.Мегизердин эмгектеринде атоочтордун жөндөлүшү, сын атоочтун салыштырма даражалары, сөз жасоо, сан атооч, этиш, тактооч, жандооч, байламта, бөлүкчө жана сырдык сөздөр тууралуу сөз болгон. А.Курбановдун пикири боюнча, И.Мегизер түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн схемасын негиздеген. Ошентип, жаңы замандагы Европалык илимпоздор индоевропа тилдеринин жетишкендиктерин негиз катары алып, түрк тилдеринин грамматикасын түзүүгө аракет жасашкан. Натыйжада жандоочтордун «предлогдорго» окшоштурулуп чечмелениши («препозышин»)

пайда болгон. Француз лингвисти И. Голдерманн 1730-жылы жарык көргөн эмгегинде «препозышин» деген сөздү «постпозышин» деген сөз менен алмаштырып, бир топ туура багытка түшкөн. Анын грамматикасынын орус тилине которулушунда «постпозышин» «после положения» деген термин менен аталат. Ал эми муну «послелог» деген терминге алгачкы жолу Мухаммед Али Мирза Казем-Бек алмаштырган.

Түрк сөздөрүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселесине А.Н.Самойлович, В. А. Гордлевскийлер да токтолушкан. Ушул маселеде алар биринчилерден болуп семантикалык жана синтаксистик принципке таянышкан. Ал эми тилчи А.Боровков сөздөрдү лексикалык мааниси, тышкы белгилери жана сүйлөмдө башка сөздөр менен айкашусу боюнча бөлүштүргөн. Түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окууну андан ары Н.К.Дмитриев өнүктүргөн. Ал өз алдынча сөз түркүмү катары тактоочтордун бар экенин далилдеп, бөлүкчө, модалдуу сөздөр тууралуу алгачкылардан болуп өз оюн айткан. Түрк тилдеринде сөз түркүмдөрү тууралуу окуунун андан ары өнүгүшү, тиешелүү деңгээлде такталышы А.Н.Кононов, Н.П.Дыренкова, В.М.Насилов, В.А.Баскаков, Э.В.Севортян, И.А.Батманов, А.М.Щербак ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылат [Абдувалиев, Садыков 1997: 40].

Түрк тилдеринин граматикаларында сөз жасоо маселеси морфологиянын (сөз түркүмдөрүнүн) чегинде каралып келген болсо, кийинчерээк А.Гулямов, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.А.Юлдашев ж.б. сөз жасоону тилдин атайын бөлүмү катары карашып, сөз жасоонун лексикага жана грамматикага тиешелүү жактарын баса белгилешкен. Азыркы мезгилде, маселен, Ф.А.Ганиев, татар тили боюнча изилдөөлөрүндө сөз жасоонун морфологиянын чегинен тышкары турган тилдик деңгээл (уровень) катары кароону жактайт. [Ганиев 1974: 74 -81]

Э.В.Севортян түрк тилдеринин граматикаларында сөз жасоо маселесин кеңири изилдеген окумуштуулардын алдынкы катарындагылардан. Бул совет өкүмөтүнүн көрүнүктүү тилчи, этимологу болсо да, түрк тилинин грамматикасын, айрыкча сөз жасоо маселесин терең изилдеген. Ал 1957-жылы

доктордук эмгегин «Аффиксальное глаголообразование в азербайджанском литературном языке» [Севортян 1957] деген темада жактайт. Ошону менен катар азербайжан тили менен гана чектелип калбастан бүткүл түрк тилдеринин этимологиясын изилдөөгө кадам таштап, этимология боюнча бир канча эмгектерди жарыялайт: «Этимологический словарь тюркских языков» [ЭСТЯ; 1-8 том, 1978-2008]. Анын сөз жасоо маселесине байланышкан: Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования [М., 1962]. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования [М., 1966]. аттуу эмгектери түрк тилдеринин изилдениши, өзгөчө сөз жасоо маселесинин иликтениши үчүн абдан маанилүү.

Ошентип, түрк тилдеринде сөз жасоо проблемасы бир кыйла терең изилденген деген жыйынтыкка келүүгө негиз бар. Болгондо да сөздөрдүн жасалыш ыкмаларынын мазмунун ачууда белгилүү түрколог Н.К.Дмитриевдин изилдөөлөрү, өзгөчө анын «Грамматика башкирского языка» деген эмгеги абдан чон роль ойнойт. Негизги ойлору жетекчиликке алынып, андан кийин жазылган Н.К.Дмитриевдин түрк тилдериндеги сөз жасоого арналган изилдөөлөрү жаралгандыгы маалым.

А.Н.Кононов “Грамматика современного узбекского литературного языка” [1960] аттуу эмгегинде, зат атоочтордун жасалуу жолдорун төмөнкүдөй бөлүштүрүп карайт: 1.Морфологиялык жол; 2.Синтаксистик жол; 3.Синтаксистик-морфологиялык жол деп үчкө бөлүп карайт. Мындан тышкары фонетикалык жана семантикалык жолдор менен жасалган зат атоочторго токтолот [Кононов 1960: 104-105]. Ал эми зат атоочту жасоочу курандыларды “1.Образование имена существительные от имен существительных и других частей речи (кроме глагола): *-чи; баликчи, тракторчи. -чы* курандысы сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат [Кононов 1960: 106-109]. 2.Аффиксы, образующие имена существительные отвлеченные и конкретные (названия предметов, орудий действия, места и т.п.): *-лик; олалик, бойлик, тезлик. -лик* курандысы сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат [Кононов 1960: 111-115]. 3.Аффиксы,

образующие имена действия, акта, процесса, результата действия: *-ма; отишма, бошкарма, кучирма* ж.б. [115-118]. 4. Аффиксы, образующие существительные со значением орудия, средства, предмета, результата, режима действия: *-ги; супурги, сезги* ж.б. [118-125]. 5. Аффиксы, образующие формы субъективной оценки имен существительных: *-чак; тугунчак, кузичок* ж.б. [125-129]” деп бөлүштүрөт. [Кононов 1960: 105-130]. Демек, өзбек тилиндеги куранды мүчөлөрдүн бөлүнүшү тууралуу А.Н.Кононов өз эмгегинде терең чагылдырган.

Ал эми Э.В.Севортян “Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке” [1966] аттуу эмгегинде азербайжан тилиндеги ар бир мүчөгө өзүнчө токтолуп, өзбек, түркмөн, кыргыз, казак, түрк тилдеринин мисалдары менен салыштырып талдайт. Э.В.Севортян мүчөлөрдү “продуктивные формы” жана “непродуктивные формы” деп экиге бөлүп карайт [Севортян 1966: 20-363]. Ал эң көп колдонулган активдүү, өнүмдүү мүчө (продуктивные формы) катары алгач *-лыг* курандысын алат да, “Основами словообразования на *-лыг* служат существительные и еще большей степени – прилагательные разного морфологического состава, принадлежащие различным историческим слоям азербайджанской лексики. Среди основ много арабских и персидских заимствований. Аффикс *-лык* сообщает производным существительным значения свойства, качества, состояния или их сочетаний между собой. Исходные основы (существительные и прилагательные) в этом случае означают признак свойства, качества, состояния. Производные на *-лыг* могут приобретать также значение занятия или деятельности; исходная основа в этом случае означает субъект занятия или деятельности.” [Севортян 1966: 20] деп белгилеп, ар бир куранды мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган сөздөрдү маани жагына көңүл бөлүп, мисалдар менен өз пикирин бышыктайт. Алсак: азер. – *садиклик, көзеллик*. туркм. – *адыллык*. тур. – *açmazlık*. кирг. – *акмалык* [22]. Ал эми өнүмсүз(непродуктивные формы), көп колдонулбаган, мүчө катары *-даш* мүчөсүн карайт. Мисалы: азер. – *гардаш, сирдаш*. туркм. –

бойдаш. тур. – *emekdaş.* кирг. – *аякташ.* тув. – *атташ* ж.б. [164]. Бул сыяктуу бир топ мүчөлөр талданат [Севортян 1966: 20-373].

“Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология” аттуу эмгекте [СИГТЯ 1988] түрк тилдерине тиешелүү болгон сөз жасоо маселеси каралат. Эмгектин “Словообразования существительных” аттуу бөлүмүндө [Кононов 1988: 131] түрк тилдеринин сөз жасоо маселеси туурасында кимдер кандай эмгектерди жараткандыгы жана сөз жасоо туурасында кайсы тилчи кандай пикир айткандыгы жөнүндө кеңири маалымат берилген.

Негизи түркологияда сөз жасоо маселеси өтө маанилүү рол ойноп келет. Бул туурасында Э.В.Севортян: “Помимо своего собственно языковедческого значения, интерес к данной теме постоянно поддерживался также и нуждами развивающихся литературных языков, необходимостью найти словестные обозначение для новых понятий” –дейт [Тенишев 1988: 132]. Мисалы, түрк тилдеринин бардыгында кездешкен *-лык* курандысы бул эмгекте [Тенишев 1988: 132] мындайча талданат: Л.Н.Харитонов [Харитонов 1947: 101] якут тилинен мисалдар келтирет: *ыллык* «тропа», *уллук* «ляжка», *дваллык* «порок», *утулук* «руковица», *тымтык* «лучина» ж.б. *-лык* курандысын полисемиялык мүчө катары башкыр тилинде төрт маниси бөлүнүп каралат: а) концентрация отдельных конкретных предметов в каком-либо место; б) абстрактные понятия; в) целеустремленности или направленности; г) название прибора, инструмента или приспособления, связанное с конкретным предметом [Дмитриев 1948: 66-67]. Ал эми Э.В.Севортян аталган мүчөнүн туюндурган маанилерин үчкө бөлүп карайт: а) свойство-качество и состояния; б) назначение и функция; в) местность или место, где имеется множество предметов природы или добытых человеком [Севортян 1966: 20-53].

А.Н.Кононов болсо түрк тилиндеги *-лык* мүчөсүн туюндурган маанисине карай бешке бөлөт: а) место, изобилующее предметами природы, выраженными исходной основой; б) хранилище или помещение, предназначенные для предметов, выраженных исходной основой; в) название предметов,

инструментов; г) название учреждений и должностей; д) отвяченные имена [Кононов 1956: 106-107].

М.А.Хабичев болсо карачай-балкар тилиндеги бул мүчөнү билдирген маанисине карай алтыга бөлүп карайт: а) соразмерность; б) место; в) вещь или приспособление, предназначенные для того, что выражено исходной основой; г) обязанность, отношение, состояние и положение; д) род занятий, профессия или должность; е) отвлеченность [Хабичев 1971: 229-231]. Каракалпак тилинде үч [Баскаков 1952: 182], караим тилинде жети [Мусаев 1964: 104-107]. Ал эми татар тилинде жыйырма маанини туюнтат, деп бөлүштүрүп карашкан [Ганиев 1974: 74-81].

А. фон Габен “Eski Türkçenin Grameri” (Байыркы түрк тилинин грамматикасы) аттуу эмгегинде [1988] фонетика, морфология, синтаксис маселелерин терең изилдеген. Морфологияга кайрыла турган болсок, сөз жасоо мүчөлөрүн төмөнкүдөй бөлүүштүрүп карайт: а) атоочтон атооч жасаган мүчөлөр: *-ч, -ча, -чы, -хан, -кан, -кйн, -ки* ж.б. б) атооч сөздөрдөн сын атооч сөздөрдү уюштурган мүчөлөр: *-чыг, -ки, -ла* ж.б. в) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрү жасаган мүчөлөр: *-а, -д, -н, -ка, -сира* ж.б. г) этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр: *-дук, -кач, -дак, -ки, -ма* ж.б. д) этиштен сын атооч жасаган мүчөлөр: *-дук, -далы, -мыш, -р* ж.б. е) этиштен этиш жасаган мүчөлөр: *-д, -дур* ж.б. деп бөлүп иликтеп, ар бир мүчөгө мисалдар берип чыгат [Габен 1988: 43-200].

Ошондой эле түрк тилинин сөз жасоо маселесин Марсел Эрдал [2004] изилдеп, англис тилинде талдоо жүргүзөт. [Erdal 2004: 588].

Түркология илиминин чыгаан окумуштуусу А.Н.Кононовдун “Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.” деген эмгегинде байыркы түрк тилиндеги сөз жасоо маселеси кеңири каралган. Мисалы атооч сөздөрдү жасаган курандыларды эле ал төмөндөгүдөй бөлүп карайт: а) имена существительные, образованные от именных классов слов [Кононов 1980: 96-105]; б) имена существительные, образованные от

глагольных основ [Кононов 1980: 106-128]; в) формы субъективной оценки имен существительных [Кононов 1980: 129-135] деп үчкө бөлүп изилдеген.

Ал эми Талат Текин «Orhon Türkçesi Grameri» деген эмгегинин экинчи бөлүмүндө сөз жасоого кеңири токтолуп; заттан зат, заттан этиш, этиштен зат жана этиштен этиш жасаган мүчөлөрдү талдайт [Tekin 2003: 80-93].

В.Г.Кондратьев болсо «Очерк грамматики древнетюркского языка» аттуу эмгегинде морфология жана синтаксис боюнча талдоо жүргүзөт. Сөз жасоо маселесине да бир аз токтолуп, айрым мүчөлөр туурасында кеп кылат. Мисалы: *-чы// -чи* курандысын алып: «*-чы// -чи* образует существительные, которые обозначают деятеля, лицо, занимающееся тем, что выражено исходной основой» дейт да мисал берет: *тамга-чы* – «хранитель печати» [Кондратов 1970: 18], *сыгыт-чы* «плакальщик». Ошондой эле бул мүчөнүн монгол тилинен тараганы айтылат [Кондратов 1970: 18]. Ушул сыяктуу бир канча *-дам*; *-э/-г* жана *-к/-к*; *-гу*; *-ым/-им* деген мүчөлөр каралат [Кондратов 1970: 17-19].

Ж.Дени болсо “Türk Dili Grameri” эмгегинде осмон диалектисинин грамматикасын изилдейт [Дени 1941: 3-345].

Н.А.Баскаков, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин тарабынан жарык көргөн “Eski ve Bugünkü Yenisey Dili” аттуу эмгекте атооч сөздөрүн жасаган сөз жасоо маселеси да козголуп, кыргыз, алтай, тува, хакас, энисей, шор тилдери мисал катары алынып, айрым мүчөлөр изилденген. *-чы* мүчөсүн алсак: тува. *-чы*, *-чи*, *-чу*, *-чү*, *-жы*, *-жи*, *-жу*, *-жү*: *саанчы*, *колохозчу*, *өртчү*, *тараажы*; кырг. *-чы*, *-чи*, *-чу*, *-чү*: *малчы*, *ишчи*, *окуучу*; хак. *-чы*, *-чи*, *-жы*, *-жи*: *палыхчы*, *аңчы*, *пычыкчы*; шор. *-чы*, *-чи*, *-чу*, *-чү*; алт. *-чы*, *-чи*: *малчы*, *күрешчи*; энисей. *-чы*, *-чи*: *йолчы*, *бедизчи* [Баскаков 2006: 119-120].

Ал эми ушул эле Н.А.Баскаковдун “Языки народов СССР. Тюркские языки” [1966] аттуу жыйнагында бардык түрк тилдеринин грамматикасы боюнча жалпы маалымат берилет. Бул эмгекте төмөндөгү тилдердин грамматикасы каралат: чуваш тили боюнча – И.А.Андреев, азербайжан тили боюнча - Н.З.Гаджиева, түркмөн тили боюнча – П.А.Азимов, Дж.Амансарыев, К.Сарыев, гагауз тили боюнча – Л.А.Покровская, татар тили боюнча –

М.З.Закиев, барабин татар тили боюнча – Л.В.Дмитриев, башкир тили боюнча – А.А.Юлдашев, кумык тили боюнча – А.Г.Магомедов, карачай-балкар тили боюнча – М.А.Хабичев, крым-татар тили боюнча – Э.В.Савортян, караим тили боюнча – К.М.Мусаев, ногой, каракалпак тилдери боюнча – Н.А.Баскаков, казак тили боюнча – С.К.Кенесбаев, Н.Б.Карашева, өзбек тили боюнча – В.В.Решетов, уйгур тили боюнча – А.Т.Кайдаров, тува тили боюнча – Ш.Ч.Сат, якут тили боюнча – Е.И.Убрятова, хакас тили боюнча – В.Г.Карпов, чулым түрк тили боюнча – А.П.Дульзон, шор тили боюнча – Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе, кыргыз тили боюнча – Б.М.Юнусалиев, алтай тили боюнча – Н.А.Баскаковдордун эмгектери ушул жыйнакта топтоштурулган [Баскаков 1966: 43-523].

Дагы мисал катары П.Азимовдун [1950] түркмөн тили боюнча, С.Жафаровдун [1949] жана Э.В.Савортяндун [1962] азербайжан тили боюнча, А.Гулямовдун [1955] өзбек тили боюнча, Л.Н.Харитонов [1955] жана Н.К.Антоновдордун [1952] якут тили боюнча, Т.М.Гарипов [1953] жана А.А.Юлдашевдердин [1958] башкыр тили боюнча, А.К.Хасенова [1958], А.И.Искаковдун [1969] казак тили боюнча, Б.Орузбаева [1964] жана С.Кудайбергеновдун [1969] кыргыз тили боюнча, түрк тили боюнча Мухаррем Эргин [1995], Тахсин Бангуоглу [1974], Талат Текин, Мехмет Өлмез [2003], М.А.Хабичевдин карачай-балкар тилдери [1971] боюнча изилдөөлөрүн атай кетишибиз керек. Ал эми тектеш тилдердин морфологиялык түзүлүштөрүн баяндама грамматикалардын ыкмасына салып изилдеген тилчилерден жогоруда аталгандарга кошумчалап, Н.А.Баскаковдун каракалпак тили боюнча [1951-1952]; А.Н.Кононовдун түрк жана өзбек тилдери боюнча; К.Мусаевдин караим тили боюнча [1964], Л.А.Покровскаянын гагауз тили боюнча [1964] эмгектерин атоо зарыл. Андан кийинчерээк аталган багыттагы жарык көргөн илимий эмгектерден Ф.А.Ганиевдин татар тили боюнча, А.Ибатовдун казак тили боюнча изилдөөлөрүн кошумча атап өтүү керек. Бул эмгектердин басымдуу көпчүлүгүндө сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы жана анын куранды каражаттары талдоого алынат [Орузбаева 2000: 32-33].

Сөз жасоо проблемасы атайын планда советтик түркологдордун ичинен: Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, А.Гулямов, Э.В.Севортян, Т.М.Гарипов, С.Жафаров, П.Азимов, Б.Орузбаева, А.Т.Кайдаров, С.Муратов, А.А.Юлдашев, Н.К.Антонов, Ф.А.Ганиев, М.Я.Хабичев ж.б. эмгектеринде каралган. Түрк тилдериндеги сөз жасоо маселелерин атайын планда изилдөөдө орус тил илиминин теориялык жетишкендиктери өзгөчө түрткү болот. Бул таасир даяр үлгүлөрдү пайдалануудан эле байкалып турат [Орузбаева 2000: 31].

И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Е.Бабушким “Eski ve Bugünkü Enisey Dili” [2006], Г.И.Донидзе “Шорский язык” [1997], А.Вон Габен “Eski Türkçenin Grameri” [1995], И.Гиганова “Грамматика татарского языка” [1801] деген сыяктуу эмгектерди атоого болот.

1.3. Сөз жасоо маселесинин кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде изилдениши

Кыргыз тилинде сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү 1930-40-жылдарда жарык көргөн алгачкы илимий эмгектерде башталат. Буга белгилүү окумуштуу Касым Тыныстанов негиз салган. К.Тыныстанов “Кыргыз тилинин морфологиясы” [1934] деген эмгегинде кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселесин изилдеп, курама атоочторго кеңири токтолот [Тыныстанов 1934: 33]. Ал атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү курама атоочтор деп белгилейт да мындайча аныктама берет: “Курандылардын жардамы менен жалпы атоочтордон, же курандылардын жардамы менен жалпы уңгу этиштерден (жалпы этиштен, курама этиштен жана сыңар этиштен) турган сөздөрдү курама атоочтор дейбиз. Маселен: *кой – койчу, кой – койлуу, көр – көргүч, көр – көрөрман*” [Тыныстанов 1934: 33]. К.Тыныстанов курандыларды экиге бөлүп карайт: а) өзчүл курандылар; б) көпчүл курандылар. Аныктамасы: “Курандылардын ичинде атоочтордун түркүмдөрүн тандап куралыша турган курандылар бар. Мындай курандыларды өзчүл курандылар дейбиз. Тандабастан, атоочтордун бардык

түркүмдөрүнө тең куралыша турган курандылар бар. Мындай курандыларды көпчүл курандылар дейбиз” [Тыныстанов 1934: 33]. Зат атоочтон турган өзчүл курандылардан мисал: *-чы* кесипти, иштеген иштин түрүн көрсөтөт. Маселен: *жылкы – жылкычы, трактор – тракторчы*, көпчүл курандылардан мисал: *-чыл* шыкты, жөндөмдү көрсөтөт. Мисалы: *тууган – тууганчыл, жала – жалаачыл, улут – улутчул, бай-байчыл* [Тыныстанов 1934: 34].

К.Тыныстанов кай бир мүчөлөрдүн бир сөз менен айкашканда, ал сөздүн маанисин башка мааниге өткөрүп жиберерин айтат. Маселен: *кой* деген сөз малдын маанисине ээ болуп турат. Эгер ушу сөзгө *-чы* деген мүчөнү айкаштырса *койчу* деген сөз туулат. *Койчу* деген сөз азыр малды эмес адамды көрсөтүп калды. Мындай бир сөздүн маанисин экинчи мааниге өткөзүп жиберүүчү мүчөлөрдү **курандылар** деп алат. Ошондой эле, айрым мүчөлөр, сөз менен айкашканда, ал сөздүн маанисин башка мааниге бүтүндөй көчүрбөстөн, сүйлөм ичиндеги мүчөлөр менен ал сөздүн мамилесин гана байланыштырат, тактап айтканда ал сөздүн маанисин чектей турган мүчөлөр туурасында да сөз кылат. Маселен: *ат* деген сөзгө *-ым* деген мүчөнү айкаштырат, анда *атым* деген сөз туулат. Бирок *ат* деген сөздүн мурунку мааниси өзгөргөн жок. *Ат* деген сөздү *менин* деген гана сөз менен байланыштырды: *менин атым*. *Ат* деген сөздү *-ың* деген мүчө менен айкаштырса, *атың* деген сөз туулат. Мында *ат* деген сөз - *сенин* деген сөзгө байланышты. *Сенин атың* болуп. Мындай сөздөрдүн мамилесин байланыштырган жана сөздөрдүн маанисин чектеген мүчөлөрдү – **уландылар** деп карайт [Тыныстанов 1934: 27].

Ошондой эле К.Тыныстанов атооч сөздөрдү кураган курандылардын курулуш жолдорун мындайча бөлүп караган: а) зат атоочтон туулат; б) сын атоочтон туулат; в) сан атоочтон туулат; г) ат атоочтордон туулат; д) этиштерден туулат [Тыныстанов 1934: 33-39]. Ал эми курандылардын жардамы менен жалпы атоочтордон, же курандылардын жардамы менен жалпы уңгу этиштерден (жалкы этиштен, курама этиштен жана сыңар этиштен) турган сөздөр курама атоочтор болорун белгилейт. Маселен: *кой – койчу, кой – койлуу*,

көр – көргүч. Курама атоочтор курандылардын жардамы менен экинчи ирет да, үчүнчү ирет да курама атоочтон турат. Маселен: *баскыч* деген курама атооч -луу куранды аркылуу *баскычтуу* деген дагы курама атооч туугузду. *Баскычтуу* деген курама атооч, *-лык* куранды менен куралышып, үчүнчү ирет *баскычтуулук* деген дагы курама атооч туугузду. Курама атоочтор сүйлөмдө ээ болуп, айкындооч болуп да, баяндооч болуп да милдет аткарышат. Ошондой эле К.Тыныстанов курандылардын ичинде атоочтордун түркүмдөрүн тандап куралыша турган курандылар бар экендигин айтат. Мындай курандыларды – **өзчүл курандылар** деп белгилейт. Тандабастан, атоочтордун бардык түркүмдөрүнө тең куралыша турган курандылар бар. Мындай курандылар **көпчүл курандылар** деп атайт. [Тыныстанов 1934: 33].

Сөз жасоочу куранды мүчөлөр уңгу сөздөргө да, туунду сөздөргө да тилибизде калыпташкан эрежелерге ылайык жалгашат да, натыйжада уңгунун мааниси өзгөрүп, жаңы түшүнүктү билдирүүчү туунду сөздөр жасалат. Мисалы, *мал+чы>малчы*, *оку+ыр+ман>окурман*, *тоо+луу>тоолуу (жер, өлкө)*, *өтүк+чан>өтүкчөн*, *бас+ма>басма*, *өн+ым>өңүм*, *жааш+лык> жааштык*, *көн+ыкжөнүк. шыпыр+гы>шыпыргы* ж.б. [АКАТ 2009: 259].

Б.О.Орузбаева кыргыз тилинин сөз жасоо маселесине атайын изилдөө иштерин жүргүзүп, сөздөрдүн жасалыш жолдорун ачып көрсөткөн. Ал “Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер” аттуу эмгегинде сөз жасоочу мүчөлөрдү; атооч сөздөрдөн зат атоочторду жасоочу аффикстер, этиш сөздөрдөн зат атоочторду жасоочу аффикстер, сын атоочторду жасоочу аффикстер, тактоочторду жана атоочторду жасоочу аффикстер, ат атоочторду жасоочу аффикстер, этиштерди уюштуруучу аффикстер деп бөлүштүргөн [Орузбаева 1958: 5-66]. Б.Орузбаева “Сөз курамы” аттуу эмгегинде ар бир мүчөнүн келип чыгышы, жасалуу жолу, байланышы жана мисалдары менен бере алган. Алсак, *-чы* мүчөсүнө төмөндөгүдөй талдоо жүргүзөт: “... *-чы* бул курандынын алгачкы милдети (функциясы) ушул убакка чейин өзгөрүлбөй сакталып келе жатышы анын көптөгөн туунду сөздөрдү жасашынан, ошондой эле жогоркудай

уңгу+мүчөгө жиктелбей калган сөздөрдө да сакталып калгандыгы күбөлөйт: *каракчы* < *карак* (башкырча “каракчы” маанисинде); түрк-монгол тилдериндеги *эмчи-домчу* маанилеш кош сөздүн монголчо түгөйү *дом*–“эм, шыпаа” маанисиндеги сөз+-*чы* мүчөсү айкашып жасалган туунду лексема. Монгол тилдеринен оошкон абысын < *аб//эб//эн*+-*сын*//-*чын*//-*чы*, эки муундуу, уңгу+мүчөгө жиктелбеген *жалчы* – “кедей, кембагал” маанисиндеги сөз да < *жал*+-*чы* морфемаларынан турат; *энчи*<*эн* – “өзгөчө белги” (метка)+-*чи* (алгач “эн салуучу киши” ушундайча аталышы мүмкүн); *мыкачы* – “өтө катаал ыкмалар менен зомбулук кылуучу адам, жапайы, түркөй адам” +-*чы* < *мыкан* – монголчодо – “*эт*” > быкын да ушул сөз менен тектеш болу керек” [Орузбаева 2000: 222-345] деген сыяктуу изилдөөлөр бир канча мүчөлөргө жүргүзүлөт.

Давлетов С., Кудайбергенов С. “Азыркы кыргыз тили: морфология” [1980] деген эмгегинде курандыларды сөз жасоочу мүчөлөр деп берет да аларды үч топко бөлүп карайт: *өнүмдүү мүчөлөр*, *аз өнүмдүү мүчөлөр*, *өнүмсүз мүчөлөр*. Өнүмдүү мүчөлөр ар кандай сөздөрдөн сөз жасоого жөндөмдүү болуп, арбын туундуларды жасайт. Мисалы: зат атоочтун -*чы* мүчөсү: *талчы*, *окуучу*, *айдоочу* ж.б. этиштин мүчөсү -*ла*: *ойло-*, *ыйла*, -*бийле-* ж.б. Аз өнүмдүү мүчөлөр саналуу гана сөздөрдү жасайт. Мисалы: -*мер*: *ишмер*, *сөздөр* ж.б. -*дар*: *кабардар*, *карыздар* ж.б. Өнүмсүз мүчөлөр тилдин азыркы жашап турган этабында сөз жасабайт, жасаса да, өтө сейрек кездешет. Буларды сөздүн тутумунан ажыратуу бир топ кыйын, көбүнчө тарыхый жактан аныкталып мүчөлөнөт. Мисалы: -*кел*, -*дач*, -*кыс*, -*тык*, -*шык* деген сыяктуу мүчөлөр бирден гана сөздү жасайт: *эткел*, *кыртач*, *таңкыс*, *жантык*, *кыйшык* ж.б. [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 13-14].

“Кыргыз-түрк салыштырма грамматикасынын негиздери” аттуу эмгекте сөз жасоо маселеси сөз жасам деп берилип, сөз жасоо туурасында кыргыз жана түрк тилинде жалпыланып, эки тилде берилет. Эмгекте, сөз жасам туурасында жалпы маалымат берилип, сөз жасоодогу негизги түшүнүктөр, сөз жасоо мааниси, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиб, сөз жасоо жолдору, морфологиялык жол жана синтаксистик жолдор каралган.

Мисалы: атоочтон зат атоочту жасоочу *-чы* мүчөсү: *av-si мерген-чи, balıkçı балык-чы, tarihçi тарых-чы* [Садыков, Сагынбаева 2010: 292-367].

И.Абдувалиев “Кыргыз тили” аттуу эмгегинде сөз жасоону эки мааниде бөлүп караган. 1. Тилдеги атайын каражаттар аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышынын белгилүү мыйзам тартиби, эрежелери, жолдору; 2. Жаңы сөздөрдүн пайда болушу тууралуу илим [Абдувалиев 2003: 23]. Аталган эмгекте зат атоочтун жасалыш жолдору эки жол менен түзүлөөрү белгиленет: а) морфологиялык жол менен жасалышы; б) синтаксистик жол менен жасалышы. Зат атоочту жасоочу курандыларды атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу жана этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу курандылар деп шарттуу түрдө экиге бөлүп көрсөтөт да, куранды мүчөлөрдүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнө ылайык аларды өнүмдүү, аз өнүмдүү, өнүмсүз курандылар деп бөлүп көрсөтөт [Абдувалиев 2003: 62-67].

Хюля Касапоглу Ченгел “Kırgız Türkçesi Grameri” [2005] аттуу эмгегинде сөз жасоочу мүчөлөрдү төрткө бөлүп караган: а) атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; б) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр; в) этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; г) этиш сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр [Çengel 2005: 106-160].

Дагы бир түрк тилинде жарык көргөн эмгек Татьяна Нуриахметовага таандык. Ал “Kırgız Türkçesinde İsim Yapma” деп аталган эмгегинде кыргыз тилиндеги атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү иликтеп карайт [Нуриахметова 2012: 1-400].

Алтай тилинин сөз жасоо маселеси боюнча Н.А.Баскаков эмгектенген. Анын эмгегинде зат атооч сөздөрүн кураган мүчөлөр эки жол менен жасалат: а) от имен посредством афф. *–чак/чек* (*бөрү “волк”, бөрү-чек “волчонок”*), *-аиш/еиш* (*аяк “чапка”, аяг-аиш “охотник”*) *–лык/лик* (*бай “богач”, “богатство”, байлык – “богатство”*), б) от глаголов посредством афф. *–л* (*жыргал – “радость”*), *-ын/-ин, -н* (*жуу “собирать”, жуун – “собрание”*) [Баскаков 1997: 186].

Ошондой эле Н.А.Баскаковдун “Северные диалекты алтайского / ойротского / языка. Диалект кумандинцев” [1972] аттуу эмгегинде сөз жасоо

маселеси да козголуп эң негизги активдүү колдонулган гана курандылар талдоого алынган [Баскаков 1972: 43].

Фиген Гүнер Дилектин “Türk Lehçeleri Grameri” [2007] аттуу эмгегинде алтай тилинин грамматикасы; фонетика, морфология жана синтаксиси каралган. Ф.Г.Дилек сөз жасоо мүчөлөрүн төмөндөгүдөй топторго бөлүп карайт: а) атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу мүчөлөр; б) этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр; в) атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаган мүчөлөр ; г) этиш сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөр [Dilek 2007: 1019-1039].

Эң биринчилерден болуп тува тилинин морфологиясын лингвист-этнолог М.А.Кастрен изилдеп, морфологияны синхрондук системага салып, салыштырма ыкмада изилдөө жүргүзөт [1849]. Ошондой эле, Кастрен койбал жана карагас тилдерине да токтолуп, фонетика жана морфологиясын изилдеген [1857]. Тува тилин дагы бир белгилүү окумуштуу В.И.Рассадин иликтөөгө алган. Ал өзүнүн “Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении” [1978] аттуу эмгегинде жалпы морфология маселесин иликтейт. Ал эми зат атооч сөздөрүн жасоочу мүчөлөрдү эки чоң топко бөлүп карайт: 1.Неаффиксальный способ словообразования. 2.Аффиксальный способ словообразования. Биринчи топко кирген мүчөлөрдү да (Неаффиксальный способ словообразования) үч жол менен изилдейт. Алар: а) лексико-семантикалык жол. Мисал: *дүннүк(потолок избы, дома), ыргай(шомпол)* [Рассадин 1978: 58]. б) лексико-морфологиялык жол. Мисал: *нииттер(молодежь), кызыллар(красногвардейцы, красные)*. в) лексико-синтаксистик жол. Мисал: *аян кушкаш(перелетные птицы), ашняк аң(медведь)* [Рассадин 1978: 58-62]. Ал эми экинчи топко кирген мүчөлөрдү (Аффиксальный способ словообразования) өнүмдүү жана өнүмсүз деп экиге бөлүп карайт. Мисалы: өнүмдүү мүчөлөргө *-чы, -ышкы, -лыкшы, -ууд, -нык* мүчөлөрүн киргизсе: *балыкшы(рыбак), аалышкы(свои), дүшдүк(полуденное время)*, өнүмсүз мүчөлөргө *-ак, -дың, -дырык, -ңгы, -пан, -кеш, -кер, -паз, -хана, -стан, -дар* мүчөлөрүн киргизип изилдөө жүргүзөт: *согунак(боек уружья)*,

айдың(*лунный свет*). Ошондой эле сын атоочторду жасаган сөздөрдү да ушул эле жолдор менен изилдейт [Рассадин 1978: 62-110].

Экрем Арыкоглу “Türk Lehçeleri Grameri” [2009] деген эмгегинде тува тилинин сөз жасоо мүчөлөрүн изилдеген. Ал сөз жасоо мүчөлөрүн төмөндөгүдөй бөлүп карайт: а) заттан зат; б) этиштен зат; в) заттан этиш; г) этиштен этиш жасоочу мүчөлөр [Arıkoğlu 2009: 1165-1176].

Ал эми Ф.Г.Исхаков “Тувинский язык” [1957] аттуу эмгегинде тува тилиндеги сингармонизм законун жана үндүү үнсүз тыбыштарын терең изилдейт [Исхаков 1957: 9-116]. Андан ары Ф.Г.Исхаков А.А.Польмбах менен биргелешип “Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология” деген эмгекти жаратып [1961] сөз жасоо маселесине кайрылат. Бул эмгекте сөз жасоо мүчөлөрү жасалыш жолдоруна карай бөлүнгөн эмес, жалпы эле сөз жасаган мүчөлөр иликтөөгө алынган. Мисалы -г курандысы алынып, ал кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөн кайсы сөз түркүмүн жасары айтылат да мисалдар менен толукталат. Ушундай жолдор аркылуу сөз жасоочу мүчөлөр изилденип жүрүп отурат. Мисалы: “-г варианттары -ыг//иг. Этиш сөздөрүнө уланып, атооч сөздөрүн курайт: ажыг (аш-ыг) “перевал” от аш – “переваливать”; айтыг (айыт-ыг) “указание”, “наставление” от айыт – “указывать”, “наставлять”, “объяснять”, “разъяснять” ж.б.” [Исхаков, Польмбах 1961: 150].

К.Х.Оргунун “Тыва Дыл” (лексика, фонетика, морфология) аттуу [1960] эмгегинде тува тилиндеги сөз жасоо маселеси да каралат, атооч сөздөрүн жасаган 8 гана мүчө иликтөөгө алынат. Алар: -чы, -ыг, -лыг, -ыг, -та, -тыр, -ымал, -дурук [Оргу 1960: 50]. Бул эмгек нукура тува тилинде жазылгандыктан, мисалдар, түшүндүрмөлөр тува тилинде берилген. Ошондой эле тува тилинин грамматикасын изилдөөгө алган К.Давид Харрисон өзүнүн илимий диссертациясын англис тилинде жазган. Эмгектин аталышы “Topics in the phonology and morphology of tuvan” [2000].

Хакас тилинде куранды зат атоочтордун жасалышы түркологдор тарабынан кеңири изилдөөлөргө алынууда. Мисалга алсак, куранды атоочтор туурасында Д.Ф.Патачакова, “Аффиксы словообразования имен

существительных” [1987], Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” [1975], Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка” [2007], Ekrem Arıkoğlu ‘Nakas Türkçesi’ сыяктуу эмгектерде хакас тилиндеги куранды мүчөлөр туурасында маалыматтар берилет [Arıkoğlu 1999: 55].

Хакас тилинин куранды мүчөлөрү тууралуу тереңирээк маалыматты Н.А.Баскаков жана А.И.Инкижекова-Грекулдун эмгектеринен жолуктурууга болот. Алардын “Хакасский язык” [1953] деген китебинен жалпы эле сөз жасоо маселесин кеңири кездештирүүгө болот. Атооч сөзүн кураган курандылар бул эмгекте аффикстер деп берилип, ар бир аффикстер талдоого алынган. Эмгекте атооч сөздөрдү кураган бардык курандылар алынып мисалдар менен түшүндүрүлөт [Баскаков, Инкижекова-Грекул 1953: 403-416]. Мисалы: *-чы, -чі, -чы, -чі; істен – “трудиться”, істенчі “трудящийся” кўрес – “бороться”, кўресчі – “боец”* [405].

Д.Ф.Патачакова “Аффиксы словообразования имен существительных” [1987] аттуу эмгегинде зат атооч сөзүн жасаган мүчөлөрдү бөлбөй чогу алып карайт да, сөздөрдүн жаралышын маанилерине карай бөлүштүрүп, мисалдар менен бышыктайт [Патачакова 1987: 123-138]. Мисалы: *-чы* курандысын алып, он маанини туюндурган сөздөрдү жасарын белгилейт: а) аффикс *-чы* образует имена существительные, обозначающие действующее лицо с указанием на род его занятий; *тагчы* “горняк” от *таг* “гора”, *тимір чолчы* “железно-дорожник” от *тимір чол* “железная дорога” ж.б. [Патачакова 1987: 123].

Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология” [1948] аттуу эмгегинде атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөрдү экиге бөлүп карайт: а) этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр, б) зат атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр [Дыренкова 1948: 15-19]. Ал эми Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” [1975] аттуу эмгегинде сөз жасоо мүчөлөрүн өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөр деп бөлүп карайт. Өнүмдүү мүчөлөргө ал: *-чы/ -чі, -ыг/-іг, -г/-г, -ыс/-іс, -ым/-ім* мүчөлөрүн киргизсе, өнүмсүз мүчөлөргө: *-дес, -ба, -дырых, -ма, -ын, -ыр* мүчөлөрүн киргизет [Баскаков 1975: 50-53].

Ошондой эле Экрем Арыкоглу “Türk Lehçeleri Grameri” [2007] аттуу эмгегинде сөз жасоо мүчөлөрүн төрткө бөлүп карайт [Arıkoğlu 2007: 1094-1102].

Жогоруда берилген сөз жасоо маселеси туурасында түркологиядагы кыргыз жана түштүк сибирь түрк тилдериндеги маселелер туурасында төмөнкүлөр эмгектенишкен: Э.Тенишев “Древне-кыргызский язык” [1997], Ж.Мукамбаев, А.Осмонкулов “Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү” [1978], К.Тыныстанов “Кыргыз тилинин морфологиясы” [2006], Татьяна Нуриахметова “Кыргыз тилинде атоочтун жасалышы” [2012], Фиген Гүнер Дилек “Алтай түркчөсү” [2007], Мехмет Өлмез “Tuvacanın Sözvarlığı” [2007], Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах “Грамматика тувинского языка” [1961], Ф.Г.Исхаков “Тувинский язык” [1957], К.Г.Оргу “Тыва дыл” [1960], Экрем Арыкоглу “Tuva Türkçesi” [2007], Н.А.Баскаков “Грамматика хакасского языка” [1975], Д.Ф.Патачакова “Аффиксы словообразования имен существительных хакасского языка” [1982], Экрем Арыкоглу “Nakas Türkçesi” [2007], Н.П.Дыренкова “Грамматика хакасского языка” [1948], Д.Ф.Патачакова “Хакас тілі” [1962], Д.Ф.Патачакова “Лексикология и словообразование хакасского языка” [1987] ж.б.

II бап боюнча жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, маселенин изилдениш тарыхы жана теориялык негиздери жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесинин алкагында жүргүзүлүп, колдо болгон же болбосо изилдөөнүн натыйжаларында тактоолорго аракет жасалды. Ал эми маселенин түркологияда изилдениши биз изилдеп жаткан маселесинин кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдерин изилдөөдө көмөкчү болуп бергени анык.

Жогоруда берилген сөз жасоо маселеси туурасында жалпы тил илиминде; Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улукханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б. баштаган тилчи окумуштуулар өзсалымдарын кошуп келген болсо, түркологияда көрүнүктүү түркологдор: Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, А.Гулямов, Э.В.Севортян, Т.М.Гарипов,

С.Жафаров, П.Азимов, Б.Орузбаева, А.Т.Кайдаров, С.Муратов, А.А.Юлдашев, Н.К.Антонов, Ф.А.Ганиев, М.Я.Хабичев ж.б. эмгектерин атоого татырлык. Ошондой эле, кыргыз тилинде, К.Тыныстанов, Б.Орузбаева, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, Т.Садыков, Б.Сагынбаева, И.Абдувалиевдун эмгектери; Алтай тилинин сөз жасоо маселеси боюнча Н.А.Баскаков, Фиген Гүнер Дилек ж.б. тува тилинде: М.А.Кастрен В.И.Рассадин, Ф.Г.Исхаков А.А.Польмбах, К.Х.Оргунун, К.Давид Харрисон ж.б.; Хакас тилинде: Д.Ф.Патачакова, Н.П.Дыренкова, Ekrem Arıkoğlu, Н.А.Баскаковдордун эмгектери маселенин тарыхын жана теориялык негиздерин изилдөөдө терең баага арзыды.

II БАП

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮШТҮК СИБИРЬ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ АТООЧТОН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

2.1. Зат атоочтун жасалышы

Зат атооч сөздөрдүн морфологиялык курамы ар түрдүү жана өз ичине бир нече лексика-тематикалык топту камтыйт. Уңгу түрүндөгү зат атоочтор сан жагынан арбын. Бирок, зат атоочтун басымдуу бөлүгүн сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдору аркылуу жасалган туунду зат атоочтор түзөт. Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы атооч уңгуларга жана этиш уңгуларга зат атоочтук курандылардын жалганышы аркылуу ишке ашат. Куранды мүчө сөзгө жалганып, сөздүн лексикалык маанисин да, формасын да өзгөртөт, андан жаңы сөз жасайт. Мисалы: өрт (зат) > *өрттө* (этиш), *бас* (этиш) > *басма* (зат). Мында сөз бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтөт. Тескерисинче, айрым учурда туунду сөз башка түркүмгө өтпөй жасалышы да мүмкүн. Мисалы: *уй* (зат) > *уйчу* (зат), *бак* (зат) > *бакчы* (зат). Бирок эки учурда тең сөздүн лексикалык мааниси өзгөрөт, анткени мындай учурда туунду сөз аркылуу чындыктагы башка түшүнүк белгиленет. Демек, куранды мүчөлөр сөз сыяктуу атоо кызматын аткаруу жөндөмүнө ээ. Ошондуктан алар эне тилибиздин сөздүк корун байытуучу негизги ички булак, каражаттардан болуп эсептелет. Бирок уңгу сөз атоо кызматын өз алдынча аткарууга жөндөмдүү болсо, куранды мүчө жалгануу менен жасалган сөз мындай кызматты уңгу түрүндө эмес, уңгу менен мүчөнүн өз ара айкашуусунда, биргеликте гана аткара алат. Бул куранды мүчө менен сөздүн ортосундагы негизги айырмачылык [АКАТ 2009: 251]. Зат атоочту жасоочу курандылардын бир тобу (-чы, -лык, -чылык, -даш, -ак, -ча, -чык, -чак, -дырык, -гыч, -алак, -аң, -ай, -чын, -дак, -дай, , -ка, -меч, -тай, -ый ж.б.) сын атооч жасоочу курандылардын катарында (-лык, -дай, -луу, -чыл, -ак, -дак, -саак, -чак, -кай ж.б) иштин экинчи бөлүмүндө берилет.

Мындай курандылар менен жасалган сөздөрдүн зат атооч же сын атооч экендигин дайыма контекст аркылуу айырмалайбыз. Зат атоочтор өз алдынча

эле туруп, заттык атоо маанисин туюндура алса, сын атоочтор дайыма өз аныкталгычы менен кошо келгенде гана затты аныктоо, башкача айтканда, сынсыпат, касиет маанилерин туюндура алат [Абдувалиев 2003: 62].

Заттардын, буюмдардын, жан-жаныбарлардын, абстракттуу түшүнүктөрдүн, ар кандай көрүнүштөрдүн, кубулуштардын аттарын билдирип, ким? жана эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөр зат атооч деп табылат. Мисалы: *тоо, топурак, күмүш, уй, кийиз, кол, бут, кийик, аюу, бөдөнө, кумурска, журуш, мелдеш, суйуу, чагылган, козголоң, мөндүр, шамал* ж. б.

Зат атооч сөздөр морфологиялык түзүлүшүнө карата тубаса жана туунду болуп экиге бөлүнөт. Андан ары морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон зат атооч сөздөр тубаса зат атооч болот. Мисалы: *бел, көз, кол, баш, бут, Адыл, Чубай, Сайкал* ж. б. Бул зат атоочтор андан ары мүчөлөнбөйт [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 21-24].

Туунду же бириккен сөздөн турган зат атоочтор туунду зат атооч болот. Булар курандылар же уңгу бирикмелер аркылуу жасалган сөздөр болуп эсептелет. Мисалы: *уйчу, койчу, окуучу, чалгы, орок, келин, эгин, жорго, куурдак, басым, кийим, сүйүү* сыяктуу туунду зат атоочтор курандылардын жардамы менен жасалган. Айрым энчилүү аттардын курамында да куранды мүчөлөр бар: *Карагаты, Алматы, Чырпыкты, Көңдүк, Жиптик, Жолчу, Тойчу, Алгыр* ж. б. Ал эми *таята, чоңата, беишбармак, күнкарама, ашказан, аткулак, ташбака, бал-чака, кыз-кыркын* өңдүү туунду зат атоочтор уңгу бирикмелеринен турат. Уңгу бирикмелерден турган энчилуу аттар бир топ арбын: *Ысык-Көл, Кызыл-Кыя, Каныш-Кыя, Бээ-сыйбас, Сары-Жаз, Кум-төр, Ала-арча, Кара-балта, Айтманбет, Эдилбек, Таттыбүбү, Тайбуурул, Арчатору* ж. б. [Абдувалиев, Садыков 1997: 46-49]

2.1.1. Атооч сөздөрдөн зат атоочтун жасалышы

Тилде пайда болгон жаңы аталыштардын басымдуу көпчүлүгү зат атоочтордон болот. Алардын эсебинен тилибиздин сөздүк курамы улам байып, дайыма толукталып турат. Мунун өзү зат атоочтун сөз жасоо касиети кенен да,

өнүмдүү да экендигинен, мында түрдүү каражаттардын жана ыкмалардын пайдаланыла тургандыгынан кабар берет [Абдувалиев, Садыков 1997: 80].

Курандылар өздөрү жалганып жасаган сөздөрдүн саны боюнча (демек, жаны сөз жасоо арымы боюнча) да айырмаланат [АКАТ 2009: 260]. Алар өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар болуп үч топко бөлүнөт. Ошондуктан, колубуздагы эмгекте иликтөөгө алынган кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдериндеги куранды мүчөлөрдү *өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар* деп үчкө бөлүүнү туура таптык.

Өнүмдүү курандылар

-чы (-чи, -чу, -чү) курандысы

-чы курандысын бардык эле түрк тилдүү элдердин тилдеринде кездештирүүгө болот. Бул курандынын бир канча варианты бар. Бул туурасында бир топ эмгектерди жолуктурууга болот. Алсак: *-či -čy/-ču/-čü/-šy/-ši/-su/-sy/-si/-ča/-če/-čin/-žy/-žu/-zi* ж.б. Н.Ф.Катанов мындай дейт: “афф. восходит к элементу *ак* > который в результате исторического развития утратил” [Катанова 1903: 172]. Ал эми А.Г.Рамstedт “... данный аффикс выводит из китайско-корейского слова *-čaj* 'мужчина, человек, лицо и т.д.' деп белгилеген [Рамstedт 1957: 209]. Н.А.Баскаков *-чы* курандысын *-sa/-se* курандылары менен байланыштырып карайт [Баскаков 1953: 60]. Ж. Дени *-чы* курандысын *-čil* курандысы менен жакындаштырат: “который в некоторых производных словах дает почти такое же значение, что и *-čy* [Deny 1920: 1077 1078; Щербак 1977: 104]”. В.В.Радлов *-čy* курандысын генетикалык жактан якут тилиндеги *-sīt, -sut* мүчөсү менен байланыштырат [Радлов 1908: 22]. Ушул эле пикирди О.Бётлинг айтат, бирок чыгыш тарыхын монгол тилинен экендигин белгилейт [Бётлинг 1851: 103], [Nuriahmetova 2012: 35].

“В монгольских языках данный аффикс встречается в виде *-č (-č in)-ša, šan, šiul*. Афф. *-šiul* в современном бурятском языке образует имена существительные с собирательным значением от имен прилагательных и

выражает различные возрастные и социальные группы людей, объединенных общностью происхождения или идеологии" дейт Дондуков [Дондуков 1964: 18]. Ал эми Серебренников, Гаджиевалар: "Действительно, можно допустить, что элементы *-l*, *-n*, *-t* в составе тюркских аффиксов *-čün*, *-čil*, *syt*, являются показателями собирательной множественности и генетически связаны с афф. *-či*" дешет [Серебренников, Гаджиева 1979: 89-94].

Окумуштуулардын *-чы* курандысы туурасындагы аныктама жана түшүндүрмөлөрүнө көз жүгүртсөк: "В тюркских языках при помощи данного аффикса образуются существительные, обозначающие "лицо по характеру занятия, действий или привычек, социальную принадлежность, место жительства" [Щербак 1977: 103]. "Видимо, наиболее древним из этих значений является значение "лицо по характеру занятий, действий или привычек, т.е. в определенное время развития тюркских и монгольских языков при помощи данного аффикса образовывались имена прилагательные, обозначающие привычку, склонность к чему-либо" [Серебренников, Гаджиева 1979: 102]. Белгилүү тилчи-окумуштуу А.А.Потебня мындай дейт: "Многие суффиксы безразлично образуют как существительные, так и прилагательные, а чем далее в старину, тем более здесь сходства между этими частями речи" [Потебня 1988: 144].

-чы, *-чи* курандысы түрк тилдеринде кеңири колдонулган активдүү мүчө. Бул мүчө уланган сөздөр кесипти, бир ишти өз мойнуна алган милдетти туюндурат. Мисалы: тур. *авчы* «охотник» от *ав* «охота», азерб. *дилчи* «языковед» от *дил* «язык», алт. *малчы* «пастух» от *мал* «скот», кум. *тимирчи* «кузнец» от *тимир* «железо», тув. *аңчы* «охотник» от *ан*, «зверь», хак. *палыхчы* «рыбак» от *палых* «рыба», тат. *эищэ* «рабочий» от *эи* «работа», узб. *чорвачй* «скотовод» от *чорва* «скот», кирг. *балыкчы* «рыбак» от *балык*, «рыба», чув. *тимэрзэ* «кузнец» от *тимэр* «железо» ж.б.

Бул туурасында окумуштуулар Серебренников, Гаджиева да салыштырууларын жүргүзгөн: "По всей видимости, значение профессии у этого аффикса не было первоначальным. Вероятнее всего, аффикс *-чы*, *-чи* был

аффиксом прилагательных, обозначающих привычку, склонность к чему-либо, ср. шор. *урушчы* «драчливый», *терчи* «потливый», азерб. *инадчи* «упрямый» и т. д. Затем из сферы прилагательных этот аффикс был перенесен в сферу существительных, где он был в известной степени переосмыслен и был использован для названия профессий» [Серебренников, Гаджиева 1979: 102].

Бул курандынын жардамы менен атооч сөздөрдөн иш-аракети боюнча адамдардын кесибин билдирүүчү зат атоочтор жана курал-жабдык, жан-жаныбар аттарына да жалганып, ар кандай аракеттерди мүнөздөөчү туунду зат атооч сөздөрү жасалат [Орузбаева 2000: 222].

Кыргыз тилинде -чы курандысы.

Атооч сөздөргө уланып, кандайдыр бир өнөр же кесип ээсин билдирген сөздөр жасалат. Кыргыз тилинде башка мүчөлөргө салыштырмалуу арбын колдонулат.

Бул мүчөнү кыргыз тилиндеги эскирген же неологизм болгон сөздөрдүн тутумунан да кездештирүүгө болот. Мисалы: *аначы*, [Сейдакматов 1988: 24],

-чы мүчөсү уланган сөздөр төмөндөгүдөй маанидеги сөздөрдү жасайт:

(1) Адамдардын иш-аракети боюнча кесибинин аталышын билдирүүчү зат атоочтор жасалат. Мисал: *бекет-чи* – бекетте, почта станциясында иштөөчү адам [КТС 2010: 211]; *боёк-чу* 1. Боёк иштерин иштөөчү. 2. Боёк сатуучу [КТС 2010: 238]; *бозо-чу* – бозокор менен бирдей [КТС 2010: 240]; *бугу-чу* – Бугу уулаган мерген [КТС 2010: 264]; *буфет-чи* – буфеттеги сатуучу, буфеттин сатуучусу [КТС 2010: 281]; *жазуу-чу* – көркөм-адабий чыгармаларды жазган адам [КТС 2010: 385]; *жибек-чи* – жибекчилик менен иштеген, жибекчилик кесибин билген адам [КТС 2010: 463]; *жумуш-чу* – 1. Белгилүү кесипчилик боюнча өндүрүштө эмгектенип, жумушчулар тарабына кире турган эмгекчи массанын өкүлү. 2. Өзүнүн иштөө күчүн сатып жан багууга аргасыз болгон жалданма ишчи, эмгекчи [КТС 2010: 491]; *зергер-чи* – зергерчилик менен алектенет, көл өнөрчү [КТС 2010: 531]; *кардон-чу* – корукчу, кайтаруучу [КТС 2010: 654]; *кароол-чу* – королдо турган киши, күзөтчү, сакчы [КТС 2010: 657]; *касап-чы* – мал союучу, мал союуп сатуучу киши [КТС 2010: 662]; *кербен-чи* –

кербен тарткан, кербенге катышкан киши, соодагер [КТС 2010: 694]; *модел-чи* - модель жасоо жагынан, модель даярдоо жагынан адис [КТС 2010: 928]; *мончо-чу* – мончого келген кишлерди тейлөөчү мончо кызматкери [КТС 2010: 933]; *окутуу-чу* – 1. Окуу жайларында сабак берүүчү мугалим. 2. өт. Устат, үйрөтүүчү [КТС 2010: 979]; *тамеки-чи* – тамеки өсүмдүгүн өстүрүүчү [КТС 2010: 1140]; *тегирмен-чи* – тегирменди тейлеген, анын бардык ишин билген адам [КТС 2010: 1158]; *темир-чи* – темир уста [КТС 2010: 1164]; *тери-чи* – 1. Тери даярдоочу. 2. Иштетиле элек тери менен соода жүргүзүүчү соодагер [КТС 2010: 1170]; *челек-чи* – челек жасоочу [КТС 2010: 1321;]; *эгин-чи* – эгин айдоочу, багуучу, дыйкан, аштыкчы [КТС 2010: 1415].

Кыргыз тилиндеги *араба-чы* – араба айдаган адамды билдирет. Ушул эле маанини фарсча *-кеч* мүчөсү уланган сөз *араба-кеч* – бул арабачы сөзү менен бир маанини билдирип синоним катары колдонулуп жүрөт. Ошондой эле *-чы* мүчөсү орус тилинен келген сөздөргө да уланып, кесипти билдирген зат атооч сөздөрдү жасап калат. Мисалы: *почта-чы*; *буфет-чи* – буфетте сатуучу болуп эмгектенген киши.

(2) Нерсенин же буюмдун аталышын билдирген зат атооч сөздөр жасалат: Атооч сөзүн кураган *-чы* мүчөсү атооч сөзгө уланып, бир нерсени же буюмду туюндурат. Мисалы: *боо-чу* – үй тиричилигине ж.б. керектелүүчү жип-шуу. Боз үйдүн боочусу [КТС 2010: 249]; *бургулуу-чу* – бургулоо иштерин жүргүзүүчү [КТС 2010: 273]; *кай-чы* – 1. Бири- бирине кайчылашкан эки жаагы менен бир нерсе кесүү, кыркуу үчүн колдонула турган үй буюму, курал. 2. Бирине бири туура келбеген, окшоштугу, жалпылыгы жок, эки башка. 3. Каршы-терши, бирине экинчиси кайчылашкан абалда [Сейдакматов 1988: 130]; *төшөн-чу* – төшөнүү, жамынуу үчүн колдонулуучу жууркан-төшөктөр [КТС 2010:1210]

(3) Математика терминдеринин аталыштарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат: *бөлүнүү-чу* – мат. Бөлүнө турган сан [КТС 2010: 260]; *бөлүү-чу* – мат. Бөлүнүүчү санды бөлө турган сан [КТС 2010: 260]; *көбөйтүү-чу* – мат. Көбөйтүүчүнүн канчага көбөйө тургандыгын көрсөтүүчү сан [КТС 2010: 754];

көбөйүү-чү – мат. Көбөйүүчүнүн бирдигине карата кайталанып арбый турган көбөйө тураган сан [КТС 2010: 754].

(4) Бир нерсеге көнгөн же көнүмүш адат маанисин туюндурган зат атооч сөздөр жасалат. Мисалы: *кумар-чы* – кумарга берилген, кумарды көп ойногон, анын артынан төшкөн адам [КТС 2010: 814]; *наша-чы* – наша тарткан киши [КТС 2010: 964].

(5) Айбанат маанисин туюндурган зат атооч сөздөр жасалат. *кемирүү-чү* / *хемирик-чи* – кемирүүчү айбан түрлөрүнүн аталышы; *желим-чи* – чага турган майда чиркендин бир түрү [КТС 2010: 447]; *кемирүү-чү* – өсүмдүктөрдү кемирип, кажып жиберүүчү, мандай тиштери абдан өскөн коён, чычкан ж.б. жаныбарлардын жалпы аты [КТС 2010: 687]; *нымсак-чы* – нымдуу жерлерде болуучу жалпагыраак денелүү курт [КТС 2010: 971].

(6) Бир ишти өз мойнуна алган же жоопкерчилик маанисин камтыган зат атоочтор жасалат. Мисалы: *арача-чы* – урушкан, кармашкан кишилерди ажыратуу, арасына түшүүчү киши [КТС 2010: 110]; *ара-чы* – 1. Эки тараптын ортосуна түшүп элдештирүү, бири-бирине жакындаштыруу, орточу. 2. Арага түшкөн киши [КТС 2010: 110]; *жуу-чу* – куда түшөр алдында кыздын эне-атасынын, жакындарынын макулдугун билиш үчүн күйөө тараптан сүйлөшкөнү келген киши, үйлөнөр алдында макулдугун алуу үчүн сүйлөшүүгө жиберилген киши [КТС 2010: 495]; “*жуу*” сөзү байыркы түркчөдө ‘*sav*’ сөзү менен колдонулуп жаңылык, аңгеме, жомок маанисин берип келген. Ага *-чы* мүчөсү уланып ‘*savci*’ сөзү жасалат. Кыргыз тилиндеги ‘*жуу-чу*’ маанисин берет [Сейдакматов 1988: 106].

(7) Жер-суу аталыштарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат. Кыргыз тилинде *-чы* мүчөсү аркылуу жасалган сөздөрдү да жолуктурууга болот. Алар: *Балык-чы* – Кыргызстандагы жети областын бири Ысык-Көлдөгү шаарлардын бири.

(8) Бир спорт тармагы менен машыккан адам деген маанисин камтыган зат атооч сөздөрү жасалат. Жалпы түрк тилдеринде болгон сыяктуу эле кыргыз тилинде да бир спорт түрүнө *-чы* мүчөсү келип, ошол спорт түрү менен

эмгектенген кишиге карата айтылат. Бул маани бир хобби болуп да, профессионал болуп да бериле берет. Мисалы: *баскетбол-чу* – баскетбол оюнунда ойночу [КТС 2010: 186]; *волейбол-чу* – волейболдо ойноочу [КТС 2010: 304]; *күрөш-чү* – 1. Күч сынашып бирөө менен күрөшкө түшкөн, күрөшкө түшүүчү балбан. 2. Бир максатка жетүү үчүн болгон кыймылга, күрөшкө катышуучу [КТС 2010: 850]; *теннис-чи* – теннисте жакшы ойноочу киши [КТС 2010: 1165]; *футбол-чу* – футбол командасында ойноочу адам, футбол оюнчусу [КТС 2010: 1289];

(9) Бир өнөр багытында же билим адамын туюнткан зат атооч сөздөрү жасалат. Мисалы: *адабият-чы* – 1. Адабият менен иришкен адам; жазуучу. 2. Көркөм адабият же адабият тануу боюнча адис [КТС 2010: 26]; *тил-чи* – 1. Тил илими боюнча адис. 2. эск. Кабарчы [КТС 2010: 1183]

(10) Бир ишеничтин же кубулуштун тараптары болгон, аны жактагандыгын билдирген маанини камтыган зат атооч сөздөр жасайт. Мисалы: *Ленин-чи* – Ленинизмдин жолун жолдоочу [КТС 2010: 1286] *Сталин-чи* – Сталинизмдин жолун жолдоочу.

Кыргыз тилиндеги *-чы* мүчөсү уланган кээ бир сөздөр маанисин өзгөртпөйт. Мисалы: *атлетчи* < *атлет*, *аярчы* < *аяр*, *ж.б.* [Nuriahmetova 2012: 35].

Алтай тилинде *-чы* курандысы.

Алтай тилиндеги куранды мүчөлөрү да кыргыз тилиндегидей эле иликтенип, кандай семантикалык топтогу сөздөр жасала тургандыгына токтолмокчубуз.

-чы мүчөсү алтай тилинде атооч сөздөрдөн адамдардын иш-аракети боюнча кесибинин аталышын билдирүүчү зат атоочтор жасалат. Мисалы: *уйку-чы* < *уйкучу*, *бизе-чи* < *бийчи* [TLG 2007: 1020]

-чы мүчөсү курал-жабдык, жан-жаныбар аттарына да жалганып, ар кандай аракеттерди мүнөздөөчү туунду зат атооч сөздөрдү жасайт. Мисалы: *мал-чы*, *күрөш-чи*.

-чы мүчөсү алтай тилинде төмөндөгүдөй семантикалык топтордогу сөздөрдү жасайт:

(1) Адамдардын иш-аракети боюнча кесибинин аталышын билдирүүчү зат атоочтор жасалат: *мылтык-чы* < мергенчи – мылтык менен аңчылык кылган адам, мерген; *үредү-чи* < мугалим – окутуучу, мектепте сабак берген адис; *жылкы-чы* < жылкычы – жылкы баккан, жылкы кайтарган адам; *уча-чы* < учакчы – учакты башкарган адам; *кой-чы* < койчу – кой, эчкини асырап баккан адам; *эм-чи* < эмчи – ооруну эскиче, ырым-жырым, дуба ж.б. менен эмдөөчү, табып, дарыгер; *үлгөр-чи* < акын – кыргыз, казак элдерине мүнөздүү төкмө ырчы, жамактап ыр чыгаруучу; *казан-чы* < казанчы – казан жасаган уста; *көчүрө-чи* < котормочу – бир тилден экинчи тилге которуу, тотормочулук жагында иштеген тилмеч, адис; *жаргы-чы* – *сот* граждандык чырчатак, талаш тартышты чече турган жана ар кандай кылмыш иштерин карай турган адис [ATS 1999: 45];

(2) Нерсенин же буюмдун аталышын билдирүүдө жалганат: *топ-чы* > *топчу* – кийимдин топчулугуна илип, бүчүлөп туруучу сөөктөн, металлдан, же башка нерселерден жасалган бүчүлөгүч; *кам-чы* < камчы – атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып, өрүлгөн жана сапталган кайыш курал [ATS 1999: 85];

(3) Туугандык мамилени билдирүүчү түшүнүктөрдүн аттарын жасайт: *бөлө-чө* < бөлө – кыз бир туугандардын балдары; *жур-чы* < балдыз – аялынын синдиси; *абы-жы* < өгөй эне – өз энеси эмес, өз боору эмес;

(4) Математика илимине тиешелүү терминдердин аталыштарын билдирген атооч сөздөр жасалат. *бөлү-чи* < бөлүүчү – бөлүнүүчү санды бөлө турган сан;

(5) Бир нерсеге көнгөн же көнүмүш адат маанисин туюндурган зат атооч сөздөр жасалат; *жорык-чы* < саякатчы – саякатта жүргөн адам; *уйку-чы* < уйкучу – көп уктоочу, көп уктаганды жакшы көргөн; *төгүн-чи* < жалганчы – калпычы, калп айтуучу, чынчыл эмес; *каткы-чы* < күлкүчү – күлкүсү тыйылбаган, болор болбоско деле күлө берме, көп күлүүчү; *жал-чы* < жалчы –

жалданып иштеген киши, малай, жалданып иштөөчү; *баштоо-чы* < жетектөөчү – жол көрсөтүүчү, башкарып алып жүрүүчү; *айыл-чы* < айылчы – айылчылаганды, айылды кыдырганды жакшы көрүүчү, айылчылап жүргөндү адаттанган;

(6) Бир ишти өз мойнуна алган же жоопкерчилик маанисин камтыган сөздөр жасалат; *кеме-чи* – “кемечи” кеме айдоочу, кайыкчы, кеме айдап дарыянын бир өйүзүнөн экинчи өйүзүнө элди, транспортторду өткөрүп туруучу адам; *сак-чы* < сакчы – кароолчу, кайтаруучу; *бийге-чи* < бийчи – бийди мыкты бийлеген адам; *жүк-чи* < жүкчү – жүк көтөргөн, *саду-чы* < сатуучу – дүкөндө, соода мекемесинде товар сатып туруучу соода кызматкери; *саан-чы* < саанчы – малды (көбүнчө уйларды) саай турган адам; *озо-чы* < лидер – саясий партиянын, профсоюздун ж.б. башчысы жетекчиси; *спор-чы* < спортсмен – системалуу түрдө спорттук көнүгүүлөрдү жасап жүргөн же спортту кесип кылып алган киши; *колхоз-чы* < колхозчу – колхоздун мүчөсү, колхоздо эмгек кылган адам; *баш-чы* < башчы – кандайдыр бир мекемеге, уюмга жетекчилик кылуучу;

(7) Абстрактуу сөздөр куралат: *алда-чы* < жаман рух – жан дүйнөгө тиешелүү;

(8) Жаныбарлардын аттары жасалат. *үрен-чи* < желимчи – чага турган майда чиркейдин бир түрү; *нем-чи* < карышкыр – бөрү, ит түспөлдөш келген жырткыч, иттин эзелки тукуму;

(9) Грамматикалык сөздөр куралат; *колбоо-чы* < жандооч – өз алдынча колдонулбаган жана маани бере албаган, өзү башкарган сөздөн кийин келүүчү, мааниси жагынан жөндөмөлөргө жакын турган жана сүйлөм мүчөлөрүнүн арасындагы багынычтуу байланышты көрсөтүүчү грамматикалык каражаттардан болгон кызматчы сөздөр; *ула-чы* < мүчөлүү – сүйлөм мүчөлөрү; *баштаа-чы* < ээ – грамм. Сүйлөмдөгү ойдун негизин ээлеген сөз; *айдылаа-чы* < баяндооч – грамм. баш мүчөнүн кыймыл-аракет бөлүгүн баяндап туруучусу, ээни баяндай турган баш мүчөнүн бири;

(10) Дене мүчөлөрүнүн аталышын билдирген сөздөрдү жасайт; *кобык-чы* < билек – чыканактан колдун башына чейинки аралыктагы мүчө, жилик [ATS 1999: 47].

Тува тилинде -чы курандысы.

-чы, -чи, -чу, -чү фонетикалык варианттары *л, м, н, ң* тыбыштарынан кийин келет. -жа, -жи, -жу, -жү фонетикалык варианттары *г, й, р* тыбыштарынан кийин келет. Бул мүчө башка түрк тилдеринде кезиккендей эле тува тилинде да өнүмдүү мүчө катары арбын колдонулат. Өтө активдүү жана көп колдонулуучу мүчөлөрдүн бири. Атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасайт. Аталган мүчө төмөндөгү маанилерди билдирген сөздөрдү жасоодо жалганат [TLG 2007: 1164]; Айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсү жогоруда берилгендигине байланыштуу кайра кайталанып берилген жок. Мисалы, *мергенчи, балыкчы, чабан, куруучу* сыяктуу сөздөр.

(1) Адамдардын иш-аракети боюнча кесибин билдирүүчү зат атоочтор жасалат: *аң-чы* – мергенчи, *балык-чы* – балыкчы, *дииң-чи* – тыйын чычкан мерген кылган мерген, *кадар-чы* – чабан, *садыг-жы* – сатуучу, *тудуг-жу* – куруучу.

(2) Бир нерсеге көнгөн же көнүмүш адат маанисин туюндурган зат атооч сөздөр жасалат: *аал-чы* – айылчы, *арага-чы* – алкаш;

(3) Бир ишти өз мойнуна алган же жоопкерчилик маанисин камтыган сөздөр жасалат: *бодал-чы* – ойчул, *даг-жы* – тоочу, *далайжы* – деңизде жүргөн адам, *даш-чы* – ташчы, *демисел-чи* – күрөшчү, *дыл-чы* – тилчи, *иш-чи* – ишчи, *тараа-жы* – эгинчи [TLG 2007: 1165].

Хакас тилинде -чы курандысы.

-чы мүчөсү деги эле түрк тилдеринде активдүү колдонулган мүчөлөрдүн алгачкылары болуп эсептелингендиктен хакас тилинде да активдүү колдонулган мүчө [TLG 2007: 1094]. Бул мүчө төмөндөгүдөй маанилерди берген сөздөрдү жасайт:

(1) Зат атооч сөздү жасап, кыймыл-аракеттин ким тарабынан аткарылып жаткандыгын билдирет; *таг-чы* – кенчи, *тимир чол-чы* – темир жолчу, *чол-чу* – жолчу, *аар көриг-чи* – балчелекчи, *сынаг-чы* – тажрыйба жүргүзүүчү, *истес-чи*

– из кубар, *хоос-чы* – сүрөтчү, *журнал-чы* – кабарчы, *садыг-чы* – сатуучу, *чаа-чы* – аскер, *полыс-чы/полызыг-чы* – жардамчы, *пес-чи* – меш жасаган киши [TLG 2007: 1095].

(2) Адамдардын иш аракети боюнча кесибин атоону билдирүүчү зат атоочтор жасалат; *үгрет-чи* – мугалим, *им-чи* – доктор, *сан-чы* – эсепчи, *пүдириг-чи* – куруучу, *имнег-чи* – доктур, *ус-чы* – уста.

(3) Бир нерсеге көнгөн же көнүмүш адат маанисин туюндурган атооч сөздөр жасалат; *нымах-чы* – жамакчы, *сарын-чы* – ырчы, *хор-чы* – ушакчы, *ойын-чы* – ойунчу [TLG 2007: 1095].

(4) Кызмат ордун билдирген маанидеги атооч сөздөр уюшулат. *сутаг-чы* – жетекчи, *орын-чы* – орун басар, *истезиг-чи* – тергөөчү, *ха-чы* – секретар [TLG 2007: 1096].

(5) Кишинин абалын билдирген зат атоочтор жасалат; *ип-чи* – аял, *чол-чы* – жолоочу, *чуртаг-чы* – жашоочу. [TLG 2007: 1096].

(6) Бир ишти өз мойнуна алган же жоопкерчилик маанисин туюндурган сөздөр жасалат; *төстөг-чи* – түптөөчү, *пастаг-чы* – жол көрсөткүч, *арачылаг-чы* – куткаруучу, *өскириг-чи* – тарбиячы, *аралас-чы* – катышуучу [TLG 2007: 1094].

(7) Буюм, жабдык, курал маанисиндеги зат атоочторду уюштурат; *ум-чу* – упчу, *хат-чы* – камчы, *аргам-чы* – аркан.

(8) Абстрактуу маанидеги сөздөр куралат; *сагын-чы* – ой, *өөр-чи* – кубаныч [TLG 2007: 1095].

(9) Социалдык абалды билдирген сөздөр жасалат; *истен-чи* – иштемчил, *тогыс-чы* – жумушчу, *тогын-чы* – кызматкер, *колхоз-чы* – колхозчу, *чал-чы* – жалчы, *килен-чи* – тилемчи [TLG 2007: 1094].

(10) Жаратылыш кубулуштарын билдирген сөздөр уюшат; *хырым-чы* – кайың согу, *тогырам-чы* – туурам эт, *там-чы* – тамчы, *сөпү-чи* – серүүндүк [TLG 2007: 1095].

-лык курандысы.

-лык курандысы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында кездешет. Изилдениши боюнча да терең иликтөөгө алынган. Мисалы: Н.К.Дмитриевдин изилдөөсү боюнча: “В башкирском языке выделяет четыре значения: а) концентрация отдельных конкретных предметов в каком-либо месте; б) абстрактные понятия; в) целеустремленности или направленности; г) название прибора, инструмента или приспособления, связанное с конкретным предметом” [Дмитриев 1948: 66-67]. Ал эми Э.В.Севортян аталган мүчөнү туюндурган маанисине карата үчкө бөлүп карайт: “а) свойство-качество и состояние; б) назначение и функция; в) местность или место, где имеется множество предметов природы или добытых человеком” [Дмитриев 1966: 20-53]. Түрк тилинде болсо -лык мүчөсү маанисине карай бешке бөлүнүп каралат: “а) место, изобилующее предметами природы, выраженными исходной основой; б) хранилище или помещение, предназначенные для предметов, выраженных исходной основой; в) названия предметов, инструментов; г) названия учреждений и должностей; д) отвлеченные имена” [Кононов 1956, 106—107]. М.А.Хабичев карачай-балкар тилиндеги -лык курандысын алтыга бөлүп караган: “а) соразмерность; б) место; в) вещь или приспособление, предназначенные для того, что выражено исходной основой; г) обязанность, отношение, состояние и положение; д) родзаний, профессия или должность; е) отвлеченность” [Хабичев 1971: 229—231]. Ал эми каракалпак тилинде болсо үчкө бөлүнүп каралат: “а) изо-билие; б) наличие или назначение данного предмета; в) абстракт-ность — отвлеченность” [Баскаков 1952: 182]. Ф.А.Ганиев өзүнүн илимий эмгегинде татар тилинин бул мүчөнү маанисине карай жыйырмага бөлүп чыгат [Ганиев 1974: 74 -81]. Ал эми караим тилинде бул мүчөнүн мааниси жетиге бөлүнөт: “а) абстрактные понятия; б) название места, изобилующего предметами, выраженными основой; в) назначение предметов, выраженных основой; г) положение, состояние или занятие; д) мера времени; е) одна из стран света; ж) одражательность” [Мусаев 1964, 104—1071].

-лык курандысынын ар бир тилде ар башкача варианттары менен жолуктурууга болот. Мисалы, кыргыз тилинде: -лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк.

В.Бангтын пикири боюнча -*lyq* курандысы -ilen "с, вместе" деген сөздөн пайда болгон [Банг 1916: 21-922]. Ал эми Ж.Дени -лык курандысын -*ilik* (от *il* прибавлять) деген сөздөн пайда болгондугун айтат [Дени 1920: 328-787]. В.Котвич мындай деп жазат: "не исключено, что *lyy. liq* - не исконная форма суффикса: исконной формой следует считать / ведь *l* до сих пор является признаком множественного числа в тунгусских языках" [Котвич 1962: 109]. Окумуштуулар Н.К.Дмитриев жана Н.А.Баскаковтордун көз караштары да ушундай болгон. Ошондой эле бул ойго Д.Г.Тумашева [Тумашева 1964: 69], Ф.А.Ганнев да кошулат [Ганнев 1974: 75]. Л.С.Левитская болсо: "Нам представляется, что аффикс -*lik* составной и включает два элемента: -*l* с собирательным значением, идентичный / в аффиксе -*lar>-ler.* и *k*.; происхождение которого пока для нас остается неясным" дейт [Левитская 1976: 128], [Nuriahmetova 2012: 35].

Б.А.Серебренниковдун пикири боюнча [Серебренников 1974: 162], "в афф. присутствует аффикс собирательной множественности -*l*. который встречается в составе некоторых аффиксов тунгусо-маньчжурских языков [см. Константинова 1964]. Например, в современном эвенкийском языке мн. число образуется при помощи афф. -*l*. Аффикс мн. числа -*la* встречается в современных карачаево-балкарском, кумыкском языках, а также в некоторых говорах турецкого языка [см. Дмитриев 1940; 1956: 65]. Зафиксирован он в "Диване" Махмуда Кашгарского [МК 1967: 433-436], а также в текстах из Турфана [Сабаш 1954; 1959: 58]. Отмечен он также в баоаньском языке [Годаева 1964]. Таким образом, можно предположить, что формант -*l* в афф. *lyq* и -*l* в афф. мн. числа -*lar* или -*la* некогда выполняли одну и ту же функциональную нагрузку — множественности-двойственности" деген салыштыруу жүргүзүлөт [Сравнительно- истроческий 1988: 140].

Кыргыз тилинде - *лык* курандысы.

(1) Өсүмдүк аттары жасалат: *кымыз-дык* – ачкыл даамы бар тоодо өсүүчү майда жалбырактуу өсүмдүк; *өсүм-дүк* – абанын жана жер кыртышынын органикалык эмес заттары менен азыктанып органикалык заттарды пайда кылуучу жана кандайдыр бир орунда өсүүчү организм. Илимий иште дээрлик бардык сөздөрдүн түшүндүрмөсү “Кыргыз тилинин сөздүгү” китебинен алынгандыктан шилтемелер кайра кайталанып жазылган жок.

(2) Жандыктын атын билдирген сөздөр жасалат: *ийне-лик* – дене түзүлүшү сүйрүрөөк келген, ичке, канаттары абдан жука чымын чиркейдин бир түрү.

(3) Буюм аталыштарын туюндурган сөздөр жасалат: *бел-дик* – 1. Кууттан чыккан ургаачы койлор менен бирге жайылган кочкорлорго тартылуучу калканч. 2. Оттук таш, бычак кошо тагылуучу кур. 3. Тери же кийизден жасалып, улгайган аялдар тартына турган жазы кур сымал; *боо-лук* – 1. Орулган чөптү, эгинди байлоо үчүн жасалган боо. 2. Илмеги бар же илип коюуга ылайыкталган ар кандай боо [КТС 2010: 167]; *жел-дик* – ээрдин эки капталына бастырылып, тердиктин үстүнөн коюла турган, каткат кылып шырылган ат токулгасынын бир бөлүгү; *көз-дүк* – үркүнчөөк, азоо жылкынын көзүнүн арт жагынан далдаалап, үркө турган нерселерди байкатпоо үчүн жүгөнгө тагылган калканч; *май-лык* – 1. Тамактангандан кийин кол аарчый турган дасмал. 2. Тамактанган столдун үстүн, дасторконду тазалоо үчүн колдонулуучу кол аарчы; *мурун-тук* – уйду жетелөө үчүн чүлүгүнө өткөрүлгөн жип; *ооз-дук* – жүгөндүн кайышына бириктирилген, жүгөндөгөндө аттын оозуна салына турган темири; *сөз-дүк* – алфавит тартибине келтирилип, мааниси түшүндүрүлгөн же башка тилге которулган сөздөрдүн тизмеси берилген китеп; *суу-лук* – 1. Жүгөндүн ооздук темирине төңөлүк аркылуу тизгин, чылбырдын туташтырылган бөлүгү 2. *диал.* Ооздук; *суу-лук* – 1. *диал.* жаанда кийүүчү суу өткөрбөс кийим; *түн-дүк* – 1. Боз үйдүн төбөсүндөгү ууктун учтары киргизилип тиреп туруучу тегерек жыгач. 2. Боз үйдүн ушул бөлүгүнө жабылуучу кийиз жабуу; *чукул-дук* – көбүнчө таштуу жерлерде же катуу тоо

тектеринде иштөө үчүн колдонулуучу эки жагы тек учтуу, шилтеп чабууга ылайыкталган курал.

(4) Ичиле турган суюктук менен байланыштуу сөздөр куралат: *ичим-дик* – ичкилик менен бирдей; *ички-лик* – арак-шарап, мас; *суу-дук* – тапка үйрөтүлүп жаткан куш, бүркүткө ак жем менен бирге берилүүчү суюгу; *суусун-дук* – суусандыкты кандыруучу суюктук, суу, суусун.

(5) Белек маанисиндеги сөздөр: *жеңкетай-лык* Жеңкетай үчүн камдалган, жеңкетайга бериле турган акча, белек; *жол-дук* – кандайдыр бир иш, кубанычтуу кабар, жакшылык үчүн берилген белек, сыйлык; *кул-дук* – кудалашуу салтындагы жөрөлгөлөрдүн бири кыз тарапка күйөө тараптын өкүлдөрү берүүчү алгачкы сыйлык белектер.

(6) Багытты билдирген сөздөр: *түн-дук* – жипке тизилген шурунун узундук чени, өлчөмү; *түш-түк* – жер шарынын төрт тарабынын бир жагы, түндүк тараптын карамакаршы жагы.

(7) Динге байланыштуу же салтты билдирген маанидеги сөздөр жасалат: *үчү-лүк* – өлгөн адамга куран окутуу катарында үч күн өткөндөн кийин берилүүчү тамак.

(8) Математикага тиешелүү терминдерди түшүндүргөн сөздөр: *барабар-дык* – *мат.* эки бөлүктөн турган өз ара бири-бири менен теңдеш болгон алгебралык формула; *көп-түк* – математиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири, бир бүтүн нерсе катары каралуучу кандайдыр бир түрдүү объектилердин жыйындысы.

(9) Үзгүлтүксүз алынуучу эмгек акыны билдирген сөздөр: *ай-лык* – аткарылган иши үчүн ай сайын алып туруучу эмгек акы [КТС 2010: 87].

Алтай тилинде -лык курандысы.

Жалпы маанидеги (абстрактуу) атооч сөздөрдү жасоочу, кеңири масштабда колдонулуучу -лык мүчөсү бардык тектеш тилдер үчүн мүнөздүү морфема. -лык мүчөсүн абстрактуу маанидеги зат, сын атоочторду жасоо мүнөздүүлүгү жагынан курандылардын ичинен -сыз, -луу сыяктуу мүчөлөр

менен колдонулуу масштабы, мүмкүнчүлүгү бирдей морфема деп эсептөөгө негиз бар [Орузбаева 2000: 224].

Алтай тилинде *-лык* мүчөсү активдүү колдонулат. *-лык* мүчөсү аркылуу төмөнкүдөй маанилерди билдирген сөздөрдүн тобу жасалат.

(1) Абстрактуу зат атооч сөздөрү жасалат: *бай-лык* < байлык – 1. Көп сандагы мал-мүлк, акча кымбат баалуу буюмдар, асыл заттар. 2. Бай табигый кенч, ар кандай материалдык кенч. 3. Толук жетиштүүлүк, көптүк, молдук, жакшы сапаттарга бай экендик; *чын-дык* < чындык – тууралык, жалган эместик, кандайдыр бир сөздүн, окуянын ж.б. туурасы, чыны, акыйкат, болгон натыйжа; *мөңкү-лүк* < мөңгүлүк – көп жылдар тоо чокуларынан кетпеген кар турган жер; *карындаш-тык* < туугандык – адамдар ортосунда бир туугандык байланыш; *түш-түк* < түштүк – жер шаарынын төрт тарабынын бир жагы, түндүк тараптын карама-каршы жагы; *түн-дүк* < түндүк – жер шаарынын төрт тарабынын бир жагы, түштүк тараптын карама-каршы жагы; *күрөн-тик* – чатырдын астында калган из, *нажы-лык* < достук – бирин-бири кадырлоого, тилектештикке, руханий жакындыкка, өз ара жардамдашууга ж.б. негизделген таттуу мамиле; *кер-тик* < кетик – бир жери сынып же кетилип калган; *кар-лык* < рух – 1. Жан, тын. 2. Адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү, психикалык жөндөмдүүлүгү, таандык күч, табият; *кал-дык* < муун – ата-бабанын укуму, жашташ адамдар, курбулар;

(2) Жер аттарын жасайт: *орто-лык* < арал – деңиздин, океандын, көлдүн орто жеринен орун алган, бардык тарабы суу менен курчалган кургак жер; *эмчи-лик* < оорукана – ооруулуулар жатуучу жана аларды дарылоочу мекеме;

(3) Буюм аталыштарын курайт: *ийне-лик* < ийне – тигүү, сайма сайуу сыяктуу иштерде колдонулуучу буюм. Бир учуна жип өткөрүлүүчү көзчөсү бар, экинчи башы абдан учтуу ичке метал; *сөз-лик* сөздүк – алфавит тартибине келтирилип, мааниси түшүндүрүлгөн же башка тилге которулган сөздөрдүн тизмеси берилген китеп; *төш-түк* < көкүрөкчө – дененин төш жагы, көөдөн жак бөлүгү; *баш-тык* < баштык – ун-талкан, азык түлүк жана башка ар түрдүү нерселерди салып коюу же ала жүрүү үчүн ылайыкталып жасалган буюм; *бу-*

дук < *боёк* – белгилүү бир түс берип боёо үчүн колдонулуучу химиялык зат;
жүс-түк < сөйкө – кооздук үчүн аялдар кулактын көнчөгүнө илүүчү нерсе;
тер-лик < улуттук кийим – атайын тигилген улуттук кийим [АТС 2007: 148];

(4) Айбанаттардын аттарын жасайт: *сар-лык* < өгүз – уйдун эни алынган эркеги;

(5) Мамлететтик башкарууга байланыштуу сөздөр жасалат: *каан-дык* < хандык – хандын бийлик абалы, хандын бийлиги;

(6) Тиешелүүлүк мааниде: *жер-лик* < жердик – элден-журттан обочо, өзүнчө жалгыз жүргөн, элге кошулбаган, элден алыс жүргөн; *аргы-лык* – ар кайсы жерде жүргөн.

(7) Дене мүчөлөрүн билдирүүчү сөздөр жасалат: *кол-тук* < колтук – колдун ийин менен туташкан жеринин ички бети, капталдын үстүнкү бөлүгү.

Тува тилинде -лык курандысы.

-*лык*, -*лик*, -*лук*, -*лүк* мүчөлөрү *й*, *г*, *р* үнсүз тыбыштарынан кийин жалганат. -*нык*, -*ник*, -*нук*, -*нүк* мүчөлөрү *м*, *н*, *ң* үнсүздөрүнөн кийин келет. -*дык*, -*дик*, -*дук*, -*дүк* мүчөлөрү *л* үнсүзүнөн кийин жалганат. -*тык*, -*тик*, -*тук*, -*түк* каткалаң үнсүздөрүнөн кийин келет. Бул мүчө төмөндөгүдөй маанилерди билдирген сөздөрдү курайт.

(1) Заттын болгон жерин көрсөтөт: *орту-лук* – арал.

(2) Буюм аттарын жасайт: *көс-түк* – көз айнек, *кес-тик* – бычак.

Хакас тилинде -лых (-лык) курандысы.

-*лых*, -*лик*, -*ных*, -*ник*, -*тых*, -*тик* мүчөлөрү активдүү колдонулган мүчөлөр. Бирок көбүнчө сын атоочторду курайт. Айрым учурларда зат атооч сөздөрүн да кураган учурлар болот.

(1) Буюм аттары: *кис-тик* – бычак, *түн-ник* – мор, *көс-тик* – күзгү, *суг-лук* – жүгөн.

(2) Кызмат ордун билдирген мааниде: *пас-тых* – башчы;

(3) Абстрактуу мааниде: *төс-тик* – уңгу, *тыс-тых* – тынчтык.

-даш курандысы.

Кыргызчада бул мүчөнүн *-лаш, -леш, -лош, -лөш // -даш, -деш, -дош, -дөш// -таш, -теш, -тош, -төш* формасында 12 фонетикалык варианты бар [Тыныстанов 2006: 34; Орузбаева 2000: 232; Абдувалиев 2003: 63; Çengel 2005: 111]. Бул мүчө кыргыз тилинде абдан активдүү колдонулган мүчө.

-даш жана *-лаш* курандыларын белгилүү позицияда гана түзүлүш-семантикалык жактан окшошуп кеткен өз алдынча эки мүчө: болгондо да атоочтук, жиктелбес *-лаш // -даш* (жолоош, замандаш. курбалдаш, жердеш, көңүлдөш ж. б) жана белгилүү позицияда затташып (лексикализацияланып), кош мамиле этишин жасоочу (жардамдаш < жардам *-да -ыш*, изилдеш < *изилде -иш, колдош* < *кол -до -иш* ж. б. 70. 145) мүчө болуп эсептелинет. Байыркы какадаш (байыркы түрк эстеликтеринде «жакын тууган» деген кош сөз: *кесилсэ сениндин йакын ка кадаш* - жакын туугандарын сенден кол үзүшүп калса...» [127. 409; ДТС. 309]; кадаш-бир тууган, тууган-туушкан»: йүз эр кадашим меннн туугандарым дан жүз эрен» [ДТС, 401]; *адаш*-<*дос, жолдош*>: *адаш эдгү болса бу болды кадай*-» жолдош жакшы болсо, бир тууган болуп калат» [ДТС, 9]; *еш*-<*дос, жолдош, курдаш*>: *еш-туш*- «*жолдош, курдаш*» маанисиндеги кош сөз [ДТС, 184].

Ушул айныксыз түзүлүш — маанилик өбөлгөлөр эсепке алынып, кадаш > *адаш* > *-даш* болуп өзгөрүш ыктымалдыгын өз кезегинде колдогон болучубуз [Орузбаева 2000: 232].

Бул мүчө тууралуу Тенишев *-да* жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнө *-и* тыбышы жалганып пайда болгон мүчө деп белгилейт. Мисалы: “По вопросу о происхождении данного аффикса в тюркологии общепринятого мнения нет. [Залеман 1898: 130] предполагал, что афф. *-daş* состоит из падежного афф. *-<da* и самостоятельного слова 'друг, товарищ'. Этого же мнения придерживались В. Банг [Банг 1916: II, 325; 1934, 41], А.Джафер-оглы [Джафероглу 1929,16]. Одинакового мнения о происхождении данного аффикса придерживаются А.Зайончковский [Зайончковский 1932: 37] и А.Г. Гулямов [1947: 17-19]. По их мнению, афф. *-daş* состоит из двух элементов — глаголообразующего *-la/ -da* и

залоогообразуюшго афф *š*. Некоторые исследователи этимологии данного аффикса возводят его к самостоятельному слову *-daš* 'друг' [Муратов 1971]. С. Джафаров [1959] данный аффикс считает персидским заимствованием. А.Н. Кононов придерживается точки зрения А. Зайончковского. Он пишет, что "аффикс *-laš / -daš, täš / dāš (-ta~-la)* — глаголообразующий аффикс + *š* — омоаффикс взаимного залога — имени действия (масдара) на *-š*" [Кононов 1980: 87]. На наш взгляд, данный аффикс образован от падежного афф. *-da/ -ta* и залоогообразующего афф. *-š*, который, в свою очередь, восходит к аффиксу множественности *-š*" деп салыштуруу жүргүзөт [Тенишев 1988: 144], [Nuriahmetova 2012: 35].

Бул мүчө төмөндөгүдөй маанилерди билдирген сөздөрдү курайт.

Кыргыз тилинде *-даш* курандысы.

(1) Бир жерден болгон, чогу болгон деген мааниде: *аймак-таш* – аймак жагынан чектеш, коңшулаш [КТС 2010: 49]; *айыл-даш* – айылы бирге, бир айылдык [КТС 2010: 54]; *босого-лош* – эшиктеш, үйлөрү же турган жерлери бири-бирине абдан жакын [КТС 2010: 253]; *даам-даш* - бири-бири менен аралаш, биргелеш болушкан, бирге даам татышкан, туздаш [КТС 2010: 320]; *жамаат-таш* – бир коомдош, бир тараптан, бир жактан, айлы же жери бирге, чектеш [КТС 2010: 403]; *жер-деш* – бир жерде туулуп өскөн, бир жерлик, бир жерде жашаган [КТС 2010: 457]; *жол-дош* – 1. Сапарга бирге чыккан, бирге жол жүргөн адам, жанында кошо болгон адам. 2. Көңүлү, пикири жакын, бири бирине күйүмдүү, бирге жүргөн таттуу, ынак адам. 3. Аялы же күйөөсү. 4. Коомдун граждандарына кайрылууда, өлкөлөрдүн гражданини экендигин белгилөө иретинде колдонулат [КТС 2010: 472]; *конуш-таш* – бир конушта, бир жерде жашаган, конушу бир [КТС 2010: 739]; *кыштак-таш* – кыштагы бирге, бир кыштактан, айылдаш [КТС 2010: 883]; *мекен-деш* – мекени бир, бир мекенде, бир өлкөдө жашаган, жердеш; *орток-тош* – орток болуу, кандайдыр бир ишке орток болуп катышуу, шериктешүү, тең орток болуу; *өмүр-дөш* – өмүрү бирге, өмүрлүк жолдош (аялы же күйөөсү) [КТС 2010: 1019]; *чек-теш* – чеги бирге, жанаша жаткан [КТС 2010: 1320]; *шерик-теш* – биргелешип

иштөөчү, кошо иштөөчү, бирге болуучу [КТС 2010: 1376]; *эшик-теи* – эшиктери бири бирине маңдайлаш, коңшулаш; айылдаш, ирегелеш, кошуна [КТС 2010: 1446].

(2) Бир мезгилде чогуу болгондугун билгизген мааниде: *ай-лаи* – бир мезгилде төрөгөн же бир мезгилде төрөй турган [КТС 2010: 48]; *жаш-таи* – жашы бирдей, жашы тең [КТС 2010: 438]; *жыл-даи* – бир жылы туулган, жашы тең [КТС 2010: 514]; *заман-даи* – бир доордо, бир убакта жашаган, теңтуш курбукурдаш [КТС 2010: 527].,

(3) Көңүл, пикир, сезимдердин бир экендигин туюнткан мааниде: *жүрөк-төи* – ойсанаасы бирге, ойтилеги бирибирине жакын, кыйышпас ынак [КТС 2010: 506]; *канат-таи* – бири-бирине жакын, караандаш болуу, жакындашуу [КТС 2010: 628]; *көңүл-дөи* – көңүлү жакын, санаалаш, ниеттеш [КТС 2010: 783]; *ниет-теи* – ниети, ою бирдей, тилектеш [КТС 2010: 967]; *пикир-дөи* – сырдаш, ой санаасы бирдей, көз карашы бирдей [КТС 2010: 1040]; *талап- таи* – талабы бирге, тилектеш, максатташ, таламдаш [КТС 2010: 1135].

(4) Туугандыкты билдирүүчү мааниде: *ата-лаи* – 1. Атасы бир, энеси башка (бир туугандык жакындык боюнча). 2. Бир атадан тараган же аталарынын ага-инилик туугандыгы бар (жал-пы туугандык жакындык боюнча) [КТС 2010: 131]; *боор-дои* – 1. Бир тууган, бир боор. 2. Бир туугандай жакын [КТС 2010: 247]; *жатын-даи* – жатыны бирге, бир энеден туулган, уялаш, энеси бир [КТС 2010: 436]; *кан-даи* – каны бир, жакындыгы бар, тек жагынан бир боор [КТС 2010: 629]; *карын-даи* – 1. Өзүнөн кичүү кыз бир тууган (эркек бир тууганына карата). 2. Жашы улуу эркектер өзүнөн кичүү кыз-келиндерге, аялдарга кайрылуу иретинде айтыла турган сөз [КТС 2010: 661]; *курсак-таи* – бир энеден төрөлгөн, уялаш, жатындаш [КТС 2010: 821]; *уруу-лаи* – бир уруунун тобуна кирүүчү, бир уруудан, уруусу бир [КТС 2010: 1261]; *эмчек-теи* – бир эненин эмчегин эмген [КТС 2010: 1427]; *эне-леи* – бир энеден туулган, энелери бир, атасы бөлөк [КТС 2010: 1428].

(5) Бир ишти чогуу аркалаган, бирдей кесиптин ээлери экендигин билдирген мааниде: *калем-дөи* – жазуучулук, журналисттик кесипчиликте

бирге иштешкен, бирге жазып жүрүшкөн, кесиби бир [КТС 2010: 614]; *кесип-теиш* – бир кесипти аркалаган, бирдей кесипте иштеген адамдар [КТС 2010: 699]; *класс-таиш* – бир класста окуган, классы бир [КТС 2010: 713].

(6) кандайдыр бир маалыматтан кабары бар экендигин билдирген мааниде: *кабар-даиш* – кабардар менен бирдей. *Кабардар* – бир нерсенин дарегин, дайнын билген, кабары бар, кабар уккан [КТС 2010: 582].

(7) Бир-бирине жардам кылган, жакын дос маанисинде: *баар-даиш* – ынак, сырдаш, дос [КТС 2010: 149]; *көмөк-төиш* – жардамдаш, бири-бирине көмөк беришкен, көмөктөшкөн [КТС 2010: 779].

(8) Бир типтеги мааниде: *тип-теиш* – бир типтеги [КТС 2010: 1183].

Алтай тилинде -даиш курандысы.

-*даиш* мүчөсү коштоо, окшоштук, шериктик, жалпылык, көз карандылык маанилерин билдирген сөздөрдү курайт. Көп активдүү колдонулбайт. Ошондой эле сын атооч сөздөрүн куроодо да колдонулат:

(1) Окшоштукту, шериктикти, жалпылыкты билдирген сөздөр: *бүдүш-теиш* < окшош – турпатташ, түспөлдөш, кебетелеш, бирдей; *а-даиш/ат-таиш* < атташ – ысымдары бир; *тең-деиш* < теңдеш – бири-бирине барабар, тең келише алган; *тырмууш-таиш* < турмушташ – жашоо шарттары, күндөлүк тиричиликтери бир; *тил-деиш* < тилдеш – бири-биринин сөзүнөн чыкпаган, бири-бирин жакшы түшүнгөн сөзү бир. Көп активдүү колдонулбайт: *карын-даиш* < эркек бир тууган – ага-иниден тараган эркек бир туугандар; *жол-доиш* < жолдош – сапарга бирге чыккан, бирге жол жүргөн адам, жанында кошо болгон адам; *айыл-даиш* < айылдаш – айылы бирге бир айылдык; *ук-таиш* урукташ – бир уруктан, бир тукумдан.

Хакас тилинде -даиш куранды -дас курандысы болуп берилет.

Зат атоочтон же деги эле атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрдү жасап, сөздүн маанисинин байышына, муну менен тилди байытууга көмөкчү болгон мүчөлөр төмөндө берилет. Хакас тилинде сөз жасаган, тактап айтканда зат атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр төмөндөгүлөр:

-*дас*, -*дес*, -*тас*, -*тес* мүчөлөрү хакас тилинде көп колдонулбаган пассивдүү мүчө.

(1) туугандык жакындыкты туюнтуу маанисинде: *харын-дас* – бир тууган, *аргыс-тас* – дос.

(2) Буюм аттары: *пилек-тес* – билерик, *көрин-дес* – күзгү.

-чак курандысы.

Габендин эмгегинде -*чак* мүчөсү кичирейтүү маанисин бере тургандыгын кезиктиребиз [Akalin 1995: 43]. Б.О.Орузбаеванын көз карашы боюнча, бул куранды атооч өзү жалганган түшүнүктү кичирейтүү, эркелетүү маанисин да билдирет: *келин-чек*, *кулун-чак*, *жеткин-чек*, *жарым-чак* [Орузбаева, 2000: 234]. Ченгелдин пикиринде бул -*чак* мүчөсү тээ байыркы мезгилдерде эле колдонулуп, бирок кийинки учурларда колдонуудан чыгып бара жатканыгы туурасында сөз болот [Çengel 2005: 107]. Дыйканов бул мүчө зат атоочтон, кээде этиш сөздөрдөн да зат атооч сөздөрдү уюштурат деп белгилейт [Дыйканов, Кудайбергенов 1957: 47]. Хатипоглу болсо, бул -*чак* мүчөсү кичирейтүү жана жакшы көрүү маанисиндеги сөздөрдү курайт деген пикирин айтат [Hatipoglu 1981: 36].

Кыргыз тилинде -чак курандысы.

-*чак* мүчөсү кыргызчада төмөндөгүдөй маанилерди билдирген сөздөрдү жасайт.

(1) Кичине жана жаш экендигин билдирген сөздөр куралат: *дүмүр-чөк* – 1. Бир нерсенин дүмүрөйгөн тамыры, кичинекей дүмүрү. 2. *сүйл.* Квитанция, айрып алынуучу ар кандай квитанциялардын ээсинин колунда калуучу бөлүгү [КТС 2010: 368] <дүмүр - кесилген дарактын, өсүмдүктүн же башка нерселердин ордунда калган тамырлуу түбү [КТС 2010: 369]; *жеткин-чек* – жаш өспүрүм, өсүп келе жаткан жаштар [КТС 2010: 462]; *келин-чек* – жаш келин [КТС 2010: 684]; *кулун-чак* – 1. Кичинекей, жаш кулун. 2. *өт.* Өтө жаш, кичинекей бала [КТС 2010: 812]; *муун-чак* – 1. Көбүнчө өсүмдүктүн сабагындагы, бутакчаларындагы муун муун болуп бөлүнүп турган муунагы. 2. Өз өзүнчө түйүлгөн майда түйүнчөктөр [КТС 2010: 946]; *түйүн-чөк* – ичине

бир нерсе оролуп байланган түйүн, түйүлүп, сыртынан оролуп байланып коюлган кичирээк таңгак, кичинекей таңылчак [КТС 2010: 1230]; *түлкү-чөк* – бачики, түлкүнүн күчүгү [КТС 2010: 1231].

(2) Жакшы көрүү же эркелетүү маанисин туюнткан сөздөр жасалат: *ини-чек* – ини деген сөздүн эркелетип айтылган түрү [КТС 2010: 554].

(3) Өсүмдүк аттарын билдирген сөздөр жасалат: *кулун-чак* – ак гүлдүү, гүлдөрү ичке, узун сөңгөгүнө жабыша чыккан куурай [КТС 2010: 812]. Талаа өсүмдүктөрүнүн аталышы катары бул өсүмдүктүн атында да эки морфема камтылган: *кулун -чак*.

Алтай тилинде -чак курандысы.

-чак мүчөсү кичирейтүү жана эркелетүүчү маанилерди билдирүүдө активдүү колдонулган мүчө. Бул мүчө көбүнчө үндүү менен бүткөн бир же эки муундан турган сөздөргө жана үнсүз менен бүткөн жалгыз муундуу сөздөргө уланат. Мисалы: *бала-чак* < балакай – балдарга карата эркелете айтууда колдонулат; *уулч-ак* < кичи бала – жеңелер көбүнчө күйөөсүнүн инилерин кичи бала деп тергеп айтышат; *эчки-чек* < улак – эчкинин бир жашка чейинки төлү.

Тува тилинде -чак курандысы.

-чак, -чек, -чык, -чик, -чук, -чүк, -жак, -жек, -жык, -жик, -жук, -жүк мүчөлөрү кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт.

(1) Бир нерсени кичирейтип атоо маанисинде: *хем-чик* – өзөнчө, *хөлчүк* – көлчүк.

(2) Жаныбарлардын аталышы: *кулун-чук* < кулунча – кичинекей, жаш кулун; *дилги-жик* < түлкүчө – бачики, түлкүнүн күчүгү.

Хакас тилинде -чак курандысы.

-чах, -чек, -жах, -жек формалары менен берилет.

Хакас тилиндеги активдүү колдонулган бул мүчө өзү жалганган сөзгө төмөнкү маанилерди кошумчалайт [TLG. 2007:1094].

(1) Кичирейтүү маанисинде: *книга-жах* – китепче, *тура-жах* – кичи үй *пала-жах* – балачак, *кизи-жек* – кичи киши, *кары-жах* – карча, *чили-жек* – шамалча.

(2) Буюм, курал-жарак, азык маанисинде: *поон-чах* – түйүн, *көме-чек* – көмөч, *сыын-чак* – шынаа, *чызын-чах* – жүз аарчы, *үүн-чек* – үймөк, *күр-гек* – күрөк.

(3) Жандык аттары: *ады-чах* – ат;

(4) Оору аталыштары: *чугын-чах* – жугуштуу оору;

(5) Адам аттарын жасайт: *Инке-чек*, *Киле-чек*, *Тоны-чах*, *Көте-чек*

(6) Фамилия катары да калып калган учурлар кездешет: *Инки-жсек-ов*, *Кили-жсек-ов*, *Домо-жак-ов*, *Кото-жсек-ов*.

-чык курандысы

-чык мүчөсү кыргыз тилинде активдүү колдонулат. Көбүн эсе кичирейтүү жана жакшы көрүү сезимин билдирген сөздөрдү жасайт. -чык (-чик, -чук, -чүк) курандысы уңгу жана туунду атооч жана этиштик атоочторго жалганып, зат атооч сөздөргө кичирейтүү, эркелетүү семантикасын кошумчалайт: *көл-чүк*, *бал-чык*, *кап-чык* ж.б. -чык кээ бир жандыктардын аттарын билдирүүчү сөздөрдү да жасайт: *чаар-чык*, *бото-чук*, *чыйыр-чык* ж.б. [Орузбаева 2000: 232]. Дыйканов, Кудайбергенов бул мүчө сөздөргө кичинелик маанисин берет деп жазат [Дыйканов, Кудайбергенов 1957: 47].

Кыргыз тилинде -чык курандысы.

-чык мүчөсү кыргызчада төмөнкү маанилерди камтыйт.

(1) Кичирейтүү маанисин билдирген сөздөр жасалат: *ай-чык* – айдын кичирейтилип айтылышы, б.а., жаңы туулган ай [КТС 2010: 53]; *бото-чук* – 1. Бото (кичинекейликти белгилеп көрсөтүү маанисинде). 2. *өт.* Бала (эркелетүү маанисинде) [КТС 2010: 254]; *бүр-чүк* – бүчүр, бүр, бүртүк [КТС 2010: 288]; *жыл-чык* – 1. Экинчи тарабын шыкаалап кароого болгудай, шоола же суюктук өтүшү мүмкүн болгон кичине тар тешик же кууш жарака тартып кеткен ачык жер, боштук. 2. Бош орун, ачык жер [КТС 2010: 518]; *көл-чүк* – суу токтогон жер, майда көлчө [КТС 2010: 779]; *чыбыр-чык* – 1. Чыбырала көрүнүш, чыбыралакей. 2. Майда майда чыбыр ала болуп чыгып турган көбүкчө [КТС 2010: 1345]; *кагын-чык* – ун, талкан ж.б. нерседен каптын, баштыктын түбүндө калган калдык [КТС 2010: 586].

(2) Буюм аталыштарын билдирген сөздөр жасалат: *ай-чык* – 1. Жарым ай түрүндө тууга ж.б. кооздолуп сайылган сайма же тартылган сүрөт. Ал көпчүлүк мусулман өлкөлөрүнүн мамлекеттик эмблемасы. 2. *диал.* Кооздолуп жасалган кийимдин бир түрү [КТС 2010: 53]; *ала-чык* – боз үйдүн уугун жерге сайып, же эки канат керегенин баштарын тирештирип, үстүнө тутуу жаап, же болбосо чабак жыгачтардын башын байлап, үстүнө чөп ж.б. нерселерди жаап жасалган кепе [КТС 2010: 77]. Севортян бул сөздүн *alağ> ala-çık* формасында куралганын белгилеп, -чык мүчөсү көбүнчө кичирейтүү маанисин бере тургандыгын айткан [Севортян 1974: 131]; *калкан-чык* – калканч менен бирдей [КТС 2010: 616]; *кап-чык* – 1. Көбүнчө акча салынуучу баштыкча намыян. 2. Кичине баштыкча < кап – 1. Жүндөн, кебезден токулган, таар сыяктуу калың материалдан тигилген, ичине эгин, унталкан ж.б. нерселерди салуу үчүн колдонулуучу мешок сыяктуу идиш. 2. Ичине бир нерсе салууга ылайыкталып жасалган баштыкча же чехол [КТС 2010: 639]; *оюн-чук* – жаш балдар ойноого ылайыкталган ар түрдүү нерселер, куурчактар ж. б. [КТС 2010: 1008]; *терме-чик* – 1.Терип алынган чамынды, майда чырпык, куурай отун. 2. Терметүүгө ылайыкталып жасалган, бешиктин баш жагы менен аяк жагын туташтырып туруучу узата кеткен үстүңкү жыгачы, терметкичи [КТС 2010: 1171].

(3) Жаныбарлардын аталыштарын билдирген сөздөр жасалат: *чыйыр-чык* – таранчылар түркүмүндөгү көбүнчө чегирткелерди кырып жок кылуучу келгин куш: кара чыйырчык, ала чыйырчык. *чыйыр* – из түшкөн жол, жол болуп түшүп калган из, жалгыз аяк жол, ичке жол [КТС 2010: 1348].

Алтай тилинде -чык курандысы.

-чык мүчөсү сүймөнчүк туудурган жана кичирейтүү маанисин берген, активдүү колдонулган мүчө. Айрым учурда бул мүчө аркылуу буюм аталыштары жасалат. Мисалы:

(1) Кишинин кесибин билдирге сөздөр куралат: *каруул-чук* < кароолчу – кароолдо турган киши, күзөтчү, сакчы [TGL 1999: 1020]

(2) Өсүмдүктөргө байланышкан сөздөр куралат: *бүр-чук* – бүчүр, *томур-жук* < бүчүр – бак-дарактардын жалбырак, бүр ачуучу майда бүртүгү;

(3) Буюм аттарын жасайт: *жан-чык* < куржун – арта салынып жүрүүгө ылайыктап жасалган, ортосу бириктирилген эки көздүү баштык;

Хакас тилинде –чык курандысы –чых/ -чĕк, чык/ -чĕк деп каралат. Мисалы: *хончых* – кошуна, *чарчых* – жарык, *хозалчых* – тикенек, *оорчых* – оромол.

Тува тилинде *-чык* курандысы *-чак* курандысы менен чогуу каралды.

Аз өнүмдүү курандылар

-ак курандысы

-ак мүчөсү байыркы түрк тилдеринде эле кичирейтүү, жакшы көрүү маанисин билдирип келет. Мисалы: *ögük* "annecik" (*ög* "anne"), *yulak* "küçük çay, derecik" (*yul* "çay, dere"), *çöbik* "çöp, bulanıklık" (*çöp* "çöp ve benzerleri") [Akalin 1995: 43] Кыргыз тилинде да бул мүчө кичирейтүү *коёнек*, *кыргызек* сыяктуу маанилерди камтыйт [КАТГ 1964: 47; АКТ 1958: 32].

Кыргыз тилинде -ак курандысы.

Кыргыз тилинде *-ак* мүчөсүнүн төрт варианты бар: *-ак*, *-ек*, *-ок*, *-өк*. Бул мүчөлөр кыргыз тилинде кеңири колдонулган мүчөлөрдүн катарына кирет. Аталган мүчө кыргыз тилинде төмөндөгүдөй маанилерди камтыган сөздөрдү жасайт.

(1) Кичирейтүү маанисин берет: *-ак* мүчөсү көбүнчө кичирейтүү маанисин камтыган зат атооч сөздөрүн жасайт. Мисалы: *айгыр-ак* – жаш айгыр [КТС 2010: 43]; *бал-ек* → (*бала- ек*) – диал. Чикит ойнунда колдонулуучу эки башы учталган кичине таякча, чикит [КТС 2010: 171] Сейдакматовдун пикиринде, *балек* сөзү *бала+ек* деген эки бөлүктөн турат. *бала* деген сөзгө кичирейтүү маани берүүчү *-ек* мүчөсү уланган [Сейдакматов 1988: 45]; *кочкор-ок* – жетилгенде *кочкор* кылууга ылайык табылган, биттелбеген эркек козу [КТС 2010: 750]; *кыргыу-ек* – түлөй элек жаш кыргый [КТС 2010: 876]; *кыргый* – көбүнчө чымчык, бөдөнө сыяктуу майда канаттууларды алуучу жыртгыч куш [КТС 2010: 876].

(2) Өсүмдүк атын туюнткан сөздөрдү жасайт: *жаңг-ак* – 1. Жалбырактары чоң-чоң болуп бийик өсө турган жемиш берүүчү дарак, жыгач өсүмдүгү. 2. Ушул даркатын мөмөсү [КТС 2010: 149] Кыргыз адабий тилиндеги *жаңгак* сөзү кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *жаңак* түрүндө айтылат. Байыркы түрк тилинде бул сөз *йагак* түрүндө колдонулган. Мына ушул байыркы түрүн алгачкысы деп эсептейбиз. Байыркы *йагак* сөзү *йак+ак* морфемаларынан курулган. Анын *йаг* уңгусу *май* манисиндеги сөз, ага кичирейтүү *-ак* мүчөсү кошулган [Сейдакматов 1988: 88]; *тикен-ек* – тикен менен бирдей, тикенектүү өсүмдүк [КТС 2010: 1177].

(3) Нерсе же буюм аттарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат: *жар-ак* – 1. Жалпы эле ар кандай керектөөлөргө пайдалануучу курал-шайман, жабдык. 2. Согуштук куралдар, жоого каршы колдонулуучу курал [КТС 2010: 425]. Бул сөз байыркы түрк тилинде *йарак* түрүндө болгон. Байыркы *йарак* сөзү *йар-ак* бөлүктөрүндөн турушу, *йар* уңгусу тери манисиндеги сөз болушу мүмкүн. Анткени азыркы кыргыз тилинде *тери-жары* деген кош сөздөгү *жары* сөзү жана жарганат сөзүндөгү *жар* сөзү *тери* манисиндеги сөз [Сейдакматов 1988: 89]; *жиб-ек* – 1. Тыт жыгачынын жалпбырагы менен азыктанган курттардан өндүрүлүп алынуучу жумшак, жылмакай, назик, жалтырак жип. 2. өт. Өтө назик, сылык, сыпаа [КТС 2010: 462] Сейтакматов бул сөздүн *жип-ек* бөлүктөрүндөн курулганыны айтат [Сейдакматов 1988: 95]; *көн-өк* – 1. Саан сааганда, суу ташыганда колдонуу үчүн төөнүн терисинен ыштап жасалган идиш. 2. өт. Көөп, чоңоюп кеткен шишик [КТС 2010: 781]. Бул сөз *көн* уңгусундан жана *-өк* мүчөсүнөн турат. Уңгусу *бодо малдын терисинен жасалган булгаары* манисинде алиге колдонулат. Ал байыркы түрк тилинде жөн эле *тери* маанисин берген [Сейдакматов 1988: 157].

(4) Орган атын же бир жандуунун дене формасын туюнткан сөздөр жасалат: *ич-ек* – сейр. ичеги менен бирдей [КТС 2010: 566]; *мойн-ок* (*мойун-ок*) – 1. Малдын жана кийиктин моюн териси. 2. Төөнүн мойнунун ийри жери. 3. Моюну ак ала болгон ит. 4. Ийри белес, өркөчтөнгөн [КТС 2010: 929]; *муун-ак* – муунмуун болуп бөлүнүп турган жер; муунмуун сыяктуу бөлүнгөн,

муунакталган жер [КТС 2010: 945]; *өз-өк* – 1. Өсүмдүктөрдүн сабагынын же тамырынын ортосундагы узатасынан кеткен көбүнчө жумшагыраак келген борбордук бөлүгү. 2. Өсүмдүктөрдүн жалбырак, гүл жана мөмө алуучу негизги бөлүгү, сабагы. 3. Ички тамак өтүүчү жолдор; ички бөлүк, ич. 4. Кандайдыр бир нерсенин ортосуна салынган нерсе же ортодогу бөлүгү. 5. *өт*. Негиз, ойдун тамыры, башкы касиет [КТС 2010: 1011]

(5) Оорунун атын билдирген сөздөр жасалат: *түйн-өк (түйүн-өк)* – малдын ичеги оорусу [КТС 2010: 1229]

Алтай тилинде -ак курандысы.

-ак мүчөсү алтай тилинде арбын колдонулат. Эки же экиден көп муундан келип, *л, н, т, с, ш, й* жана кээде *р* тыбыштары менен бүткөн сөздөргө уланат. Көбүнчө кичирейтүү жана жакшы көрүү маанисиндеги сөздөр куралат [TGL 1999: 1019].

(1) Убакытты, орунду билдирген зат атооч сөздөрдү жасайт: *ад-ак* < аяк – акыры бүтөр мезгили, бүткөн жери; *түн-ек* < түнөк – канаттуулардын, малдын ж.б. түн ичинде конуучу жери, түнөп чыгуучу, түнкүсүн жатуучу жайы;

(2) Буюм аттарын жасайт: *оч-ак* < очок – казан асууга ылайыктап жерден оюлуп же таш тизилип жасалган кемеге, же кирпич коюп жасалган от жагуучу жай; *саб-ак* < жез идиш – кызгылтым сары түстөгү металлдан жасалган буюм; *томыр-ак* – курч бычак, *туз-ак* < тузак – канаттууларды жана майда жаныбарларды кармоо үчүн кылдан же башка нерседен сыйыртмак кылып жасалган илмек, кылтак;

(3) Айбан аттарын жасайт: *өскүз-ек* – кичи өгүз, *койонак* < койонек – кичинекей коён.

(4) Өсүмдүк аттарын жасайт: *агаж-ак* – кичине дарак, *буд-ак* < бутак – өсүмдүктөрдүн өзөгүнө жабыша чыккан тарамдары, шагы;

(5) Табияттагы кубулуштарды билдирүүчү сөздөрдү жасайт: *үрг-ек* < шамаал – абанын горизонтал багытындагы тездик менен жылышы, катуулап соккон жел;

(6) Дене бөлүктөрүнүн аталыштарын жасайт: *чакан-ак* < чыканак – кар жилик менен күң жиликтин кошулган жериндеги, колду ичин көздөй ийгенде уркуюп чыгып турган жери; *кул-ак* < кулак – адамдардын, жаныбарлардын угуу мүчөсү;

(7) Туугандык мамилени билдирүүчү сөздөрдү жасайт: *эже-к* < тайэже – энесинин эжелери жана сиңдилери [TGL 1999: 1019].

Тува тилинде -ак курандысы.

Тува тилинде бул мүчө аз өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына кирет. *-ак, -ек*: кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт: *оол-ак* – уул, *койгун-ак* – койонек, *мажак* – машак, *мойнак* – боо.

Хакас тилинде -ак курандысы.

-ах, -ек, -х, -к, көбүнчө кичирейтүү маанисин берет.

(1) Кичирейтүү маанисинде: *адай-ах* – күчүк, *сарай-ах* – сарайча, улузек – пайыз.

(2) Эркелетүү маанисинде: *Андрей-ек* < Андрейчик, инейек – карыган адамдарга айтылат, хозанах – койонек.

-ах, -ек мүчөсү Патачакованын изилдөөсүндө “*-ых* мүчөсүнүн бир варианты болушу ыктымал” деп берилет [Патачакова Д.Ф. Аффиксы словообразования имен существительных, 1984. С.130]

(3) Күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу заттардын атын билдирүүдө колдонулат: *хай-ах* – самын,

(4) Буюм аттарын жасайт: *сөрг-ек* – пакет, *уз-ах* – чамынды.

(5) Табияттагы кубулуштарды билдирүүчү сөздөрдү жасоодо колдонулат: *салг-ах* – толкун, *көл-ек* – көлөкө, агазах – бакча.

-ча курандысы.

Өсүмдүктөрдү туюндурган зат атоочтордун жасалышында айрым семантикалык кубулуштарды туюндурууда кызмат кылат. Кичирейтүү маанисин билдирет: *бадал-ча, бурул-ча, баш-ча, жылдыз-ча, жангак-ча, калкан-ча* ж.б. Башка түрк тилинде да ушундай эле маанидеги сөздөрдү жасайт, бирок алардын ар биринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык ар түрдүү

фонетикалык варианттарда колдонулат [Çelik 2010: 71]. Дагы бир мисал, *ал-ча* – 1. Анча кичине эмес, данектүү, кызыл тоголок мөмөлүү дарак. 2. Ушул дарактын мөмөсү [Tuzlası 2006: 306] [KTC 2010: 88] Сейдакматов да бул сөздүн *ал-ча* бөлүктөрүнөн тураарын жана *ал* унгусунун саргыч кызыл маанисин туюндура тургандыгын айтат [Сейдакматов 1988: 23]. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *aluč* деген формада берилип, кызыл, же сары мөмөлүү бадалынын аталышы катары эскертилет. Бул аталыштын келип чыгышы боюнча төмөнкүдөй ойду айтууга мүмкүн: байыркы кыргыз тилинде кызыл деген түстү билдирген сөз менен катарлаш *ал* – “кызыл” деген унгу болгондугу, азыркы кыргыз тилиндеги айрым туунду сөздөрдөн байкалат. Мисалы: *албыруу* – өңү, жүзү кызаруу, *алмончок* – кызыл мончок, шуру, аялдардын мойнуна тагылуучу асем буюм, көбүнчө кызыл түстө болгондугу байкалат [Çelik 2010: 22]; *арча* ›*ard* – *ча* (*ard-ça*) – жайы-кышы көгөрүп туруучу, ийне жалбырактуу, көп жылдык жыттуу дарак [KTC 2010: 119]. Э.В.Севортянын көз карашы боюнча, *арча* деген сөз кипаристин бир түрү болгон «*ard*» деген сөзгө *-ча* мүчөсүнүн жалганышы менен келип чыккан. Ал бул аталышка түрк тилдеринде кезиккен *ардуч* деген сөздү байланыштырат [Севортян 1974: 182]. Ошондой эле атактуу Барсхандык-Кашкарлык Махмуттун “Диванында” да *artuč* “*арча*” [МК II: 424], *artučlan*- “арча дарактары, бадалдары каптап өсүү” [МК I: 312], байыркы уйгур жазмасы болгон “Турпан текстинде” да *artuč sögüt* “арча дарагы”, байыркы уйгур арибиндеги дарыгерлик боюнча чакан эмгекте *artuč uruči* “арча уругу” деген аталыштардын сакталгандыгы белгилүү [Çelik 2010: 22].

Кыргыз тилинде *-ча* курандысы.

(1) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр жасалат: *барак-ча* – 1. Кичинекей барак. 2. Басмага басылган же кол жазма түрүндөгү көбүнчө өз учурунун жетилген саясий маселелерине арналган барак [KTC 2010: 179]; *булуң-ча* – кичинекей булуң, булун сыяктанып кеткен жер. Бурчтанып кирип кеткен бурулуш, имерилиш жер, бурулуш [KTC 2010: 271]; *дар-ча* – 1. Кичинекей терезе же терезе ордуна салынган кичинекей эшикче. 2. Терезенин ачылма

көзөнөгү [КТС 2010: 333]; *жыбыт-ча* – кичинекей жыбыт, жыбыт сыяктанып кеткен жер [КТС 2010: 508]; *куту-ча* – кичинекей куту [КТС 2010: 825]; *най-ча* – кичине түтүк [КТС 2010: 959]; *сарай-ча* – кичинекей сарай [КТС 2010: 1073]; *сызык-ча* – 1. Кичинекей сызык. 2. Жазууда колдонулуучу дефистен саал узунураак келген тыныш белгиси, тире [КТС 2010: 1117]; *күрмө-чө* – кичирээк күрмө, күрмө сыяктанып тигилген сырт кийим [КТС 2010: 850].

(2) Өсүмдүк аттарын билдирген сөздөр жасалат: *бак-ча* – 1. Көз салынып, багууда болгон кичирээк бак-дарактуу жер, бак. 2. Дарбыз-коон, бадыраң ж.б. жашылчалар айдалган жер [КТС 2010: 164]; *жашыл-ча* – пияз, сабиз, капуста сыяктуу огород өсүмдүктөрүнүн жалпы наамы [КТС 2010: 439]; *кызыл-ча* – 1. Жашылча, тоют катары колдонулуучу же кант чыгаруу максатында иштетилүүчү өсүмдүк жана ушул өсүмдүктүн кызыл, ак түстөгү тамыры, түбү. 2. Кызамык, кызамык оорусу [КТС 2010: 861].

(3) Тилдердин аталыштарын берген сөздөр уюшулат: *араб-ча* – араб тилинде [КТС 2010: 107]; *кытай-ча* – кытай тилинде [КТС 2010: 107]; *кыргыз-ча* – кыргыз тилинде [КТС 2010:107]; *оруч-ча* – орус тилинде [КТС 2010:107].

(4) Туугандык мамилени билдирген терминдерди жасайт: *куда-ча* – келиндин эже-синдилеринин жана күйөөнүн эже-карындаштарынын бири-бирине карата аталышы, кудалык жакындыгы [КТС 2010: 803];

(5) Тил илиминин тиешелүү терминдерди түзгөн сөздөр: *тырмак-ча* – бөтөн сөздөрдү, цитаталарды, аталыштарды, ошондой эле шарттуу түрдө алынган же какшыктоо иретинде колдонулган сөздөрдү белгилеп көрсөтүү үчүн алынган жазуу белгиси [КТС 2010: 1244].

(6) Буюм аталыштарын уюштурган сөздөр: *ак-ча* – сатып алуу, сатуу иштеринде баанын өлчөмүн көрсөтүү үчүн колдонулуучу металл же кагаздан жасалган баалуу зат [КТС 2010: 66]. Бул *акча* сөзүн Севортян жана Сейдакматов *ак-ча* деп бөлүп карап келишет [Севортян 1974: 120]; [Сейдакматов 1988: 18]; *көрпө-чө* – 1. Ээрдин үстүнө салып, басмайыл менен тартылуучу кичине төшөк. 2. Алдыга салынуучу ичке төшөк [КТС 2010: 792]; *орун-чу* – төшөнчү, төшөк-орунчу [КТС 2010: 1002].

(7) Жакшы көрүү же эркелетүү маанисин туюнткан сөздөр жасалат: *жетим-че* – жетим балага карата эркелетүү маанисинде колдонулат [КТС 2010: 461].

(8) Аласа же бересе маанисиндеги сөздөр жасалат: *алым-ча* – бир нерсеге, көбүнчө ой пикир, бүтүм, токтом, чечим сыяктуу көрүнүштөргө өзгөртүү кийирип, тийиши жок деп эсептелгендерин алып таштоо жөнүндөгү сунуш, пикир [КТС 2010: 89]; *кошум-ча* – 1. Бир нерсенин үстүнө кошулган, кошумчаланган бөлүк, нерсе же кандайдыр бир толуктоо. 2. Бирөөгө жардам катарында берилген, кошулган каражат, мал ж.б. [КТС 2010: 752]; *ара-ча* – 1. Урушуп жаткандарды ажыратууга кылган аракет. 2. "урушпагыла" деген мааниде ажыратканда айтыла турган сөз [КТС 2010: 110]

Алтай, тува, хакас тилдеринде *-ча* курандысын кездештире алган жокпуз.

-чылык курандысы.

-чылык курандысы байыркы чагатай жана кыргыз грамматикасында *-çilik* (*-çi-lik*) формасында колдонуп келген. Азыркы күндө да *-чылык* мүчөсү кеңири колдонулган мүчө болуп эсептелинет. (*-чы* – кесипчилик маанисиндеги зат атоочторду жасоочу кеңири алкактуу мүчө же *-чыл+-лык*): *кыргызчылык*, *кесипчилик*, *дыйканчылык*, *пактачылык* ж.б. Анын *-гарчылык* түгөйү бир гана адамгерчилик деген сөздү жасайт [Орузбаева 2000: 338].

Кыргыз тилинде -чылык курандысы.

(1) Абстракттуу маанини билдирген зат атооч сөздөр жасалат: *адамкерчилик* – адамдагы сылык мамиле кылуу, жакшы көрүү, кадырлоо, урматтоо сапаттары; *гумандуулук* [КТС 2010: 27]; *дос-чулук* – *сүйл.* Достук, достук мамиле [КТС 2010: 359]; *жок-чулук* – кедейлик, колунда жоктук, жардылык [КТС 2010: 470]; *кедей-чилик* – оокат-тиричилиги, турмушу начар экендик, кедейчилик, колунда жоктук, жардылы [КТС 2010: 676]; *кем-чилик* – 1. Кемчил жагы бар экендик, жетишсиздик, жетише бербегендик, жокчулук. 2. Жүрүм-турумунан, ишинен ж.б. жагынан кетирилген каталык, айыптуулук, жаңылыштык [КТС 2010: 688]; *оор-чулук* – кыйынчылык [КТС 2010: 996];

пенде-чилик – 1. эск. Кудайдын кулу. 2. Адам, киши [КТС 2010: 1038]; *тең-чилик* – 1. Адилеттик, калыстык. 2. Тең укуктуулук [КТС 2010: 1167].

(2) Топтолгондук, көптүк, массалык маанини билдирген сөздөр куралат: *журт-чулук* – 1. Коом, көпчүлүк, коомчулук. 2. Элдин, коомдун ички биримдиги, ынтымактуулугу, тилектештик сезими. 3. *тар.* Туугандык мамилеси бар адамдар жакын кишисине жардам берүү максатында чогулткан акча, малмүлк. 4. *тар.* Бирөөгө жардам берүү же бийликте турган адамдардын чыгымдарын жабуу максатында ар кимден жыйылган малмүлк, акча [КТС 2010: 492].

(3) Бир нерсе менен алектенип, аны кесип катары аркалап калган сөздөр жасалат: *дыйкан-чылык* – жер айдап эгин эгүү, багып өстүрүү, түшүмүн алуу жумуштары, жалпы эле айыл чарбасында иштөө кесиби, дыйкандын эмгеги [КТС 2010: 372]; *соодагер-чилик* – жекече соода ишин жүргүзүү, соода кылуу кесиби [КТС 2010: 1092]; *чыгарма-чылык* – адамдын маданий, руханий жана материалдык байлыктарды түзүүгө багытталган иши [КТС 2010: 1346].

(4) Усулдук маанини берген сөздөр: *падыша-чылык* – башында падыша турган бийлик, падышалык өкмөт [КТС 2010: 1031].

(5) Туугандык маанини берген сөздөр: *күнү-чүлүк* – 1. Күнү аялдардын бири-бирине карата болгон күнүлүк мамилеси, күнүлөштүк [КТС 2010: 846].

-дай курандысы.

Байыркы формасы *-так*, *-даг*. Атооч сөздөрдүн дээрлик бардыгына жалганып сын атоочту жасоого жөндөмдүү [Абдувалиев 2008: 111]. Бирок эркелеткен маанини билдирген сөздөр да жасалуу менен зат атооч сөздөр да жасалат. Жалаң гана конкреттүү заттарды билдирүүчү атоочторго уланып, алардын экинчи бир нерсеге окшоштугун (салыштырмалуулугун), ал эми этиштерден жасалган кыймыл атооч, атоочтук ж.б. категориядагы сөздөргө, ошондой эле башка сөз түркүмдөрүндөгү лексемаларга да жалганып, алардан да жогоркудай эле окшоштуруу маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *кишидей, баладай, үйдөй, көлдөй, суудай, чарадай, иттей* ж.б. –дай курандысы чамалама

сан атоочторду да уюштурат: *ондой, жүздөй* ж.б. Ат атоочторго да жалганат: мендей, сендей ж.б. Ж.Дени бул курандыны –*тең // дең* – “количество, равный, одинаковый” сөзүнөн келип чыккандыгы жөнүндө божомолдойт [Дени 1920: 287]. Ошондой эле, Э.В.Севортян атоочтук курандылардын курамына киргизген да эмес. Анын себеби – мүчөнүн форма жасоочулук функциясы болгон. Ал куман тилинде –*лай, -лей (отлай* – “как огонь”, кумыкча *арывдай* – “подовно крассивый”, *бизлей* “подобно нам”) < -*так // -лак* мүчөлөрү менен тектеш. Татарча бул форма –*лай // -лөй* түрүндө: *шушылай* – “ушундай”, *терелөй* – “тирүүлөй” [Орузбаева 2000: 307].

Кыргыз тилинде -дай курандысы.

Эркелеткен маанини билдирген сөздөр жасайт. Алсак: *аке-тай* – 1. Жалынуу, эркелетүү маанисинде айтылуучу сөз. 2. Ойго келбеген, күтүлбөгөн ишке, окуяга таң калгандыкты билдирүү үчүн колдонулат [КТС 2010: 62]. *Бирдей, крандай, жагдай* ж.б.

-дырык курандысы.

-*дырык* мүчөсүн алгачкылардан тилчи-окумуштуу Банг изилдеген. Анын пикиринде -*дырык* мүчөсү *дур-* этиш уңгусу менен -*ык* этиштен атооч жасоочу мүчөдөн пайда болгон. Бул пикирге Броккелман, Гарипов, Севортян, Муратов, Хабичев, Щербак жана Эрдал да кошулат. Байыркы түрк тилинде -*druk, -truk, -duruk / -dürük, -türük* деп берилген. Бул мүчө буюм аттарын, өсүмдүк аттарын билдирген сөздөрдү жасаган [Nuriahmatova 2012: 62] мисалы: *boyun-duruq, çigin-dirik, burun-duruq, egin-dirik* ж.б. [Ergin 1995: 98]

-*дырык / дерек (тырык / терек)* - непродуктивный суффикс существительных, возводится к слову торык "пролет, звено", где тор является глаголом, ак - суффиксом. Присоединяясь "мертвым" глаголам с суффиксами -*эл/ел*, придает значения: 1. Приспособления: *боедырык* (ядро), 2. Орудия детали действия: *кузелдерек* (шоры) [Гатиатуллина 1984: 23, 75]

Бул мүчө мааниси боюнча адам жана айбан аттарына жалгануу менен аларга байланышкан бир буюмду жасайт [Banguoğlu 1974: 170].

Кыргыз тилинде -дырык курандысы.

(1) Ат жабдыктарынын аталыштарын жасайт: *көкүл-дүрүк* – жүгөндүн көкүлдү басууга ылайыкталып жасалган бөлүгү; *көкүл* – жылкынын маңдай жагына түшүп турган кылы [КТС 2010:776]; *көмөл-дүрүк* – ээрдин артка кетип калбас үчүн ээрге бекитилген аттын омууроосуна тартылуучу кайыштан жасалган ат жабдыгы. В заключение несколько слов о дополнительном элементе їл встречающемся и ряде слои перед аффиксом *-турук ~ дурук...* и не поддающемся этимологическому объяснению, ср. башк. (диал) *көбїл-дїрїк* 'очки', *төшїл-дїрїк* 'нагрудник'. Кажется единственно возможным считать его следствием аналогии, характер действия которой был предопределен чрезвычайно большой употребительностью слова *көмөл-дүрүк* [Щербак 1977: 108]; *моюн-турук* – 1. диал. Моюнча жип. 2. Өгүздүн мойнуна салынуучу жыгач каамыт [КТС 2010: 935]; *сага-л-дырык* - жүгөн, нокто түшүп калбас үчүн аттын алкымынан алып байлай турган кайыш боо [КТС 2010: 1060]; *тумул-дурук* – кыргыз тилинин Талас говорунда тайгандын оозу ачылбасын үчүн кийгизип койгон нерсе *тумулдурук* аталат. Бул сөз *тумул-дурук* бөлүктөрүнөн турат. *Моюн-турук*, *сагал-дырык* сыяктуу эле мында да -дырык мүчөсү бар. Ал эми *тумул-* уңгусу *тум/у/шук* сөзүнүн *тумуш* бөлүгүнөн *ш* тыбышы *л* тыбышына алмашып айтылганы болуп эсептелет. Азыркы якут тилинде *тумул* сөзү кыргызча *тумишук* деген географиялык терминди билдирет. Байыркы кезде *тумул* сөзү *тумишук* сөзүнүн маанисинде айтылып, адамга, жаныбарларга карата айтылган болуу керек. Мына ошол *тумул* сөзүнөн *тумул-дурук* сөзү жасалган [Сейдакматов 1988: 227].

(2) Айбан аттарын билдирген сөздөр жасалат: *бөл-түрүк* – карышкырдын баласы, бөрүнүн күчүгү [КТС 2010: 260]; *бул-дурук* – каракур сыяктуу токой илбээсини [КТС 2010: 269]; *кескел-дирик* – денесинде кабырчыктары бар, төрт буттуу, узун куйруктуу, сойлоп жүрүүчү кичинекей жаныбар [КТС 2010: 699]; *кочкол-дурук* – кочкордун мүйүзү сыяктанган кабыкчада жашаган майда жаныбарды билдирген *кочкол-дурук* сөзү кыргыз тилинин айрым говорлорунда адабий тилдеги үлүлдүн ордуна айтылат. Бул сөз *кочкор-\\-дырык* мүчөсү

уланганда уңгунун аягындагы *p* тыбышы *л* тыбышына алмашып, *кочкол-дурук* болуп калган. Кээде бул сөз *кочкол-дук* болуп да айтылат. Мындан *-дырык* мүчөсү кыскарып, *-дык* болуп калганы даана көрүнөт. Кочколдурук деген кичинекей жаныбар өзүнүн атын кочкордун мүйүзү сыяктанган көрүнүшүнө карата алган [Сейдакматов 1988: 151].

(3) Кийимдин бир бөлүгүн билдирген мааниде: *капкал-дырык* – костюм, пальто сыяктуу сырт кийимдин чөнтөк жапкычы [KTC 2010: 638].

(4) Өсүмдүк атын билдирген сөздөр жасалат: *чымыл-дырык* – чымылдык менен бирдей; *чымылдык* – тамырлары сүйрү же тогологураак келип, арыктын жээктерине же дың жерлерге чырмоок сыяктуу чубалжып өсө турган, буурчактын гүлүнө окшогон кызыл гүлдөрү бар өсүмдүк [KTC 2010: 1352].

(5) Буюмдардын аталышы жасалат: *бас-тырык* – үйүлүп жүктөлгөн чөптү бастыруу үчүн колдонулуучу шырғый.

-аи курандысы.

Бул мүчө жалгыз гана эки же болбосо дагы көп муундан болуп “*ң*” жана “*к*” тыбыштары менен бүткөн атооч сөздөргө жалганып, атооч сөздөрдөн атооч сөз жасоочу мүчөлөрдүн катарына кирет. Кичирейтүү жана жакшы көрүү маанисиндеги атооч сөздөрдү жасайт. Алтай тилинде активдүү колдонулган мүчө [TGL 1999: 1019]. Кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпейт.

Алтай тилинде -аи курандысы.

(1) Абстрактуу зат атооч сөздөрдү жасайт: *кулаиш* < кулач – эки колдун жазылышы, керилиши;

(2) Буюм аттарын жасайт: *бичиг-еиш* < китепче – кичинекей китеп, брошюра; *жылам-аиш* – деңиз кабыгы, *кеп-еиш* – аял шапкасы, *саб-аиш* – чака суу ж.б. суюктуктарды куюу, ташуу же сактоо үчүн колдонулуучу, кармагычы бар метал идиш;

(3) Айбан аттарын жасайт: *тийиң-еиш* < тыйын чычкан – териси баалуу, куйругу барпайган, жыгачтарда жашоочу кичинекей кемирүүчү айбан; *бакам-аиш* – балык түрү.

(4) Өсүмдүк аттарын жасайт: *кайын-аш* – кичи кайың дарагы; *каак-аш* < жалбырак – өсүмдүктөрдүн абадан азыктануу жана газ алмашуу функциясын аткара турган, түрдүүчө формадагы, көбүнчө көгөргөн жашыл түстөгү органы;

(5) Күчөтүүнү билдирүүчү сөздөрдү жана терминдерди жасоодо колдонулат: *жалаң-аш* < жылаңач – үстүндө кийими жок, кийимсиз; *бөлүг-еи* < гр.бөлүкчө – маани берүүчү негизги сөз менен бирге айтылып, ага ар кандай кошумча маани берүүчү сөз түркүмү;

Өнүмсүз курандылар

-ка курандысы.

-га // -ка этимологиялык планда туунду болушу божомолдонгон эки же көп муундуу сөздөр *байка*, *чүмкө*, *жайка* жана *чайка*, *дуңга*: *ала дуңга* – канаттуунун аты, *балка*, *ботко*, *карга*, *тилке* ж.б. сөздөр алгач барыш жөндөмөнүн уландысынан өнүккөн эмес. Анткени саналган мисалдардагы этиштер –ка // -ке курандысы менен тектеш. Ал эми *дуңга*, *балка*, *карга*, *ботко* жана *тилкелерде* болсо уңгу-мүчөгө жиктөөгө мүмкүнчүлүк берүүчү фактылар жетишсиз.

Лексикализацияланып башка сөз түркүмүнө өткөн айрым сөздөрдө куранды катары эсептелүүчү -га(-ге, -го, -гө, -ка, -ке, -ко, -кө) морфемасы түпкүлүгүндө (алгач) *кимге?* *эмнеге?* *кайда?* *кайсы жакка?* сыяктуу суроолорго жооп берип, барыш жөндөмөсүн билдире турган уланды мүчө: *малга*, *тоого*, *чоңго*, *мага*, *отузга* ж.б. Куранды мүчөгө окшогону (б.а. сөз жасоочу мүчө катары) – айрым атоочтор тактоочторго өткөндө: *өзгө* < *өз* - “сам”+ -га; *өңгө* – “другой” (өзгөнүн эле синоними) < *өң* + *гө*; *башка* < *баш* + *-ка*; *жылыга* < *жыл* + *(-ы)га*; *күнүгө* – “ежедневно” < *күнү* + *-га*; [Орузбаева 2000: 246].

Кыргыз тилинде -ка курандысы

(1) Урматтоо, сыйлоо маанини билдирген сөздөр куралат: *аба-ке* – өзүнөн улууларга (эркек адамга) ызаат менен кайрылуу формасы; *апа-ке* – апасына же апасы курактуу аялга сый менен кайрылуу формасы *ата-ке* – атасына жалбаруу

же атасын урматтоо иретинде айтылат; *бай-ке* – өзүнөн улуу эркек адамдарга кайрылуу иретинде колдонулат; *жеңе-ке* – кайрылуунун сылык түрү; *эже-ке* – өзүнөн улуу аял же кыздарга (көбүнчө окуткан мугалимдерине) сылык, сыйлоо иретинде кайрылуунун формасы.

(2) Туугандык мамилени билдирген сөздөр куралат: *бай-ке* – Өзүнөн улуу эркек бир тууган.

(3) Адам аттарын кыскартууда колдонулат: *аса-ке* – Асанбек; *жума-ке* – жумабек;

-ка курандысын алтай, тува, хакас тилдеринде кездештире алган жокбуз.

-алак курандысы.

Бул мүчө кыргыз тилинде активдүү колдонулбайт. Атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасоодо сейрек колдонулат. -алак, -елек, -олок варианттарына мисалдар табылды. Баскаков -ла мүчөсү атооч сөздөн этиш сөзүн кураган мүчө деп белгилеп, -к тыбышын алып -лак мүчө болгон деп берет [Нурахметова 2012: 15]. Орузбаеванын эмгегинде бул -алак мүчөсү уланган сөздөр бир нерсеге салыштыруу, окшоштуруу маанисин берет деп берилет [Орузбаева 2000: 226]. Түрк тилинде бул мүчөдөн жасалган бир топ сөздөрдү кездештирүүгө болот: *büg-elek (büg-e-Iek)*: түрдүү курт- кумурскалар тобу; *civ-elek (civ-e-Iek)* – жандуу, көңүлдүү, *kabalak (kab -a-lak)* – папах түрүндөгү эски баш кийим; *yatalak (yat-a-lak)*: Көтөрүм, ордунан тура албаган [Хатипоглу 1981: 25]. Окумуштуу Ченгелдин айтканына караганда бул -алак мүчөсү түрк тилдеринде көп кездешпейт [Ченгел 2005: 138].

Кыргыз тилинде -алак курандысы.

-алак мүчөсү кыргызчада төмөндөгүдөй маанилерди камтыган сөздөрдү жасайт.

(1) Жаш өзгөчөлүгүн билдирген сөздөр жасалат: *тай-алак* – 1. Бир жаштан өткөн төө. 2. *диал.* Тестиер бала [КТС 2010: 1130].

(2) Кандайдыр бир курал маанисин берет: *эб-елек* – 1. Мыкты бөрктөп кадаганда анын алдына коюлуучу көбүнчө тегерек келген темир же башка

нерсе. 2. Саптуу куралдын (мис. балтанын) башын бек бекитүү үчүн урулуучу шынаа [KTC 2010: 1414]; *шап-алак* – 1. *диал.* Алакан. 2. Араба же кош айдаганда, мал айдаганда колдонулуучу узун камчы [KTC 2010: 1371].

-аң курандысы.

Бул мүчө байыркы түркчөдө күчтүүлүктү туюнткан. Мисалы: *ärāñ "эр, жигит"*, *oğlan "бала"*, *örtän "од"* [Akalin 2005: 44]. Көбүнчө заттардын, нерселердин сапатын билдирген, ошондой эле мезгил, нерсенин мерчемине, абалына байланыштуу түшүнүктөрдүн атоосу болгон атооч кээде этиш сөздөргө жалганып, алардын толук же мүчүлүш сапаттарын туюнтуучу атоочторду жасап, *-аң*, *-эң*, *-оң*, *-өң* түгөйлүү, ал эми *-ың* болсо *-иң*, *-уң*, *-үң* түгөйлүү куранды болуп саналат: картаң – “старый” < кары // карт+аң; булардын арасынан кары (“карыган киши”) этиш жана атооч маанилүү алгачкы уңгулардан. Болгондо да кары <кар+-ы (кеңи – “расширяться”, тары – “сузиться” сыяктуу түзүлүштөргө окшоп) алгач туунду сөз болушу мүмкүн. Анда карт да ошондой <кар+-т курамынан жасалган деп болжоого негиз болуп калат. Ал эми монголчо *бараа* – “алыстан көрүнгөн караан”; *бараан* – “каралжын”, *үүр* – “таң агарган мезгил”; бурят-монголчо: *бүүрүл* – “күүгүм”, *үүрэй бүүрүл* – “күүгүм кирген мезгил”. Демек, үрөң-бараң же үрүл-бүрүлдөрдүн түгөйлөрү караңгы менен жарыктын ортосундагы мезгилди билдирүү үчүн колдонулган карама-каршы маанилүү кош сөздөрдү түзгөн лексемалар катары *-аң* // *-ың* жана *-ың* // *-ил* мүчөлөрү менен айкалышып куралган туунду сөз болуп, түпкү тегинде түрк-монгол жалпылыгына тиешелүү сөздөрдүн да тобуна кириши ыктымал [Орузбаева 2000: 302].

Кыргыз тилинде -аң курандысы.

-аң мүчөсүнүн кыргыз тилинде төрт варианты бар: *-аң*, *-ең*, *-оң*, *-өң*. Көбүнчө сын атооч сөздөргө уланып зат атооч сөздөрдү жасайт. Айрым учурларда зат атооч сөздөргө уланып зат атооч сөздөрдү жасайт [[Орузбаева 1958: 51; Çengel 2005: 106]. Мисалы: *тоз-оң* – абада көтөрүлгөн майда чаң, өтө майда кыпын [KTS 1190].

-аң курандысы алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт.

-ай курандысы.

Атооч уңгуларга уланып, алардан ар түрдүү семантикадагы атоочторду жасайт: жолой – «манера» (жолойуна түшүү – «бирөөнүн жаман, терс адетин үйрөнүп, кайталоо» < жол – «дорога» өтм. мааниде: «адет, үлгү»+ -ай; жубай – «түгөйүнүн бири» өтм.мааниде «эрди катындын бирөө» < жуп – «эки» + -ай). Ушул куранды мүчөнү Б.М. Юнусалиев тууранды сөздөргө жалгануучу бул курандыны –ай, + -й деп жиктеген: аңкай < аң+ка-й, кайкай < кай+ка-й ж.б. [Юнусалиев 1959: 184].

Кыргыз тилинде -ай курандысы.

Бул мүчөнүн -ай, -ой, -өй, -ей деген варианттары бар. Бул мүчө атооч сөздөргө уланып, атооч сөздөрдү жасайт. [Орузбаева 2000: 305].

(1) Орган аттарын билдирген сөздөр жасалат: сөөм-өй – бармак менен ортондун ортосундагы манжа [КТС 2010: 1099].

(2) Жорук жоосун маанисин билдирет: жол-ой – бирөөнүн каадасы, жолу, көндүм болуп калган жорукжосун [КТС 2010: 472].

(3) Гүл аталыштарын билдирген сөздөр: байчечек-ей – кар кетери менен жаз алдында чыга турган майда ак, сары гүлдүү өсүмдүк [КТС 2010: 161].

(4) Жуптук маанини билдирген сөздөр: жуб-ай – баш кошкон аял эркек, эрди-катындын бири [КТС 2010: 486].

-ай курандысы алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт.

-чын курандысы.

Кыргыз тилинде -чын курандысы.

-чын мүчөсү буюм атын билдирген сөздөрдү жасайт: кулак-чын – тумактын эки кулакты жаап туруш үчүн жаактын тушун карай түшүрүлүп коё турган бөлүгү [КТС 2010: 809].

Тува тилинде -чын курандысы.

-чын, -чин мүчөлөрү кесип менен байланышкан сөздөрдү уюштурууда колдонулат. Активдүү колдонулбайт.

(1) Кесипти билдирген сөздөрдү жасайт: *мал-чын* – малчы, *тараа-чын* – дыйкан, *ажыл-чын* – ишчи, *үлөтпүр-чин* – фабрика ишчиси

-чын курандысын алтай жана хакас тилдеринде кездештире алган жокбуз.

-дак курандысы

-дак мүчөсү кыргыз тилинде активдүү эмес. Бул мүчө көбүн эсе бир нерсенин көптүгүн билдирип, сын-сыпатты белгилеген сөздөрдү жасайт [Çengel 2005: 111]. Ал эми Севортяндын эмгегинде бул мүчө туурасында төмөндөгүдөй ойлор айтылат: “Первой из вариантов, приведенных в заголовке, являются разновидностью рассмотренной формы $-(a)_{\kappa}^{\varepsilon}$ в сочетании ее с аффиксом отыменного глагообразная ла-(-ле)-. Второй вариант отличается от первого элементом -да, представляющим собой другую, более древнюю разновидность аффикса -ла-. Показатель -лаг связан с аффиксом $-(a)_{\kappa}^{\varepsilon}$ не только формально, но и своим значением. Он служит для обозначения места, имеющего определенное назначение. Он обозначает также место, изобилующее естественными предметами. Но как уже известно из предыдущей главы, оба значения принадлежат аффиксу -лыг. Поэтому следует принять, что в форме -лаг объединилась с одной стороны, значения места, припадающее отглагольным именам на $-(a)_{\kappa}^{\varepsilon}$, с другой- значение изобилия предметов природы, свойственное аффиксу -лыг. Так как в состав показателя входит глаголообразующий аффикс -ла-, то производные на -лаг образуются от имен, и потому их следовало рассмотреть в первом разделе данной главы” [Севортян 1966: 217].

Кыргыз тилинде -дак курандысы.

Кыргыз тилинде бул мүчө туурасында төрт мааниде сөздөр жасала тургандыгын байкай алдык. Бирок экөө атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн

жасаса, экөө атооч сөздөрдөн сын атооч сөздөрүн жасайт. (экөө сын атооч жасоочу сөздөр бөлүмүндө берилди) Алсак:

(1) Отурукташкан жерге тиешелүү мааниде: *кыш-так* – анчалык көп эмес калк отурукташкан айыл [КТС 2010: 883]

(2) Буюм аттарын жасайт: *кыл-так* – куштарды кармоо үчүн кылдан жасалып, узун чыбыктын башына байланган илмек [КТС 2010: 870].

-кыч курандысы.

Этимологиясы жагынан *-гыч*, *-гы* менен *+ч* *// -чы* (байыркы *<-гу+ -чы*) мүчөсүнүн айкалышынан жаралып, түгөйлүү (бирок семантикалык айырмасы жок) этиштерден эмгек куралдарынын аткаруучу милдеттерине байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүчү атоочтор жасалат: *шыпыргы* *// шыпыргыч* *< шыпыр* *+ -гы* *// -гыч*; *чалгы*: 1) кереге чалгы – “боз үйдүн керегелерин бири-бирине кынап туташтыруучу жип, тасма”; 2) “чөп чабууда колдонулуучу аспап”; 3) “жарма ж.б. тамактарды жасоодо ун, талкан ж.б. азыктарды сууга аралаштыруу үчүн колдонулуучу жыгач шиш”, “мутовка”. Ал эми *баскыч* – “ступен”, *ачкыч* – “ключ”, *куургуч* – “мешалка”, *кылжуугуч* – “казан жуугуч”, *туткуч* – “держалка” ж.б. Кээ бир башка тектеш тилдерде (айталык, чуваш, азербайжан, түрк ж.б.) көбүнчө *-гач* (кээде *-ач*) кеңири колдонулуп, *-гыч* кыйла сейрек кездешет: кыргызча *кыскыч*, түркчө *кысач* – “сдавливать”; азерб. *сүзгеч* – “дуршлаг” жана кырг. ошол эле мааниде *сүзгүч*, ошондой эле чувашча *аскач* – “черпак” (кыргызча *сүзгүч* менен маанилеш). Байыркы эстеликтерде болсо жогоруда көрсөтүлгөндөй, ушундай маанидеги сөздөр *-гучу* *// гуч* жана *-гач* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган: *йапгуч* – “покрышка”, *бучкуч* – “резак”, *тартгач* – “весы” ж.б. *-гычтын* бүтүн сөздөн келип чыгышын М.А. Хабичев *күч* – “сила” (куман тилдеринде *кюч*) менен байланыштырат [Орузбаева 2000: 263].

Кыргыз тилинде -кыч курандысы.

(1) Буюм аталыштарын жасайт: *алжап-кыч* – жумуш убагында алдыга тартына турган кийим, фартук; *түп-күч* – казандын түбүнө коюуга ылайыкталып жасалган тегерек алкак.

-ат курандысы.

-ат //-ыт жана -ты – алгачкы уңгуларынын семантикасы сакталган эмес, бирок заттын өзгөчөлүгүнө байланыштуу түшүнүктү кабарлап туруучу кээ бир туунду зат атооч сөздөрдү жасайт: кашат – “высокий берег реки”, аны кашаа – “заслон, загон” < байыркы ка – “закрывать, загораживать” этиши, андан > кап, кала – “загораживать сложить”: от кала “сложить, разжечь огонь”, демек, кашаа < ка + -ша(<-ла)-оо //-уу?; кашай <ка+-ша+-т морфемаларынан куралышын болжолдоого негиз бар. Ушул эле курандыны колот жана кокту-колот – “ущелье, лог” ж.б. [Орузбаева 2000: 343].

Кыргыз тилинде -ат курандысы.

-ат курандысы кыргыз тилинде көп колдонулбайт. Айрым гана сөздөрдү жасайт: *канат, колот, кашат*.

Алтай тилинде -ат курандысы.

-ат мүчөсү көбүнчө жер аталыштарын жасайт. Активдүү мүчө эмес. Мисалы: *күн-ет* < күнөс – күнгөй менен бирдей; *жар-ат* < жээк – көлдүн, суунун, арыктын, жолдун ж.б. узата кеткен чети, бою, ага жакын жери, четки кыры; *каж-ат* – дөбөчө, *кан-ат* < канат – куштардын же башка учуучу жаныбарлардын учууга ылайыкталган мүчөсү; *ман-ат* < акча – сатып алуу, сатуу иштеринде баанын өлчөмүн көрсөтүү үчүн колдонулуучу металл же кагаздан жасалган баалуу зат; *күрке-т* < ачууланган – ачуусун келтирүү, кыжырлануу, каардануу.

Тува, хакас тилдеринде кездешпейт.

-гай курандысы.

Г.И.Рамстедт бул курандыны түрк тилдерине монгол тилдеринен кирген деп эсептейт да, *салагай* (кыргызча *сологой*) деген мисал келтирет. Ал

тилибиздеги *беткей* – “дөң тоонун боору” жана өтмө мааниде – бир беткей айкаштарында, *күнгөй* – “жердин күнөс, күн тийип турган жагы” <*күн* – “солнце”>+гай: Күнгөй Ала-Тоо (топ.); *терскей* – “тоолуу жердин түндүктү караган жагы”. Ал *терс* (*тетери жак*) уңгусунан+*-кей* морфемасы менен айкашып жасалган деп эсептелет. Анткени анын топонимдерде *тескей* (Ала-Тоо) деген варианты да бар. Бирок казакча бул маанидеги түшүнүк тоской түрүндө айтылат: уңгусу *төс* – “грудь”; кыргызча – *төш*: төш жер, төш таянып жогорулоо < *төш* – алгач “грудь” (анатомиялык термин) өтмө мааниде – жогорудагы жер рельефине байланыштуу семантикасы өнүккөн [Орузбаева 2000: 242].

Кыргыз тилинде -гай курандысы.

-гай // *-кай* өздөштүрүлгөн куранды катары болжолдонгону менен тилибиздеги үндөштүк законуна толук баш ийип, *-гей*, *-гой*, *-гөй* жана *-кай*, *-кей*, *-кой*, *-көй*, анын түгөйлөрү уңгунун аяккы муунунун үндүү үнсүздөрүнө жараша өзгөрө берет. Бул көрүнүш көбүнчө туунду эмес, тууранды сөздөрүнүн курамынан көбүрөөк кездешет: *далдай* > *далдагай*, *калдай* > *калдагай*, *делдей* > *делдегей*, *селдей* > *селдегей*, *дердей* > *дердегей*, *заңкай* > *заңкагай*, *зыңкый* > *зыңкыгай* ж.б. Бул катарда уңгунун үндүү же жумшак жана уяң үнсүздөр менен аяктаганына карабай каткалаң *-кай* формасы менен айкалышып жасалган *көмөкөй* – “пищевод, гортань”. малакай, кубакай ж.б. [Орузбаева 2000: 243].

Алтай тилинде -гай курандысы.

-гай мүчөсү активдүү эмес, көп колдонулбайт. Бул мүчөнүн жардамы менен туугандыкты билдирген атооч сөздөр куралат. Мисалы: *куда-гай* < кудагый – күйөө менен келиндин энелеринин, чоң энелеринин, жеңелеринин бири-бирине карата аталышы, кудагыйлык жакындыгы; *аба-кай* – хандын жубайы.

-нак курандысы.

Уңгу жана туундуу этиштерге жалганып, алардан заттын өзгөчө белгисин, сапатын, аткаруучу милдетин мүнөздөөчү касиетин билгизүүчү

атоочторду жасайт: *көрнөк* – “вывеска” < *көр* – “видеть, увидеть”+*-нак*; *көзөнөк* – “дырявый” < *көзө* – “продырявить”+*-оо*+*-нак* [Орузбаева 2000: 311].

Бул форманын *-анак* // *энек* түрүндө огуз тилдеринде кыйла кеңири тарагандыгын Э.В.Севортян белгилейт [Севортян 1972: 227]. Азерб. *дернек* – “кружок” < *дер* – “собирать” + *-нек*; *бачанаг* – “бажа, свояк”; түркчө: *геленек* – “обычай” < *гел* – “приходить” + *-нек* ж.б. кыргызча *кабанак* – “кусачий” (о собаке). Э.В.Севортян жана Б.Ө.Орузбаева бул кабанак сөзүн *-аанак* менен түгөйлөштүрүп карайт: *кабаанак*, *сүзөөнөк* ж.б. [Орузбаева 2000: 311]. Кыргыз тилинде төмөндө мисалдар берилет. Ал эми алтай тилинде бул *-нак* курандысы этиштен эмес, атоочтон атооч жасоочу мүчө катары каралат.

Кыргыз тилинде *-нак* курандысы.

Кыргыз тилинде кийинчерек куранды мүчөлөрдүн бир кыйласынын пайда болушунда тыбыштык кубулуштар, анын ичинде орун алмашуу (метатеза) кубулушунун ролу эске алынып, анын натыйжасында мүчөдөгү *г* // *к* жана *н* тыбыштарынын орун алмашуусунан *-ааган* // *-аанак* (демек, *-анак* // *-нак*) курандыларынын жаралгандыгы далилденип, мисал катары *-ыт*//*-ты*; *-ык* // *-ак* // *-ка*,*-кы*; *-ааган* // *-аанак*; *-чык* // *-чак* // *-кач* морфемалары саналган. Ал эми мүчөнүн башындагы үндүүнүн кыска жана созулма варианттарда кездешүүсү алыс жана жакын тектеш тилдерге мүнөздүү (мисалы, кыргызча *капкан* – “ловушка”// якутча *хабаан*, кыргызча *чагылган* // якутча *чагаан*, кыргызча *бараан* – “силуэт” // якутча *бараан* – “темный”, монг. *бараган*, алтайча *параан* сыяктуу) көрүнүштөргө салыштыруу менен далилденет [Орузбаева 2000: 312].

Алтай тилинде *-нак* курандысы.

Бул мүчө көп колдонулбайт, активдүү эмес мүчөлөрдүн катарына кирет.

(1) Жан жаныбар аттарын жасайт: *түлкү-нек* – жырткыч куштун аталышы [TGL 1999: 1019].

(2) Буюм аттарын жасайт: *көз-нек* < терезе – үйдү жарык кылуу, аба киргизүү үчүн дубалдын бооруна жасалган ачык жер жана аны жабуучу айнектелген алкак.

-шкы (лар), -лышкы (лар) курандысы.

Тува тилинде -шкы (лар), -лышкы (лар) курандысы.

-шкы (лар), -лышкы (лар) мүчөлөрү бири-биринин ордуна колдонула берет. Көбүнчө туугандыкты билдирүүчү терминдери жасалат. Көп активдүү эмес. мүчөнүн аягындагы көптүк -лар мүчөсү арбын колдонулат: *авалы-шкылар // ава-шкылар* – бир энеден төрөлгөн бир-туугандар, *адал-ышкылар // ада-шкылар* – бир атанын балдары, *чеңге-шкылар* – жеңенин бир-туугандары, *акыдуңм-алышкы // акыдуңма-шкы* – ага, карындаш, *угбал-ышкылар // угба-шкылар* – эже-синдилер, *куда-шкылар* – кудалар, *бажа-шкылар* – бажалар.

-чыгаш курандысы.

Тува тилинде-чыгаш курандысы.

-чыгаш, -чигеш, -чугаш, -чүгеш, -жыгаш, -жигеш, жугаш, -жүгеш мүчөлөрү кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт.

(1) Бир нерсени кичирейтип атоо маанисинде: *хем-чигеш* < өзөн – чоңураак агын суу, дарыя, суунун сайы; *оол-чугаш* – кичи бала, *хөл-чүгеш* < көлчүк – суу токтогон жер, майда көлчө; *даг-жыгаш* “дөбөчө”.

(2) Жаныбар аталышы: *ат-чыгаш* < тай – бир жаштан өткөн жылкы.

2.1.2. Атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышы

Өнүмдүү курандылар

-лык курандысы.

Кыргыз тилинде -лык курандысы

-лык курандысы атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасоо менен бирге сын атооч сөздөрдү да курайт. Мисалы:

(1) Мезгилдин өлчөм, ченем касиетин билдирет: *кыш-тык* – Кышында пайдаланылуучу, кыш мезгилине таандык; *жыл-дык* – Мезгили, мөөнөтү жагынан жыл боюнча эсептелген, белгилүү бир сандагы жылга тете келген.; *ай-лык* - 1. Аткарылган иши үчүн ай сайын алып туруучу эмгек акы. 2. Ай бою аткарыла турган, аткарылууга тийиш болгон. 3. Бир же бир нече айды ичине

алган мөөнөткө туура келген, ошондой мөөнөткө ылайыкталган мезгил өлчөмү; *күн-дүк* – Бир күндүн ичинде өндүрүлүүчү, бир күн чегиндеги убакытка эсептелген.; *берен* – 1. Баатыр, эр, каарман. 2. Акылман, кыраакы; *жеткилең-дик* – абдан мыктылык, жетиктик, билгичтик; *эр-дик* – баатырлык, эр жүрөктүүлүк, кайраттуулук, тайманбастык.

(2) Советтик түшүнүктөрдү билдирген сөздөр жасалат: *практика - лык* - Практикалык таандык тажрыйбадагы, иш жүзүндөгү, турук-туулук, катуулук; *партия-лык* - партияга таандык; *финанса-лык* – финансыга таандык.

(3) Билимди билдирген сөздөр жасалат: физика-лык – физикага таандык; Геометрия-лык - геометрия дегенге таандык.

Алтай тилинде -лык курандысы.

Алтай тилинде -лык мүчөсү активдүү колдонулуп сын сыпатты билдирген сын атооч сөздөрдү жасоодо колдонулат. -лык мүчөсү аркылуу төмөнкүдөй маанилерди билдирген сөздөр жасалат.

(1) Сын-сыпат билдирген сөздөр: *кеен-дик* < сулуулук – өндүү, түстүүлүк, көрктүүлүк, кооздук, соонундук; *жан-тык* < жантик – бир жагын көздөй кыйшык, эңкейиш, кыйгачтаган; *теге-лик* < тегерек – шакек, алкак сыяктуу форма; *бор-тык* < сынык – сынып калган, жарака кеткен же кетилип калган жери бар, бүтүн эмес; *бер-тик* < уркуйган – уруюп өзгөчө бөлүнүн чыгып туруу.

(2) Сан-өлчөм билдирген сөздөр: *бир-лик* < чогу – бирге болгондук, биримдүүлүк; *еки-лик* < экөө – жубу менен болгон.

(3) Убакытты, мезгилди билдирген сөздөр: *күн-дүк* < күнүмдүк – түбөлүк эмес, учурдагы, убактылуу; *жыл-дык* < жылдык – мезгили мөөнөтү жагынан жыл боюнча эсептелген, белгилүү бир сандагы жылга тете келген.

(4) Түстү билдирген сөздөр: *бозом-тук* < бозомук – бозорунку, кубарыңкы, өчүңкү тарткан өң, мунарык, тунарыңкы.

Тува тилинде -лык курандысы.

-лык, -лик, -лук, -лүк мүчөлөрү *й, г, р* үнсүз тыбыштарынан кийин жалганат. -нык, -ник, -нук, -нүк мүчөлөрү *м, н, ң* үнсүздөрүнөн кийин келет. -

дык, -дик, -дук, -дүк мүчөлөрү л үнсүзүнөн кийин жалганат. -тык, -тик, -тук, -түк каткалаң үнсүздөрүнөн кийин келет. Бул мүчө зат атооч сөздөрүн жасоо менен бирге сын атооч сөздөрүн да көп жасайт Мисалы:

(1) Бир нерсенин кандай экендигин билдирген сөздөр: *амдан-нык* < таттуу – кантка, балга ж.б. мүнөздүү даам, татты; *үне-лик* < кымбат – баасы жогору, арзандын карама-каршысы; *дуза-лык* < пайдалуу – пайдасы бар, пайда келтирүүчү, кандайдыр бир максат үчүн керектүү.

(2) Тиешелүүлүктү жана сапатты билдирген сөздөр: *ат-тык* – аттуу, *даш-тык* – таштуу, *сүт-түк* – сүттүү, *хар-лык* – кардуу, *күш-түк* – күчтүү, *угаан-нык* – акылдуу, *хыл-дык* – кылдуу.

Хакас тилинде -лых (-лык) курандысы.

-лых, -лик, -ных, -ник, -тых, -тик мүчөсү активдүү колдонулган мүчөлөрдөн болуп эсептелинет. Эгер мүчө улана турган сөз *з, л, р, й*, үнсүздөрү менен бүтсө –*лых, -лик* мүчөлөрү уланат. Эгер сөз *м, н, ң* үнсүздөрү менен бүтсө –*ных, -ник* мүчөлөрү уланат. А эгер каткалаң үнсүздөр менен бүтө турган сөздөргө болсо –*тых, тик* мүчөлөрү уланат. Бул мүчөлөр көбүнчө атооч сөздөрдөн сын атооч сөздөрүн курайт. [TLG 2007: 1095].

(1) Бир нерсенин кандай экендигин билдирген сөздөр: *нанмыр-лых* – жамгырдуу, *хар-лых* – кардуу, *чил-лик* – желдүү, *күс-тик* – күчтүү, *сүт-тик* – сүттүү, *өн-ник* – түстүү.

(2) Тиешелүүлүктү жана сапатты билдирген сөздөр: *ат-тых* – аттуу, *машина-лых* – машиналуу, *тон-ных* – тондуу, *үн-ник* – үндүү, *школо-лых* – мектептүү.

(3) Кишинин сезимине карата анын абалын билдирген сөздөр: *тар-лых* – санаркоо, *тар исти-лик* – ичи тар, *тыс-тых* – тынчтык.

-дай курандысы.

-дай курандысы (байыркы формасы -так, -даг) атооч сөздөрдүн дээрлик бардыгына жалганып сын атоочту жасоого жөндөмдүү [Абдувалиев 2008: 111].

Окумуштуу Сейдакматовдун эмгегинде, *-тай* деген мүчөсүнүн мааниси белгисиз экендиги айтылат. Ушундай мүчө кара жолтой, ак жолтой деген учурларда да кездешет. Монгол тилинде *-тай* мүчөсү кыргыз тилиндеги *-луу* мүчөсүнүн маанисинде кеңири колдонулат. Ошого караганда бул *-тай* мүчөсү кыргыз тилине монгол тилинен келип кирген дешке болот. Актай кагаз, ак жолтой деген сөздөрдү «актуу кагаз», «ак жолдуу» деп которууга болот [Сейдакматов 1988: 18].

Кыргыз тилинде *-дай* курандысы.

(1) Салыштырылып жаткан нерсе салыштырып жаткан нерсенин өзгөчөлүгүн камтый тургандыгын билдирет: *ай-дай* - ай жамалдуу, татынакай, сулуу, ажардуу [КТС 2010: 43]; *анар-дай* – кыпкызыл, кызарган [КТС 2010: 94]; *балканак-тай* – семиз, болук, толук, балкайган; *балкан* – балкан тоо же балкан тоодой абдан чоң (көбүнчө шишикке же шишимек тарткан көрүнүшкө карата) [КТС 2010: 172]; *карга-дай* – 1. Каргага окшош, карга сыяктуу. 2. *өт.* Кичинекей, бою, көрүнүшү кичине [КТС 2010: 653]; *кене-дей* – тырмактай, кичинекей [КТС 2010: 689]; *мончок-той* – мөлтүрөгөн, сулуу, татынакай - [КТС 2010: 933].

(2) Түз мааниде салыштырууну билдирет: *айнек-тей* – 1. Айнекке окшогон, айнек сыяктуу. 2. Мөлтүрөгөн, жак-шынакай, күзгүдөй [КТС 2010: 49]; *ак-тай* – 1. Бетинде жазуу-сызуусу жок, ак боюнча, таза бойдон. 2. Чырмалбаган (чийге карата) [КТС 2010: 65]; *баштагы-дай* – мурункудай, мурдагыдай [КТС 2010: 197]; *дыр-дай* – жылаңач, кийимсиз, үстүндө кийими жок [КТС 2010: 373]; *ууз-дай* – таза, кирсиз, тунук [КТС 2010: 1263].

(3) Өлчөм маанисинде салыштырылып жаткандыгын билдирет: *алакан-дай* – кичинекей, аз, биртике; *алакан* 1. Колдун манжаларга чейинки ички жайык бети [КТС 2010: 75]; *бармак-тай* – кичинекей, көлөмү жагынан кичине (чоң нерсеге салыштырмалуу) [КТС 2010: 182]; *казан-дай* – чоң, көлөмдүү [КТС 2010: 592]; *кыл-дай* – 1. Ичке, абдан ичке. 2. Кичинекей, тырмактай, кенедей [КТС 2010: 868].

(4) Салыштырылып жаткан нерселер бири биринен айырмаланбагандыгын, өзгөчөлөнбөгөндүгүн билдирет: *бир-дей* – окшош, айырмасы жок, теңдеш [КТС 2010: 232].

(5) Жакшы көрүү маанисинде: *аке-тай* – 1. Жалынуу, эркелетүү маанисинде айтылуучу сөз. 2. Ойго келбеген, күтүлбөгөн ишке, окуяга таң калгандыкты билдирүү үчүн колдонулат [КТС 2010: 62].

-чыл курандысы.

Кыргыз тилинде –чыл курандысы.

Кыргыз тилинде *-чыл* курандысы аркылуу уюшулган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

(1) Аныкталгычтын жөндөм, шык белгилерин көрсөтөт: *ойчул* – “көп ойлонгон, ойчул киши”, *баамчыл* – “баамчыл бала” [Абдувалиев 2003: 80].

(2) Аныкталгычтагы көндүм, адат болуп кеткен белги, касиеттерди билгизет: *эмгекчил* – “көп эмгек кылган киши”, *уйкучул* – “көп кутаган адам”.

(3) Аныкталгычтын кандайдыр бир башка затка ыктагандык касиетин билдирет: *тууганчыл* – “туугандарына жан тартып турган киши”, *жердешчил* – “жердеш, мекендештерине жан тартып турган киши” [Абдувалиев 2003: 80].

Алтай тилинде –чыл курандысы.

-чыл мүчөсү көнүмүш адат болуп калган сөздөрдү жасайт. Көбүнчө сын атооч сөздөрдү курайт. Мисалы:

(1) Сын-сыпат билдирген сөздөр: *чек-чил* < тыкан – жүргөн турганы, иштеген иши ж.б. тың, жыйнактуу, чыйраак.

(2) Көнүмүш адатты билдирген сөздөр: *озо-чыл* < баштоочу – жол көрсөтүүчү башкарып алып жүрүүчү, жетекчилик кылуусу; *эн-чил* < таланттуу – таланты бар, шыктуу; *жуу-чыл* < урушчаак – чыр-чатак чыгарганды, урушканды жакшы көргөн.

-лу курандысы.

-лык // -луу // -лы // -ты тектеш курандыларга сырткы формасы (тыбыштык түзүлүшү) боюнча окшош (омоним) сыяктанган бул мүчө жалаң гана карама-каршы маанидеги сөздөргө (көбүнчө биринчи компонентинин аягына) жалганып, алардан *эрди-катын, эртели-кеч, керээли-кечке, бирди жарым*, эки компонентинин тең аягына уланып, *агалуу-инилүү, аттуу-жөөлүү* (мында мүчө *-луу // -лу* түрүндө) деген сыяктуу кош сөздөрдү жасайт. Алар көбүнчө биргеликти, жалпылоону туюнтат. Бул учурда деле *-лы // -ды*, жогоруда белгиленгендей, нерсенин бардыгын (*аттуу-жөөлүү*), көбүнчө айкалышып турган эки сөздүн ажырагыс жалпылыгын (эрди-катын) билдирип тургандыктан, ал байланыштыргыч (связка) деп аталып келет. Ал эми *агалуу-инилүү* сыяктуу кош сөздөрдө байланыштыргычтык менен катар, затта бир нерсенин бар экендигин (б.а. *-луу* мүчөсүндөй) билдирүү функциясы да байкалып турат. Мындай өзгөчөлүктү айталык, *башкырча ирлекатынлы, аталы-уллы, агалы-иниле* сыяктуу түзүлүштөгү кош сөздөр да далилдеп турат [Орузбаева 2000: 231].

Кыргыз тилинде -лу курандысы.

Кыргыз тилинде *-лу* курандысы *-луу // -лүү // -дуу // -дүү // -туу // -түү* деп созулма үндүүлөрдүн жардамы менен куралат.

(1) Көбүнчө адам мүнөзүн, сыпатын билдирет: *акылдуу, кичинейилдүү, ыймандуу*.

(2) Абалды билдирет: *балалуу, бактылуу, аттуу*.

Алтай тилинде -лу курандысы.

Бир нерсеге ээ болуу, өзүнө тартуу, ичине алуу же камтуу маанисин туюнткан, сын-сыпатын билдирген сын атооч сөздөр куралат. Көп колдонулган активдүү мүчө катары белгилүү.

(1) Бир нерсеге ээ болуу, өзүнө тартуу, ичине алуу же камтуу маанисиндеги сөздөр: *мүүс-тү* < мүйүздүү – мүйүзү бар; *кар-лу* < кардуу – кар каптаган, кары бар, кар жаткан, кар жаагы; *туу-лу* < тоолуу – тоосу бар, тоосу көп, тоолор менен курчалган; *жер-лү* < жердик – теги, чыккан жери, түпкүлүгү,

негизи; *айыл-ду* үйлүү – 1. Үйү бар. 2. Үйлөгөн, үй-бүлөлү, үй-бүлөсү бар; *үндү* < үндүү – айтылганда ооздон чыккан аба жолтоолукка учурабастан, эркин чыгып, үндүн катышуусунан пайда болуучу тыбыш; *ат-ту* < аттуу – аты бар; *ирин-дү* < ириндүү – ириңге толгон, ириндеп кеткен, ириңи бар; *кирелү* < даражалуу – белгилүү бир даражасы бар, бергилүү бир денгээлде, кандайдыр бир баскычтагы; *кир-лү* < кир – таза эмес кирдеген көрүнүш, булганычтык; *колобо-лу* < татаал – курамы ар түрдүү, бир канча бөлүктөрдөн, элементтерден турган, түзүлүшү жөнөкөй эмес; *коло-лу* < кололуу – коло менен капталган, коло менен кооздолгон;

Аз өнүмдүү курандылар

-гы курандысы.

Көбүнчө мезгил тактоочторго, айрым сын жана ат атоочторго жалганып, алардан мезгил, орун ж.б. тиешелүүлүктү билдирүүчү сын атоочторду жасайт. Ал К.Тыныстанов белгилеп өткөн курандылардын бири. Мисалы: бүгүнкү – “сегодняшний” <бүгүн – “сегодня”+кү, быйылкы – “этого года” <быйыл – «этот год» +-кы, күнкү: жалаң гана *кече, бүгүн, мурдагы, алдыңкы* сыяктуу мезгил тактоочтору менен айкашта айтылып, мезгилди билдирет; *кечки* – “вечерний”, *келирки* // *келерки* – “грядущий”, *күзгү* – “осенний” [Орузбаева 2000: 265].

Кыргыз тилинде -гы курандысы.

Кыргыз тилинде -гы курандысы аркылуу: *жазгы, кышкы, жайкы, байыркы, абалкы* // *алгачкы* // *оболку, баштапкы, адепки, акыркы, алыскы, өгүнкү, арткы, алдыңкы, эмдиги, тетиги, алдагы, береги* ж.б. сөздөр жасалат.

Жогоруда талданып баяндалгандай, кыргыз тилинде түрдүү курамдагы, бирок кээде семантикалык жактан тектеш, кээде сырткы гана окшоштугу боюнча жакындык белгилери бар куранды топторунун өз ара карым-катнаштары *телки* – “сосунок” жана *чийки* – “сырой”; *-ыңкы* жана *-ныкы* мүчөлөрүнүн курамында көбүңкү – “припухлый”, *үйдүкү* – “домашний” сыяктуу туунду сөздөрдө; анын *-ка* // *га* менен карым катнашын күбөлөгөн өңгө жана өзгө – “иной, другой”; ошондой эле *тулга* – “треног”, *шибеге* – “шило”

сыяктуу түшүлүштөгү –га келип чыгышы боюнча таптакыр башка булактарга барып такалуучу куранды экендиги, жогорку мисалдардын кечки, эмдиги өңдүү сөздөрдөгү –кы //-гыдан кескин ажырымы, ал эми –ка //-ганын, -ылга, -ырка, ошондой эле –ык (коргоо жана корук), ал гана тургай, -га //-гынын –а //-ы менен да карым-катышы саналган мисалдарды бир топ эмгектерден жолуктурууга болот [Орузбаева 2000: 265].

Алтай тилинде -гы курандысы.

Активдүү колдонулган мүчө. Тиешелүүлүк мүчөсү (-гы /-кы) айрыкча убакытты билдирген атооч сөздөргө келип,

(1) Бир нерсеге тиешелүү болуу маанисин билдирген сын атооч сөздөрдү жасайт: *кыш-кы* < кышкы – кышындагы кыш мезгилиндеги; *кече-ги* < кечеги – кечээ күнкү, мындан бир күн мурдагы, өткөн күнкү; *озо-гы* < байыркы – илгерки, эзелки, мурунку, мурдагы, баштагы, эски; *эмди-ги* – азыркы, *былтыр-гы* < былтыркы – өткөн жылкы, өткөн жыл ичиндеги; *баштап-кы* < баштапкы – алгачкы, мурунку; *бери-ги* < бериги – белгилүү бир чектин берки жагы; *азый-гы* < мурунку – баштагы, мурдагы, өткөндөгү; *анда-гы* < андагы – ал жердеги, ошол кездеги; *кийинде-ги* < кийинки– акыркы, соңку, сонундагы, арт жагындагы;

Хакас тилинде -гы курандысы -хы курандысы болуп берилет.

-хы, -ки, -гы, -ги мүчөлөрү бир нерсеге тиешелүүлүктү билдирген мүчөлөр. Бул мүчө зат атооч жана сын атооч сөздөрүн курайт. Мисалы:

(1) Убакыт, мезгилди билдирген сөздөр: *мурун-гы* – мурунку, *пүүл-ги* – бул жылкы, *пүүн-ги* – бул күнкү, *пылтыр-гы* – былтыркы, *кижее-ги* – кечээги, *сагам-гы* – азыркы.

Өнүмсүз курандылар

-дак курандысы.

Кыргыз тилинде -дак курандысы.

Жогоруда айтылгандай -дак мүчөсү атооч сөздөрдөн зат атооч жасоо менен бирге сын атооч сөздөрдү да жасайт. Мисалы:

(1) Бир нерсенин көлөмү маанисинде: *кум-дак* – кумдуу, куму көп [КТС 2010: 814]; *саз-дак* – сазы бар, саздуу [КТС 2010: 1061]; *таш-так* – таштуу, ташы көп [КТС 2010: 1155]; *чаң-дак* – чандуу, чаңы көп, чаңы чыгып, чаңдап турма [КТС 2010: 1307].

(2) Сын-сыпат мааниде: *муз-дак* – температурасы төмөн, бир аз суук, шырғалаң [КТС 2010: 938].

-ак курандысы.

Алтай тилинде -ак курандысы.

Көбүнчө кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт, сын атооч сөздөрдү да жасайт [TGL 1999: 1020]. Алтай тилинде көп активдүү колдонубайт.

Мисалы:

(1) Сын-сыпат билдирген сөздөр: *батк-ак* < баткак – ылай, балчык; *кен-ек* < күчсүз – күчү жок, алсыз, кубатсыз, дармансыз; *томыр-ак* < курч – кесүүгө, саюга ж.б. ылайыктап курчутулган, өткүр абалга келтирилген, мокок эмес;

(2) Өлчөм билдирген сөздөр: *жабызак* < жапызыраак – бийик эместик, жапыз экендигин белгилөөчү өзгөчөлүк.

-ычак курандысы.

Алтай тилинде -ычак курандысы.

-ычак мүчөсү кичирейтүү жана нерсенин кандай экендигин билдирген сын атооч сөздөрдү жасайт жана активдүү колдонулат. Мисалы:

(1) Нерсенин кандай экендигин билдирген сөздөр: *киске-чек* < кыскараак – чолок, келте, узун эмес, узак эмес; *жука-чак/чичке-жсек* < жукараак – жука тарткан, жукарган, жукарыңкы;

(2) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр: *көз-ичек* < кичи көз – чоң эмес кичинекей көз; *чий-үчек* < кичинекей сызык – сызыкча, жазууда колдонулуучу дефистен саал узунураак келген тыныш белгиси, тире;

-мтык курандысы.

Алтай тилинде -мтык курандысы.

-мтык мүчөсү түстөрдү билдирген атооч сөздөргө уланып, “ошол түс сыяктуу” деген маанини билдирген сын атооч сөздөрүн жасайт. Мисалы:

(1) Түстү билдирген сын атооч сөздөр жасалат: *боро-мтык* // *боз-(о)мтык* < бозомук – бозорунку, кубарыңкы, өчүңкү тарткан өң, мунарык, тунарыңкы; *кара-мтык* < карарган – анча кара эмес, бир аз карайгансып көрүнгөн, карараак түстө болгон;

(2) Өлчөм, сыпат маанисин билдирген сөздөр жасалат: *жары-мтык* < жарым – бир нерсенин теңи, экиге бөлүнгөн нерсенин бир бөлүгү, бир бүтүндүн орто жери жер жартысы; *өлү-мтик* < өлүмүш болуу – арамзалануу, билмексен болуу;

-нак курандысы.

Алтай тилинде -нак курандысы.

Бул мүчө көп колдонулбаган, активдүү эмес мүчөлөрдүн катарына кирет. Сын-сыпат, касиет, мүнөз, белги маанисиндеги сын атооч сөздөрдү жасайт:

(1) Нерсенин кандай экендигин билдирген сөздөр: *жакшы-нак* < жакшынакай – сапаты, касиети, өзгөчөлүгү жагынан талапка ылайыктуу, көңүлгө толорлук; *те-нек* < акмак – кем акыл, эси жок, акылсыз;

(2) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр: *кичи-нек* < кичинекей – өтө кичине, майда;

-сак курандысы.

-сак // *-саактын* < *-са* + *-ак* мүчө айкалыштарынан турары белгилүү. Анын –сык (азерб.түрк, гагауз ж.б. тилдерде *-саг* // *-сыг*) түрүндө келип, түрк тил тектештигин негиздөөчү көрсөткүчтөрдүн бири катары байыртан бери анча көп болбосо да кээ бир сөздөрдү жасагандыгы, ал эми алгачында болсо *-са менен -сы* ар бири өз алдынча куранды мүчө болгондугу, жүрө-жүрө экөөнүн функциялык жакындыгы алардын алмай-телмей колдонулушун шарттап, көбүнчө конкреттүү атооч сөздөрдө алардын курамында жеңил жиктелбей, бүтүн сөз кебетеленип кеткендигин Э.В.Севортян белгилеген. Натыйжада ал тилдерде гурсаг, түркмөнчө гурсак, хакасча хурсаг – “курсак”. Ушул эле ойлорду: К.Броккельман, Ж.Дени жана Зайончковскийлер да колдойт. Э.В.Севортянын келтирген башка этимологиялары да кызыктуу дейт Б.Ө.Орузбаева [Орузбаева 2000: 308]. Алсак: “түрк, азербайжан, өзбек

тилдериндеги йүксек – “бийик” жана “громкий” (түркчөдө өтмө мааниде – “чоң, жогорку, башкы”, Б.О.) менен А.Габенге таянып, байыркы *йок // йог* – “бийик” анан жогору (тиги тилдерде *йокару // йокары* – “вверх, навёрх”); ал эмес, Ж.Денинин оюнча түркчедеги *йүже*, азерб. *уча* – “высокий” сөздөрүнүн уңгулары да ошол байыркы *йок // йог* менен тектеш болушу ыктымал” дейт [Орузбаева 2000: 310]. Орузбаеванын оюу боюнча: “окуу китептеринин салтында –*сак // саак* курандылары жасаган туунду сөздөрдүн семантика-грамматикалык ажаты ушул убака чейин анчалык айкын ачылбай келет. Бирок мындан изилдөөчүлөрүбүз да бул морфемага көңүл буруша элек – деген ой келип чыкпайт. Тескерисинче, –*сак // саак* жана алар менен тутумдаш морфемалар жөнүндө айрым ойлор бар. Айталык, Б.М.Юнусалиев – *сак//саакты* талдабаса да, –*саны* этиш-атоочтук куранды катары эсептеп, аны уңгу мүчөгө жиктелүүчү *сууса, теңсе* жана сенек *кайса, жаңса* сөздөрүнөн ажыратат [Орузбаева 2000: 310].

Кыргыз тилинде –*сак // саак* курандысы

Төрт варианттуу (–*сак // саак*, –*сек // сээк*, –*сок // соок*, –*сөк // сөөк*) сын атоочтор көбүнчө этиштен атоочко өткөн зат атоочторго жалганып, алардан заттын кандайдыр бир касиетке жакындыгын, ошого куштарлыгын туюнтуучу семантикадагы зат-сын атоочторду жасайт:

(1) Көнгөн адат болуп калган сөздөр куралат: *үйүрсөөк* – “үйүрүнө ыктагыч мал”.

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр куралат: *малсаак* – малды жакшы көргөн мал өстүрүүгө ынтызар адам, *баласаак* – баланы жакшы көрүп, үйрүлүп, үстүнө түшө калма киши, *чайсаак* – чайды жакшы көргөн адам.

(3) Сын-сыпатты билдирген мааниде: *нымсак* – нымдуу, ным тартма, *жаңсак* – чала жаңсак уктум, *сунсак* – даамсыз, *орсок* – тиш: тегиз эмес, катарындагы башка тиштерге окшобой, узун же көтөрүңкү чыккан тиш.

Алтай тилиндеги –*сак* курандысы.

Бир нерсеге көнүгүп калган же көңүлү түшүү маанисин билдирген сөздөрдү жасоодо арбын колдонулат:

(1) Көнгөн адат болуп калган сөздөр куралат: *карындаш-сак* < бир тууганчыл – бир тууганын жакшы көргөн, туугандарын колдогон, тууганына жан тарткыч; *аракы-зак* < аракеч – аракты көп ичкен, ичкиликке берилген, пиянкеч; *чай-зак* < чайкор – чай ичкенди жакшы көрүүчү, чайды көп ичүүчү; *уйку-зак* < уйкучу – көп уктоочу, көп уктаганды жакшы көргөн; *кудай-зак* < кудайга өтө ишенген – динге бек, динге ишенген, диний ырым-жырымдарды бек кармаган; *мал-зак* < малсаак – малды жакшы көрүүчү, малкор; *төр-зөк* – төргө отуруну жакшы көргөн, *суу-зак* < суусаак – сууну көп ичкен; *тер-сек* < терчил – көп тердеген;

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр куралат: *байгы-зак* < иленди – араң эптеп-септеп кыймылдаган, илээлеген абал; *сыр-сак* < сырдуу – сыры бар, табышмактуу, али ачыла элек, купуя, жашыруу; *ар-сак* < арсак-терсек – катар жайгашкан нерселердин бир өйдө, бири ылдый болуп, түрдүү абалда турган көрүнүш; *буур-зак* – жакшылык жасоону жакшы көргөн, *сый-зак* < сыйкор – сыйчыл, меймандос, сыйлай билген киши;

-сымак курандысы.

Алтай тилинде -сымак курандысы.

Айрыкча түстү билдирүүчү сөздөргө уланып, ал түскө окшогон, ал түс сыяктуу болгон деген маанидеги сын атоочторду жасайт.

(1) Түстү билдирген сөздөр: *ак-сымак* < ак сымал – ак түскө жакын; *көк-симек* < көк сымал – көгүлтүр, көгүш, көгүрөөк тарткан; *кара-зымак* < каралжын – анча кара эмес, карараак, карага жакын; *кызыл-зымак* < кызылжын – анча кызыл эмес, чымкый кызыл эмес, солгун кызыл;

(2) Айрым учурларда сын сыпатты билдирген сын атооч сөздөр жасалат: *ачу-зымак* < ачуу сымал – карагаттын, кымыздын даамы-на окшогон кычкыл даам;

-сыман курандысы.

Алтай тилинде -сыман курандысы.

Бул мүчө көбүнчө өң-түс аттарына жалганып, ал түскө окшогон деген маанидеги сын атооч сөздөрүн жасайт. Мисалы:

(1) Түстү билдирген сөздөр: *кара-сыман* < каралжын – анча кара эмес, карараак, карага жакын; *кызыл-сыман* < кызгылт – анча кызыл эмес, чымкый кызыл эмес, солгун кызыл; *ак-сыман* < агыш – ак түскө башка бир күңүрт түс ко-шулгандан келип чыккан, таза ак эмес, бозомук ак түс;

-су курандысы.

Алтай тилинде -су курандысы.

Сыяктуулук жана окшоштук маанини туюнткан атооч сөздөр жасалат:

(1) Түстү билдирген сөздөр: *көк-сү* < көгүш – көгүлтүр, көгүш, көгүрөөк тарткан; *ак-сү* < агыш – ак түскө башка бир күңүрт түс ко-шулгандан келип чыккан, таза ак эмес, бозомук ак түс;

(2) Сын сыпатты билдирген сын атооч сөздөр жасалат: *бийик-сү* < бийиктей – өтө бийик эмес, бийигиреек; *жабыс-сү* < жапыздай – өтө жапыз эмес, бийик эместик, жапыз экендигин белгилөөчү өзгөчөлүк; *тенек-сү* < жиндидей – эселектик кылуу, адат болуп калган көнүмүшкө туура келбеген обу жок мамилелер, жүрүштуруш нормаларына сыйбай турган терс кылыкжорук; *ыш-сү* < ыштай – күйүп жаткан оттун учкунунан, түтүнүнөн пайда болгон көө; түтүндөн бир нерсенин бетине саргайып туруп калган катмар; *суйук-сү* < суулу – суусу бар; нымдуу, суусу көбүрөөк; *таш-сү* < таштак – таштуу, ташы көп (жерге карата); *кумак-сү* < кумдуу – куму көп, кум баскан, кумдак;

-у курандысы.

Алтай тилинде -у курандысы.

Сандарга уланып бирдик, топтошкондук деген маанилерди билдирген атооч сөздөр жасалат.

(1) Бирдик, топтошкондук деген маанилерди билдирген атооч сөздөр: *алт-у* // *алты-у* < алтоо – алты деген санды жалпылап түшүндүрүүчү жамдама сан атооч; *беж-ү* // *беш-ү* < бешөө – беш деген санды жалпылап түшүндүрүүчү жамдама сан атооч; *бир-ү* // *бир-ү* < бирөө – бир деген санды жалпылап түшүндүрүүчү жамдама сан атооч; *эк-ү* // *эки-ү* < экөө – эки деген санды жалпылап түшүндүрүүчү жамдама сан атооч.

-лдыр курандысы.

Тува тилинде -лдыр курандысы.

-лдыр, -лдир, -лдур, -лдүр мүчөлөрү үндүүлөрдөн кийин келип, -ылдыр, -ылдир, -ылдур, -ылдүр мүчөлөрү үнсүздөрдөн кийин келип, сыяктуу, окшоштуруу, дегендей маанилерди туюнткан сын-сыпатты билдирген сөздөр куралат [TLG 2007: 1164].

(1) Түстү билдирген сөздөр: *көгү-лдүр* – көгүлтүр, *саргы-лдыр* – саргыч, *бора-лдыр* – бозомтук.

-сымаар курандысы.

Тува тилинде -сымар курандысы.

-сымаар, -симеер, -сумаар, -сүмеер каткалаң үнсүздөрүнөн кийин келип, -зымаар, -зимеер, -зумаар, -зүмеер жумшак жана уяң үнсүз, жана үндүүлөрдөн кийин жалганат. Окшоштуруу, салыштыруу маанилерин камтыган сын атооч сөздөрдү курайт.

(1) Түстү билдирген сөздөр: *кызыл-зымаар* – кызгылтым, *кара-зымаар* – каралгыч

(2) Сын-сыпатын жана өлчөмүн билдирген сөздөр: *аар-зымаар* < оордой – оор болгонсуу, оордоо; *улуз-зумаар* < чоңураак – өтө чоң эмес, бирок чоңго жакын, *шык-сымаар* < нымдуураак – өтө нымдуу эмес, нымдуудай.

-чак курандысы.

Тува тилинде -чак курандысы.

-чак, -чек, -чык, -чик, -чук, -чүк, -жак, -жек, -жык, -жик, -жук, -жүк мүчөлөрү кичирейтүү маанисиндеги сөздөр куралат. Көбүнчө зат атооч сөздөрү жасалат. Ошондой эле сын атооч сөздөрү да куралат. Мисалы: *хыскажак* < кыска – чолок, келте, узун эмес, узак эмес; *бичежек* < кичинекей – өтө кичине, майда;

-гыр курандысы.

Тува тилинде -гыр курандысы

-гыр, -гир, -гур, -гүр мүчөлөрү жумшак жана уяң үнсүздөрдөн кийин келип, -кыр, -кир, -кур, -күр мүчөлөрү каткалаң үнсүздөрүнөн кийин келип, бир нерсеге ээ болуу окшошуу, сыяктуулукту билдирген сын-сыпатты туюнткан сын атооч сөздөрдү жасайт [TLG 2007: 1164]. Мисалы:

(1) Мейкиндик, ылдамдыкты билдирген сөздөр: *ок-кур* – октой тез, *иш-кир* – ичи кең;

(2) Тиешелүүлүктү жана сапаттуулукту билдирген сөздөр: *угаан-гыр* – акылдуу, *дыл-гыр* < дилгир – ынтызар, кандайдыр бир ишке абдан талапкер, иштөөгө, аткарууга абдан көңүлдүү; *сүт-кур* – сүттүү, *дүк-күр* < түктүү – түгү бар, түгү калың;

-сык курандысы.

Тува тилинде -сык курандысы

-сык, -сик, -сук, -сүк каткалаң үнсүздөрдөн кийин келип, -зык, -зик, -зук, -зүк жумшак жана уяң үнсүздөрдөн кийин келет. Окшоштуруу, салыштыруу маанисиндеги сөздөр куралат.

(1) Салыштыруу маанисин билдирген сөздөр: *демир-зик* – темирдей, *аныйак-сык* – жаштай, *кижи-зик* – адамдай, *аң-зык* – чоочундай.

(2) Тиешелүүлүктү жана сапатты билдирген сөздөр: *дус-сук* – туздуу, *азот-сук* – азоттуу, *күгүр-зүк* – күкүрттүү.

Тува тилинде көп колдонулбаган, активдүү эмес мүчөлөр төмөнкүлөр:

-таш, -теш: *ат-таш* – атташ, чуртташ – журтташ;

-ней: кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт: *диисней* – мышыкча, *тенек-ней* – тентекче;

-каш: кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт: *куш-каш* – кушча

-ай: кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт: *авамай* – энекем, *ачам-ай* – атакем; *угбам-ай* – эжекем, *чуртум-ай* – сүйүктүү журтум;

-кым, -ким: кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдү курайт: *ава-кым* – энекем, *эжи-ким* – досум, *дуңма-кым* – бир тууганым, *угба-кым* – эжекем.

-кай, -кей: эркелетүү маанисиндеги сөздөрдү курайт: *эжик-ей* – досуке [Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. 1961: 172].

2.2. Атооч сөздөрдөн зат атоочтун жана сын атоочтун жасалышында окшоштуктар жана айырмачылыктар

2.2.1. Атооч сөздөрдүн жасалышындагы окшоштуктар

Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринин генеологиялык жана типологиялык жактан тектеш болуп, бир тилден пайда болгондугуна карабастан, аталган тилдердин ортосунда жалпылыктар менен катар айрым өзгөчөлүктөр да орун алат. Мындай жалпылыктар менен окшоштуктар аталган элдердин тарыхый маалыматтарда белгиленген тарыхый жакындыгы жана жанаша жашоо сыяктуу факторлорго байланыштуу экендиги күмөн туудурбайт. Анткени тил тарыхын иликтөөгө алсак, сөздөрдүн этимологиялык келип чыгуу булактары боюнча көптөгөн жалпылыктар бар.

Биз жогоруда аты аталган бир канча окумуштуулардын эмгектерин иликтеп чыгып, ишибизде атооч сөздөрдүн жасалышындагы окшоштуктарын жана айырмачылыгын кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринин мисалында салыштырып берүүнү туура деп таптык.

Зат атооч сөздөрдүн морфологиялык курамы өтө ар түрдүү болуп, бир нече лексика-тематикалык топтордон турат. Уңгу зат атоочтор сан жагынан өтө арбын. Бирок, зат атоочтордун басымдуу бөлүгүн туунду зат атоочтор түзөт. Алар сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалат. Зат атоочтордун морфологиялык жол менен жасалышы атооч уңгуларга жана этиш уңгуларга зат атоочторду жасоочу куранды мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу ишке ашат. Мындай курандылар менен жасалган сөздөрдүн зат атооч же сын атооч экендигин дайыма контекст аркылуу айырмалайбыз. Зат атоочтор өз алдынча эле турганда атоо маанисин туюндура алса, сын атоочтор дайыма өз аныкталгычы менен кошо келгенде гана затты аныктоо, башкача айтканда, сын-сыпатын, касиетин туюндура алат [Абдувалиев 2003: 62].

2.2.1.1. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн зат атоочтун жасалышындагы окшоштуктар

Өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде *-чы* курандысы.

-чы курандысы кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде кеңири колдонулган активдүү мүчө. Бул мүчө жалганган сөздөр кесипти, бир ишти өз мойнуна алган жоопкерчиликти туюндурган сөздөрдү жасайт.

Мисалы: кырг. *балык - балыкчы*, алт. *мал - малчы*, тув. *аң - аңчы*, «зверь», хак. *палых - палыхчы* ж.б.у.с.

Бул курандынын жардамы менен атооч сөздөрдөн адамдардын иш-аракети боюнча аркалаган кесибинин аталышын билдирүүчү сөздөр менен бирге курал-жабдык, жан-жаныбар аттарына да жалгануу менен ар кандай аракеттерди мүнөздөөчү туунду зат атооч сөздөр жасалат [Орузбаева 2000: 222].

Атооч сөздөргө уланып, кандайдыр бир өнөр же кесип ээсин билдирген сөздөр жасалат. Кыргыз тилинде башка мүчөлөргө салыштырмалуу арбын колдонулат.

Изилдөөгө алынган кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдериндеги эң көп активдүү колдонулган мүчө *-чы* мүчөсү болуп эсептелет. Мисалы, *-чы* (*-чи*, *-чу*, *-чү*) варианттары менен кыргыз тилинде төрт варианты кездешет. Ал эми алтай тилинен да бул *-чы* мүчөсүн *-чы*, *-чи* варианттары менен кездештирүүгө болот. Тува тилинде *-чы -чи*, *-чу*, *-чү*, *-жы*, *-жи*, *-жу*, *-жү*. Хакас тилинен да *-чы*, *-чи*, *-жы*, *-жи* фонетикалык варианттырын кездештирүүгө болот. Мисалы:

(1) Адамдардын иш-аракети боюнча кесибин атоону билдирүүчү зат атоочтор жасалат:

Кырг. *касап-чы*, *бекет-чи*, *боёк-чу*, *үтүк-чү*, *буфет-чи*; Алт. *мылтык-чы*, *жылкы-чы*, *кой-чы*, *эм-чи*, *уча-чы*, *үлгөр-чи*; Тув. *аң-чы*, *балык-чы*, *дииң-чи*, *кадар-чы*, *садыг-жы*, *тудуг-жу*; Хак. *үгрет-чи*, *им-чи*, *сан-чы*, *пүдириг-чи*, *имнег-чи*, *ус-чы*.

(2) Нерсе же буюм аттарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат:

Кырг. *кай-чы, , боо-чу, төшөн-чү, бургулуу-чу*; Алт. *топ-чы, кам-чы, боо-чы*; Тув. *бодал-чы, даг-жы, далайжы, даш-чы, демисел-чи, дыл-чы*; Хак. *ум-чу, хат-чы, аргам-чы*.

(3) Математика илимине тиешелүү терминдердин аталыштарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат:

Кырг. *бөлүнүү-чу, бөлүү-чу, көбөйүү-чу, көбөйтүү-чу*; Алт. *бөлү-чи*; Тув. *бөлү-чи*; Хак. *бөлү-чи*.

(4) Бир нерсеге көнгөн же көнүмүш адатка айланган маанини туюндурган зат атооч сөздөр жасалат.

Кырг. *кумар-чы, нааша-чы*; Алт. *жорык-чы, төгүн-чи, уйку-чы*; Хак. *нымах-чы, сарын-чы, хор-чы, ойын-чы*.

(5) Айбанат маанисин туюндурган зат атооч сөздөр жасалат:

Кырг. *кемирүү-чу, желим-чи, нымсак-чы*; Алт. *үрен-чи, нем-чи*.

(6) Бир ишти өз мойнуна алган жоопкерчилик маанисин камтыган зат атоочтор жасалат.

Кырг. *арача-чы, ара-чы, жуу-чу*; Алт. *кемечи, сак-чы, саан-чы, саду-чы*; Хак. *ип-чи, чол-чы, чуртаг-чы, төстег-чи, пастаг-чы, өскириг-чи*.

(8) Спорттун бир түрү менен машыккан адамды билдирген зат атооч сөздөр жасалат:

Кырг. *баскетбол-чу, волейбол-чу, күрөш-чү, футбол-чу, теннис-чи*; Алт. *баскетбол-чы, волейбол-чы, күрөш-чи*; Тув. *баскетбол-чы, волейбол-чы, күрөш-чи*; Хак. *баскетбол-чы, волейбол-чы, күрөш-чи*.

(9) Бир өнөр багытында же илим тармагында алектенген адамды туюнткан зат атооч сөздөрү жасалат:

Кырг. *адабият-чы, тил-чи*; Алт. *адабият-чы, дил-чи*; Тув. *адабият-чы, дил-чи*; Хак. *пес-чи, журнал-чы*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -лык курандысы.

Кыргыз тилинде: *-лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, тык, -тик, -тук, -түк*. Алтай тилинде да ушул эле 12 варианты колдонулат. Мындай

окшоштук кыргыз жана алтай тилдери түрк тилдеринин ичинде бири бирине эң жакын тилдер экендиги менен түшүндүрүлөт. Тува тилинде: *-лыг, -лиг, -луг, -лүг, -дыг, -диг, -дуг, -дүг, тыг, -тиг, -туг, -түг, -ныг, -ниг, -нуг, -нүг*. Хакас тилинде: *-лыг, -лиг, -тыг, -тиг, -ныг, -ниг*. Аталган мүчө төмөндөгүдөй семантикалык топтордогу сөздөрдү жасоодо жалганат:

(1) Жандыктын атын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *ийне-лик*; Алт. *сар-лык*.

(2) Буюм аталыштарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *көз-дүк, боо-лук, жел-дик, бел-дик, мурун-тук, суу-лук, суу-лук, сөз-дүк, түн-дүк, чукул-дук, ооз-дук*; Алт. *ийне-лик, сөз-лик, баш-тык, бу-дук, тер-лик*; Тув. *көс-түк, кес-тик*; Хак. *кис-тик, көс-тик, суг-лук*.

(3) Багытты билдирген сөздөр:

Кырг. *түн-дүк, түш-түк*; Алт. *түн-дүк, түш-түк*; Тув. *түн-дүк, түш-түк*; Хак. *түн-ник, түш-ник*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -даш курандысы.

Кыргыз тилинде бул мүчөнүн *-лаш, -леш, -лош, -лөш // -даш, -деш, -дош, -дөш // -таш, -теш, -тош, -төш* формасында 12 фонетикалык варианты бар. Алтай *-даш, -деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш*. Тува тилинде *-даш, -деш*. Хакас тилинде *-дас, -дес, -тас, -дес*. Мисалы:

(1) Бир жерден болгон, чогу болгон деген жалпылыкты, ортоктуку билдирген мааниде:

Кырг. *жол-дош, айыл-даш, босого-лош, даам-даш, жамаат-таш, жер-деш, аймак-таш, конуш-таш, кыштак-таш, мекен-деш, орток-тош, өмүр-дөш, чек-теш, шерик-теш, эшик-теш*,

Алт. *тырмууш-таш*; Тув. *чурт-таш*; Хак. *пилек-тес*.

(2) Мезгилге, убакытка карата жалпылыкты, жакындыкты билгизген мааниде:

Кырг. *ай-лаш, жаш-таш, жыл-даш, заман-даш*; Алт. *тең-деш, тил-деш*; Хак. *көрин-дес*.

(3) Көңүл, пикир, сезимдердеги жалпылыкты билдирген маанисинде:

Кырг. *талап-таш, канат-таш, көңүл-дөш, ниет-теш, пикир-деш, жүрөк-төш*; Алт. *а-даш // ат-таш*; Тув. *ат-таш*; Хак. *аргыс-тас*.

(4) Туугандык мамиленин бар экендигин билдирген мааниде:

Кырг. *ата-лаш, боор-дош, жатын-даш, кан-даш, карын-даш, курсак-таш, уруу-лаш, эмчек-теш, эне-леш*; Хак. *харын-дас*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чак курандысы.

-чак мүчөсүнүн кыргыз тилинде –чак, -чек, -чок, -чөк варианттары бар. Алтай тилинде -чак, -чек. Тува тилинде -чак, -чек, -жак, -жсек, төрт варианты бар. Хакас тилинде –жах, -жсек. Мисалы:

(1) Кичине же жаш, жетиле элек экендигин билдирген сөздөр куралат:

Кырг. *дүмүр-чөк, келин-чек, жеткин-чек, кулун-чак, муун-чак*; Алт. *бала-чак*; Тув. *хем-чик, хөл-чүк, хыска-жак, биче-жсек*; Хак. *книга-жах, тура-жах, пала-жах, кизи-жсек*.

(2) Эркелетүү маанисин туюнткан сөздөр жасалат:

Кырг. *ини-чек*; Алт. *уул-чак*; Тув. *ол-чак*; Хак. *сыын-чак*.

(3) Өсүмдүк, жандык аттарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *кулун-чак*; Алт. *эчки-чек*; Тув. *кулун-чук, дилги-жжик*; Хак. *ады-чах*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чык курандысы.

-чык мүчөсү кыргыз тилинде бир кыйла сөздөрдү жасоодо жардамга келет. -чык (-чик, -чук, -чүк) курандысы уңгу жана туунду атооч жана этиштик атоочторго жалганып, зат атооч сөздөргө кичирейтүү, эркелетүү семантикасын киргизет. Алтай тилинде –чык, -чик. Тува тилинде -чык, -чик, -чук, -чүк, -жык, -жжик, -жжук, -жжүк варианттары бар. Хакас тилинде жок.

(1) Кичирейтүү маанисин билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *ай-чык, бото-чук, бүр-чүк, жыл-чык, көл-чүк, кагын-чык*; Алт. *каруул-чук*; Тув. *хем-чик, биче-жсек*.

(2) Буюм аталыштарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *ала-чык, калкан-чык, кап-чык, терме-чик, оюн-чук*; Алт. *жан-чык*.

(3) Жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн аталыштарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *чийыр-чык*; Алт. *бур-чук, томур-жук*; Тув. *кулун-чук, дилги-жик*.

Аз өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ак курандысы.

Бул мүчө байыркы түрк тилдеринде эле кичирейтүү, сүйүү маанисин билдирип келген. Кыргыз тилинде *-ак* мүчөсүнүн төрт варианты бар: *-ак*, *-ек*, *-ок*, *-өк*. Алтай тилинде да *-ак*, *-ек*, *-ок*, *-өк* бар. Тува тилинде жок. Хакас тилинде *-ак*, *-ах*. Мисалы:

(1) Кичирейтүү маанисин берет.

Кырг. *айгыр-ак, бал-ек, кыргыу-ек, кочкор-ок*; Алт. *эже-к, ад-ак*; Хак. *адай-ах, сарай-ах*.

(2) Өсүмдүк атын туюнткан сөздөрдү жасайт:

Кырг. *жаңг-ак, тикен-ек*; Алт. *агаж-ак, буд-ак*.

(3) Нерсе же буюм аттарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат:

Кырг. *жар-ак, жиб-ек, жип-ек, көн-өк*; Алт. *оч-ак, саб-ак, туз-ак*, Хак. *хай-ах, сөрг-ек, уз-ах*.

(4) Орган атын же бир жандуунун дене формасын туюнткан сөздөр жасалат:

Кырг. *өз-өк, мойн-ок, муун-ак, ич-ек*; Алт. *чакан-ак, кул-ак*.

Өнүмсүз курандылар.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чын курандысы.

-чын курандысы кыргыз тилинде *-чын*, *чин*, *-чун*, *-чүн* болуп төрт вариантта колдонулат. Тува тилинде *-чын*, *-чун* варианттары бар. Алтай, хакас тилдеринде жок.

(1) Буюм атын билдирген сөздөрдү жасайт:

Кырг. *кулак-чын*; Тув. *мал-чын, ажыл-чын*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ат курандысы.

-ат курандысы кыргыз тилинде көп колдонулбайт. Айрым гана сөздөрдү жасайт: *кан-ат, кол-от, каш-ат*. Ал эми алтай тилинде көбүнчө жер аттарын жасайт. Активдүү мүчө эмес. Мисалы: *күн-ет* –“күнөс” күңгөй деген мааниде. Тува, хакас тилдеринде кездешпейт.

Кырг. *кан-ат, кол-от, каш-ат*; Алт. *күн-ет, жар-ат, каж-ат, кан-ат, ман-ат, күрке-т*.

2.2.1.2. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар.

Өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -лык курандысы.

-лык курандысы атооч сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасоо менен бирге сын атооч сөздөрдү да курайт. Бул мүчөнү жогорудо белгилеп кеткендей эле кыргыз, алтай, тува, хакас тилдеринде фонетикалык варианттары менен жолуктура алабыз. Мисалы:

(1) Сын-сыпатты билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *айыпкер-дик, анткор-дук, баканооз-дук, берен-дик*; Алт. *кеен-дик, жан-тык, теге-лик, бор-тык*; Тув. *үне-лик, дуза-лык*; Хак. *нанмыр-лых, чил-лик, өн-ник*.

(2) Абстрактуу сөздөр жасалат:

Кырг. *бекем-дик, белгисиз-дик, бир-дик, бирим-дик, дин-дик, жеңил-дик, оор-дук, тең-дик, эл-дик, эркин-дик*; Алт. *жыл-дык, күн-дүк*; Тув. *хар-лык, ат-тык*; Хак. *үн-ник, тыс-тых*.

(3) Адамдын социалдык абалын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *жесир-дик, жетим-дик*; Алт. *Бай-лык, кеен-дик*; Тув. *амдан-нык, күш-түк, угаан-нык*; Хак. *хар-лых, тар-лых, тар исти-лик*.

(4) Бир нерсенин ордун билдирген сөздөр куралат:

Кырг. *беде-лик, жүзүм-дүк, эгин-дик*; Алт. *орто-лык*; Тув. *хыл-дык*; Хак. *ат-тых, машина-лых, тон-ных, школо-лых*.

(5) Өлчөмдү билдирген сөздөр:

Кырг. *чоң-дук, жакын-дык, канча-лык, көп-түк, аз-дык*; Алт. *бир-лик, еки-лик*; Тув. *даш-тык, сүт-түк*; Хак. *күс-тик, сүт-тик*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чыл курандысы.

Кыргыз жана алтай тилдеринде -чыл курандысы аркылуу уюшулган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

(1) Аныкталгычтын жөндөм, шык белгилерин көрсөтөт:

Кырг. *ой-чул, баам-чыл* [Абдувалиев 2003: 80]; Алт. *чек-чил*.

(2) Аныкталгычтагы көндүм, адат болуп кеткен белги, касиеттерди билгизет:

Кырг. *эмге-кчил, уйку-чул, суу-чул*; [КТС 2010: 1261]; Алт. *озо-чыл, эп-чил, жуу-чыл*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -лу курандысы.

Кыргыз тилинде -лу курандысы -луу //-лүү //-дуу //-дүү //-туу //-түү деп созулма үндүүлөрдүн жардамы менен куралса, алтай тилинде -лу курандысы менен эле куралат, созулма жок.

Көбүнчө адам мүнөзүн, сыпатын билдирет:

Кырг. *акыл-дуу, кичи пейил-дүү, ыйман-дуу*; Алт. *колобо-лу, кирелү*.

(1) Абалды билдирет:

Кырг. *бала-луу, бакты-луу, ат-туу*; Алт. *мүүс-тү, кар-лу, айыл-ду*.

Аз өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -гы курандысы.

Кыргыз жана алтай тилдеринде -гы курандысы көбүнчө убакытка байланыштуу сөздөрдү курайт. Ал эми хакас тилинде -гы курандысы -хы формасында колдонулат.

(1) Бир нерсеге тиешелүү болуу маанисин билдирген сын атооч сөздөрүн жасайт:

Кыг. жаз-гы, кыш-кы, жай-кы, байыр-кы, абал-кы; Алт. кыш-кы, былтыр-гы, азий-гы, эмди-ги; Хак. мурун-гы, пүүл-ги, пүүн-ги, пылтыр-гы, кижее-ги .

Өнүмсүз курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чы курандысы.

Мүнөздү билдирген мааниде:

Кырг. алдам-чы, зулум-чу, зомбулук-чу, баам-чы, ара-чы, зыян-чы, сын-чы, баало-чу ж.б; Алт. чене-чи, жекте-чи, арга-чы.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -сак курандысы.

Төрт варианттуу (-сак //-саак, -сек //-сээк, -сок //-соок, -сөк //-сөөк) сын атоочтор көбүнчө этиштен атоочко өткөн зат атоочторго жалганып, алардан заттын кандайдыр бир касиетке жакындыгын, ошого куштарлыгын туюнтуучу семантикадагы зат-сын атоочторду жасайт:

(1) Көнгөн адат болуп калган сөздөр куралат:

Кырг. Үйүрсөөк; Алт. аракы-зак, чай-зак, кудай-зак, төр-зөк.

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр куралат:

Кырг. малсаак, баласаак, чайсаак; Алт. байгы-зак, ар-сак, буур-зак.

(3) Сын-сыпатты билдирген мааниде:

Кырг. нымсак, жаңсак, сунсак, орсок; Алт. сыр-сак, сый-зак, тер-сек.

2.2.2. Атооч сөздөрдүн жасалышындагы айырмачылыктар

Изилденип жаткан кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрүн жасоодо тектеш тилдерден болгонуна карабастан бир топ окшоштуктар менен катар бир кыйла айырмачылыктар да бар экендиги изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү болду. Географиялык жактан жайгашкан аймагына карата жана убакыттын өтүшүнө байланыштуу куранды атооч сөздөрдө көптөгөн айырмачылыктардын жаралгандыгына күбө болдук. Мындай айырмачылыктар мүчөлөрдүн бир тилде кездешкени менен экинчи бир

тилде таптакыр жок болуп чыгышы же болбосо фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгондугу менен айырмаланып калды.

2.2.2.1. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн зат атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.

2.2.2.1.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-алак курандысы. Бул мүчө кыргыз тилинде активдүү колдонулбайт. Атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасайт. *-алак, -елек, -олок, өлөк* варианттары бар. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилиндеги мисалдар:

- (1) Жаш өзгөчөлүгүн билдирген сөздөр жасалат: *тай-алак.*
- (2) Кандайдыр бир курал маанисин берет: *эб-елек, шап-алак.*

-аң курандысы. Бул мүчө байыркы түрк тилинде күчтүүлүктү туюнткан мүчөлөрдөн болуп саналат. *-аң* мүчөсүнүн кыргыз тилинде төрт варианты бар: *-аң, -ең, -оң, -өң.* Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинен мисал: *тоз-оң.*

-ай курандысы. Бул мүчөнүн кыргыз тилинде төрт *-ай, -ой, -өй, -ей* варианты бар. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Мисалы:

- (1) Орган аттарын билдирген сөздөр жасалат:
Кырг. *сөөм-өй.*
- (2) Жорук жоосун маанисин билдирет:
Кырг. *жол-ой.*
- (3) Гүл аталыштарын билдирген сөздөр:
Кырг. *байчечек-ей.*
- (4) Жуптук маанини билдирген сөздөр:
Кырг. *жуб-ай.*

-ча курандысы. Кыргыз тилинде *-ча, -че, -чо, -чө.* Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинен мисал:

- (1) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр жасалат:

Кырг. *барак-ча, булуң-ча, дар-ча, жыбыт-ча, куту-ча, най-ча, сарай-ча, сызык-ча, күрмө-чө.*

(2) Өсүмдүк аттарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *ал-ча, бак-ча, жашыл-ча, кызыл-ча.*

(3) Тилдердин аталыштарын берген сөздөр:

Кырг. *араб-ча, кытай-ча, кыргыз-ча, орус-ча.*

(4) Тууган-туушкан терминдерин түшүндүргөн сөздөр:

Кырг. *куда-ча.*

(5) Тил илиминин терминдерин түзгөн сөздөр:

Кырг. *тырмак-ча.*

(6) Буюм аталыштарын түзгөн сөздөр:

Кырг. *ак-ча, көрпө-чө, орун-чу.*

(7) Жакшы көрүү же эркелетүү маанисин туюнткан сөздөр жасалат:

Кырг. *жетим-че.*

(8) Аласа же бересе маанисиндеги сөздөр жасалат:

Кырг. *алым-ча, кошум-ча, ара-ча.*

-чылык курандысы. Кыргыз тилинде *-чылык, -чилик, -чулук, -чүлүк* деп төрт вариантты түзөт. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинен мисалдар:

(1) Абстрактуу маанини билдирген зат атооч сөздөр жасалат:

Кырг. *адамкер-чилик, дос-чулук, кедей-чилик, кем-чилик, оор-чулук, пенде-чилик, тең-чилик.*

(2) Тараптар маанисин билдирген сөздөр куралат:

Кырг. *журт-чулук.*

(3) Бир нерсе менен алектенип кесип болуп калган сөздөр жасалат:

Кырг. *дыйкан-чылык, соодагер-чилик, чыгарма-чылык.*

(4) Массаны түшүндөргөн сөздөр жасалат:

Кырг. *коом-чулук, уруу-чулук, көп-чүлүк.*

(5) Усулдук маанини берген сөздөр:

Кырг. *падыша-чылык.*

(6) Туугандык маанини берген сөздөр:

Кырг. *күнү-чүлүк*.

-дак курандысы. Кыргыз тилинде *-дак, -дек, -так, -тек*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок.

(1) Отурукташкан жерге тиешелүү мааниде:

Кырг. *кыш-так*.

(2) Буюм аттарын жасайт:

Кырг. *кыл-так*.

-дай курандысы. Кыргыз тилинде *-дай, -дей, -тай, -тей*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинен мисал: *аке-тай, бала-тай*.

-дырык курандысы. Кыргыз тилинде *-дырык, -дирик, -дурук, -дүрүк, -тырык, -тирик, -турук, -түрүк*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилине мисал:

(1) Ат жабдыктарынын аталыштарын жасайт:

Кырг. *көкүл-дүрүк, көмөл-дүрүк, моюн-турук, сага-л-дырык, тумул-дурук*.

(2) Айбан аттарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *бөл-түрүк, бул-дурук, кескел-дирик, кочкол-дурук*.

(3) Кийимдин бир бөлүгү маанисинде:

Кырг. *капкал-дырык*.

(4) Өсүмдүк атын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *чымыл-дырык*.

(5) Буюм аталышы жасалат:

Кырг. *бас-тырык*.

-кыч курандысы. Кыргыз тилинде *-кыч, -кич, -куч, -күч*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинде:

(1) Буюм аталыштарын жасайт: *алжап-кыч, түп-күч*.

-ка курандысы. Кыргыз тилинде *-ка, -ке*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинде:

(1) Урматтоо, сыйлоо маанини билдирген сөздөр куралат: *аба-ке, ана-ке, ата-ке, бай-ке, жеңе-ке, эже-ке.*

(2) Тууган-туушкан сөздөрү куралат: *бай-ке.*

(3) Адам аттарын кыскартууда колдонулат: *аса-ке, жума-ке.*

-меч курандысы. Бул куранды кыргыз тилинде гана кездешет.

(1) Кесипти билдирген сөздөр жасалат: *тил-меч.*

-й курандысы. Бул куранды да кыргыз тилинде гана кездешет.

(1) Урматтоо маанисин билдирген сөздөр куралат: *ага-й.*

2.2.2.1.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-аш курандысы.

(1) Абстракттуу зат атооч сөздөрдү жасайт:

Алт. *кулаш.*

(2) Буюм аттарын жасайт:

Алт. *бичиг-еш, жылам-аш, кеп-еш, саб-аш.*

(3) Айбан аттарын жасайт:

Алт. *тийиң-еш, бакам-аш.*

(4) Өсүмдүк аттарын жасайт:

Алт. *кайын-аш, каак-аш.*

(5) Күчөтүү жана термин сөздөрүн да жасайт:

Алт. *жалаң-аш, бөлүг-еш.*

-ат курандысы.

Алт. *күн-ет, жар-ат, каж-ат, кан-ат, ман-ат, күрк-ет.*

-нак курандысы.

(1) Жан жаныбар аттарын жасайт:

Алт. *түлкү-нек.*

(2) Буюм аттарын жасайт:

Алт. *көз-нек*

2.2.2.1.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-шкы (лар), -лышкы (лар) курандысы.

Тув. *авалы-шкылар/ава-шкылар, адал-ышкылар/ада-шкылар, чеңге-шкылар акыдуңм-алышкы/акыдуңма-шкы, угбал-ышкылар/угба-шкылар, куда-шкылар, бажжа-шкылар.*

-чыгаш курандысы.

(1) Бир нерсени кичирейтип атоо маанисинде:

Тув. *хем-чигеш, оол-чугаш, хөл-чүгеш, даг-жыгаш.*

(2) Жаныбар аталышы:

Тув. *ат-чыгаш.*

2.2.2.1.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-хы курандысы.

(1) Буюм аттарын жасайт:

Хак. *пыр-гы, ис-ки, арт-хы.*

(2) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр:

Хак. *сап-хы, чарыт-хы, күл-ки, чар-гы* [Патачакова Д.Ф. 1984: 130].

2.2.2.2. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.

2.2.2.2.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-дак курандысы.

Кыргыз тилинде *-дак, -дек, -так, -тек*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Бир нерсенин көлөмү маанисинде:

Кырг. *кум-дак, саз-дак, тааш-так, чаң-дак.*

(2) Сын-сыпат мааниде:

Кырг. *муз-дак*.

-дай курандысы. -дай курандысы (байыркы формасы *-так, -даг*) атооч сөздөрдүн дээрлик бардыгына жалганып сын атоочту жасоого жөндөмдүү [Абдувалиев 2008: 111]. Кыргыз тилинде *-дай, -дей, -тай, -тей*. Алтай, тува, хакас тилдеринде жок. Кыргыз тилинде мисалдар:

(1) Салыштырылган нерсе салыштырып жаткан нерсенин өзгөчөлүгүн камтып туруу маанисинде:

Кырг. *ай-дай, анар-дай, балканак-тай, карга-дай, кене-дей, мончок-той*.

(2) Түз мааниде салыштыруу мааниде:

Кырг. *айнек-тей, ак-тай, баштагы-дай, дыр-дай, ууз-дай*.

(3) Өлчөм маанисинде:

Кырг. *алакан-дай, алакан, бармак-тай, казан-дай –кыл-дай*.

(4) Бир биринен өзгөчөлөнбөгөн нерсе маанисинде:

Кырг. *бир-дей*.

(5) Жакшы көрүү мааниде:

Кырг. *аке-тай*.

2.2.2.2.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-ак курандысы.

(1) Сын-сыпат билдирген сөздөр:

Алт. *кен-ек, томыр-ак*.

(2) Өлчөм билдирген сөздөр:

Алт. *жабыз-ак*.

-ычак курандысы.

(1) Нерсенин кандай экендигин билдирген сөздөр:

Алт. *киске-чек, жука-чак/чичке-жек*.

(2) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр:

Алт. *көз-ичек, чий-үчек*.

-нак курандысы.

(1) Нерсенин кандай экендигин билдирген сөздөр:

Алт. *жакишы-нак, те-нек*.

(2) Кичирейтүү маанисиндеги сөздөр:

Алт. *кичи-нек*.

-су курандысы.

(1) Түстү билдирген сөздөр:

Алт. *көк-сү, ак-су*.

(2) Сын сыпатты билдирген сын атооч сөздөр:

Алт. *бийик-сү, жабыс-су, тенек-сү, ыш-су, суйук-су, таш-су, кумак-су*.

-у курандысы.

(1) Бирдик, чогулук, маанилерди билдирген атооч сөздөр:

Алт. *алт-у/алты-у, беж-ү/беш-ү, бир-ү/бир-ү, эк-ү/эки-ү*.

**2.2.2.2.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас
тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.**

-лдыр курандысы.

(1) Түстү билдирген сөздөр:

Тув. *көгү-лдүр, саргы-лдыр, бора-лдыр*.

-сымаар курандысы.

(1) Түстү билдирген сөздөр:

Тув. *кызыл-зымаар, кара-зымаар*.

(2) Сын-сыпатын жана өлчөмүн билдирген сөздөр:

Тув. *аар-зымаар, улуг-зумаар, шык-сымаар*.

-сык курандысы.

(1) Салыштыруу маанисин билдирген сөздөр:

Тув. *демир-зик, аныйак-сык, кижиги-зик, аң-зык*.

(2) Тиешелүүлүктү жана сапаттуулукту билдирген сөздөр:

Тув. *дус-сук, азот-сук, күгүр-зүк*.

2.2.2.2.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-ар курандысы.

(1) Топ сандарды курайт:

Хак. *тогыз-ар, он-ар, илиг-ер, алтыл-ар, читил-ер.*

-олаң курандысы.

(1) Бирдиктүүлүк, чогулук мааниде:

Хак. *ик-өлең, төрт-өлең, сикиз-өлең.*

II Бап боюнча жыйынтык

Илимий иштин негизги максаты мүчөлөрдү жөн гана таап, пикирлерди жөн гана келтирип койбостон, куранды мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып жаткан ар бир сөздү туюндурган маанисине карата бөлүштүрүп, иргеп чыгуу болду.

Жыйынтыктап айтканда, колубуздагы эмгектин 2-бапында өз алдынча сөз жасоочу атоочтон атоочторду жасаган куранды мүчө катары; **кыргыз тилинде** атоочтон зат атооч сөзүн кураган 19 мүчө (-чы, -ак, -алак, -аң, -ай, -ча, -чак, -чык, -чылык, -чын, -дак, -дай, -дырык, -гыч, -ка, -лык, -меч, -тай, -й), атоочтон сын атооч сөздөрүн кураган 4 мүчө (-лык, -дак, -дай, -даш) каралса; **алтай тилинде** атоочтон зат атооч сөзүн кураган 9 мүчө (-чы, -лык, -аиш, -ат, -ычак, -чык, -дыш, -гай, -нак), атоочтон сын атооч сөздөрүн кураган 16 мүчө (-чы, -лык, -ак, -ычак, -чыл, -даш, -гы, -лу, -мтык, -нак, -ынчы, -сак, -сымак, -сыман, -су, -у); **тува тилинде** атоочтон зат атооч сөзүн кураган 6 мүчө (-чы, -лык, -гын, -шкы, -чыгаиш, -чак), атоочтон сын атооч сөздөрүн кураган 13 мүчө (-лдыр, -сымаар, -чак, -лык, -гыр, -сык, -таиш, -ак, -пей, -каш, -ай, -кым, -кай); **Хакас тилинде** атоочтон зат атооч сөзүн кураган 6 мүчө (-чы, -жах, -дас, -лых, -ах, -хы), атоочтон сын атооч сөздөрүн кураган 4 мүчө (-лых, -ар, -алаң, -хы) туурасында сөз болду.

Зат атоочтон зат атооч жасаган мүчөлөрдүн окшоштуктары:

-чы курандысы төрт тилде тең (кыргыз, алтай, тува, хакас) болгондугу берилди. Дагы ушул сыяктуу мүчөлөр төмөнкүлөр:

-лык, -даш, -чак, -чык; аз өнүмдүү курандылар: -ак курандысы (кыргыз, алтай, хакас тилдеринде бар); өнүмсүз курандылардан: -чын курандысы (кыргыз-тува); -ат курандысы (кыргыз-алтай).

Атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар:

-лык курандысы (кыргыз-алтай-тува-хакас); -чыл курандысы (кыргыз-алтай); -лу курандысы (кыргыз-алтай); аз өнүмдүү курандылар: -гы курандысы (кыргыз-алтай-хакас); өнүмсүз курандылар: -чы курандысы (кыргыз-алтай); -сак курандысы (кыргыз-алтай).

Жалпысынан алганда 14 мүчө орток. Анын ичинен 8 мүчө зат атооч жасаса, 6 мүчө сын атооч жасаары белгилүү болду.

Ал эми айырмачылыгына кайрыла турган болгон болсок, атооч сөздөрдөн атоочтун жасалышындагы айырмачылыктары төмөндөгүдөй:

Кыргыз тилинде гана кездешип алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -алак, -аң, ай, -ча, -чылык, -дак, -дай, -дырык, -кыч, -ка, -меч, -й; алтай тилинде гана кездешип кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр: -аш, -ат, -нак; тува тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр -шкы(лар), -лышкы(лар), -чыгаш; хакас тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр: -хы.

Атооч сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар: кыргыз тилинде гана кездешип алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр: -дак, -дай; алтай тилинде гана кездешип кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр: -ак, -ычак, -нак, -су, -у; тува тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -лдыр, -сымаар, -сык; хакас тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген курандылар: -ар, -алаң.

Жогоруда берилген мүчөлөрдүн басымдуу көпчүлүгү ошол изилденип жаткан тилдердин (кыргыз, алтай, тува, хакас) өздүк лексика-грамматикалык

өзгөчөлүктөрүнүн күбөсү. Ошону менен бирге жогорудагы мүчөлөрдүн жардамы менен куралган ар бир сөздүн маанилик-мазмундук тарабы да эске алынып, толук мааниси түшүндүрүлүп берилди. Бул куранды мүчөлөр туурасында айтылган тилчи, түркологдордун ой-пикирлери да салыштырылып берилүүгө аракеттер жасалды.

III БАП

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮШТҮК СИБИРЬ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ЭТИШТЕН АТООЧ СӨЗДӨРДҮН ЖАСАЛЫШЫ

3.1. Этиш сөздөрдөн зат атоочтун жасалышы

Өнүмдүү курандылар

-ак курандысы.

Буюм аттарын бирдирген сөздөр куралат. Мисалы: *ор-ок* – дан эгиндерин, чөп, куурай оруу үчүн темирден жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы. В.Э.Севортян бул сөздүн унгусу *ор* < *ур* сөзүндөн чыкканын айтат. [Севортян 1974: 468]. Ошондой эле орган аттарын да жасайт: *каб-ак* – көздүн чарасын жаап турган үстү жагы, көздүн үстү; Ка:бак. 'веко', видимо, генетически тождественно кабак 'лоб; бровь' (см. кабак, I лоб') и лишь исторически совпало с капак, кабак'крышка', производным от глагола кап- 'закрывать, покрывать', в.м., напр., аз. *кабак* перед' и *капак* веко'. О семантической связи *ка:бак* 'веко' с 'лоб' косвенно свидетельствуют турк. *ка:бак астындан* 'исподлобья', кир. *кабак алдынан* то же. Однако нельзя игнорировать и тот факт, что и нек. другие производные *кап-* 'покрывать' имеют значение 'веко': хак.саг. *хахпах* < *хапхах*, кум. *капгач*, тат.диал. *капкак* в составе *куз капкагы*. Поэтому контаминация *ка:бак* и *капак* < *кап-*, вероятно, совершилась относительно рано. Любопытно баш.диал. *кап* 'веко'. Смешение с кап'футляр' 'закрывать' [Севортян 1997: 163]; *кош-ок* – каза тапкан адам же күйөөгө узатылып жаткан кыз жөнүндө ый аралаш аткарылуучу ыр, жамак. Кош этишине зат атооч жасоочу -ак мүчөсү жалганып жасалган *кошок* сөзү *киши өлгөндө же кыз узатууда ырдалчу ыр* деген маани берип калган. Алтай тилиндеги буга уңгулаш *кожоң* сөзү, өзбек тилиндеги *кошук*, кара калпак тилиндеги *косук* сөздөрү жөн эле *ыр* деген маани берет [Сейдакматов 1988: 151].

Кыргыз тилинде -ак курандысы.

(1) Буюмдардын аталыштарын билдирген сөздөр куралат: *быч-ак* – кесүү үчүн колдонулуучу миздүү, сабы бар курал; *жат-ак* – түнөк, жатууга арналган жай, жата турган жер; *ор-ок* – дан эгиндерин, чөп, куурай оруу үчүн темирден жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы.

(2) Орган аттарын билдирген сөздөр жасалат: *жүр-өк* – адамдардын, жаныбарлардын сол жак көөдөнүндөгү булчундуу баштыкча түрүндөгү кандын айланышын тейлеп турган борбордук орган; *муун-ак* – муун-муун болуп бөлүнүп турган жер; муун-муун сыяктуу бөлүнгөн, муунакталган жер.

(3) Ыр түрүн жасайт: *кош-ок* – каза тапкан адам же күйөөгө узатылып жаткан кыз жөнүндө ый аралаш аткарылуучу ыр, жамак [КТС 2010: 493].

Алтай тилинде -ак курандысы.

Алтай тилинде көп активдүү колдонулбаган мүчө.

(1) Буюм аттарын жасайт: *томур-ак* < бычак – кесүү үчүн колдонулуучу миздүү, сабы бар курал; *чач-ак* < чачпак – аял кишилер чачка тагуу үчүн чачылуу кара жибектен жасалган, күмүштөн ж.б. зер буюмдар ар түрдүү формада кооздолуп тыгылган жасалга;

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: *кез-ек* < бөлүк – бүтүндүн өз ара бөлүнгөн айрым бөлүндүсү; *кон-ок* < конок – коноктоо, сыйлоо үчүн атайы чакырылган мейман; *черт-ек* < шакылдак – буудайды тегирмендин ташына ноодон өз өлчөмү менен түшүрүп туруу үчүн титиреткичке орнотулуп тегирмендин бара ташына тийип турат да, ал тегеренгенде шакылдаган үн чыгарып турган атайын кичине таякча; *куч-ак* < кучак – кучактоо үчүн эки колду оролто жайгандагы абал, ополто жайылган кулачтын эни, көлөмү; *үрк-ек* < шамаал – абанын горизонталь багытындагы тездик менен жылышы, катуулап соккон жел; *сур-ак* < сурак – тергөө, тергөө жүргүзүү; *ада-к* ата – 1. Балалуу эркек (өзүнүн балдарына карата). 2. Жалпы эле улгайган эркектерге кайрылганда урматтоо иретинде айтылат; *ойло-к* < жүрөктүү – коркунучтан, кыйынчылыктан баш тартпаган, коркпогон, баатыр, кайраттуу;

Тува тилинде сейрек колдонулат. М: *-ек: бижек* – бычак

Хакас тилинде кездештире алган жокбуз.

-(ы)ч курандысы.

-ыч курандысынын -гыч менен тектештиги талаш туудурбайт, бирок көбүнчө –ын мүчөсүнүн жардамы менен жасалган этиштин өздүк (туюк) мамилесинен заттын ал-абалына (көбүнчө сезим, эмоциясына) байланыштуу туунду зат, сын атоочторду жасайт да өзү уланган сөз семантикасын толук сактап, аларга айкашып турган морфемалардын өз ара жиктелиши кыйынчылык туудурбайт: *сүйүн-үч* – “радость”; *кубан-ыч*; *сагын-ыч* ж.б.

Кыргыз тилинде -(ы)ч курандысы.

(1) Ички сезимдерди билдирген сөздөр жасалат: *коркун-уч* – кооптуулугу бар, корко тургандай шарт, корккондук; *кубан-ыч* – кубануу сезими, сүйүнүп, көңүлү көтөрүлүп шаттангандык; *кызган-ыч* – ичи тардык, кызгангандык; *өкүн-үч* – кейиш, өкүттө калуучулук, кайгыргандык, кабыргасы кайышкандык, өкүнгөндүк; *сагын-ыч* – куса болгондук, самагандык, эңсегендик, көксөгөндүк; *таарын-ыч* – таарынгандык.

(2) Этиш сөз туюндурган түшүнүктүн аталышы: *булган-ч* – кир, таза эмес, ыпылас; *жалын-ыч* – аяп өтүнүү сезими, жалынычтуу өтүнүч, жалынып жалбара айтылган тилек, сураныч; *мактан-ыч* – 1. Мактанган сөз. 2. Мактоого татыктуулук, сыймыктуулук; *өтүн-үч* – суроо, тилек, сурануу, сураныч.

-кы курандысы.

-гыч эгер алгачында < -гы+ -чтан куралган татаал мүчө болгондугу жокко чыгарылбаса, жогоруда келтирилген *шыпыргы* // *шыпыргыч* менен катар *чалгы* (“коса”: чөп чабууда колдонулуучу курал) жана *чалгы* – аралаштыруу, чалуу үчүн колдонулуучу шиш менен катар чалгыч: *кереге чалгыч* (аркан, тасма, боз үйдүн жыгачтарын кураштырып байлоочу жиптин аты) сөздөрүнүн семантикалык обочолонушунан деп айтылган пикир аныкталат. Буга мисал: *кески* – ашынган ууру – зат-сын маанисиндеги сөз; *сапыргы* – кырманда эгин сапыруучу куралдын аты; *сузгу* // *сузгуч* – половник, чоң чөмүч; *сүлгү*, *кедерги*,

ийги, таралгы, теминги, минги, керки, чыбырткы, иритки, чачыраткы, сасыткы, ашаткы, ачыткы, уютку ж.б.

Кыргыз тилинде -кы курандысы

(1) Буюм-тайымдардын аталыштары маанисинде: *бур-гу* – ар кандай катуу заттарды бурап тешүү, казуу ж.б. үчүн колдонулуучу аспап, курал *суз-гу* – сүйрү же тегерек формада жыгачтан жасалган саптуу чөмүч; *сүйрөт-кү* – 1. Сокону үстүнө коюп, сүйрөтүп алып кетүү үчүн колдонулуучу ача жыгач. 2. Үстүнө бир нерсе (чөп, саман ж.б) салып сүйрөтүп ташуу үчүн жасалган жалпак чийне; *сүл-гу* – бети-колду, денени сүртүү үчүн жасалган узунунан келген аарчыгыч; *сүр-гу* – *диал.* 1. Сап жагы жумуру ичке, кыска келген, калган бөлүгү калак сымал жука болгон бозо аралаштыргыч. 2. Тери ашатканда колдонула турган жыгач буюм. 3.Тактайдын, ар кандай жыгачтардын *ж.б.* үстүн тегиздеп, жылма кылып сүрүү үчүн ылайыкталып жасалган курч миздүү темири бар аспап, курал; *тарт-кы* – мылтыктын сүмбөсү; *тарт-кы* – жыгач усталардын негизги аспабы; *теп-ки* – тепкилеп урган сокку, сабоо, токмок.

(2) Суусундук менен байланышкан терминдерди жасайт: *ачыт-кы* – жарманы, камырды ж.б. ачытуу үчүн жумшалуучу көрөңгө, камыр туруш ж.б.; *ашат-кы* – тери ашатуу үчүн пайдалануучу ачкыл айран менен улпактын аралашмасы же ачкыл жарма.

(3) Айбанаттар менен байланышкан сөздөрдү жасоодо колдонулат: *бордо-ку* – 1. Байлап семиртүүгө коюлган мал. 2. Абдан семиз мал; *жыл-кы* – күч унаа катарында пайдаланылуучу жал куйруктуу, сом туяк үй жаныбары, төрт түлүк малдын бир түрү; Кыргыз тилинде уй, кой> эчки деген сөздөр ал жаныбарларды жалпы атын да, ургаачысын да билдирет, бирок ошол үлгүгө салып бээ, ингеп деп айтып, жылкы менен төөнүн жалпы атын жана ургаачысын түшүнүү мүмкүн эмес. Жылкы сөзү ат, айгыр, бээ, кулун. тай деген сыяктуу түшүнүктөрдүн баарын камтыйт. Жылкы сөзү *жыл-кы* бөлүктөрүнөн куралган анын *жыл* уңгусу байыркы *йон* // *йун* этшинин *йун* > *йык* > *йыл* болуп өзгөргөн варианты дешке болот. Байыркы *йон* // *йун* этиши азыркы ча мин деген этишке туура келет. Ошондуктан жылкы сөзү минги дегенге барабар боло

алат [Сейдакматов 1988: 151]; *сасыт-кы* – тоок басканда балапан чыкпай калган, бузулган жумуртка; *үйрөт-кү* – жаңы үйрөтүлгөн унаа.

(4) Этиштин ысымы маанисинде: *ал-гы*, *бер-ги* – өз ара алыш-бериш; *көч-кү* – тоонун тик капталдарынан тоотек, кар массаларынын оордук күчүнүн натыйжасында ылдый карай кулап же көчүп түшүшү; *туй-гу* – сезимтал, туюнуучулук, сезгичтик *туй* – сезүү, билүү, сезип билип калуу.

(5) Өсүмдүктөрдүн аталыштары маанисинде: *чачырат-кы* – татаал гүлдүүлөрдүн тобуна кирүүчү, гүлү чачырап чыккан өсүмдүк.

Алтай тилинде -кы курандысы.

Көбүнчө буюм, курал-жарак сөздөрүн жасайт.

(1) Эшикте колдонулуучу турмуштук курал жарактар: *как-ны* // *кап-кы* < кычкач – чокту, чычаланы, ысык темирди ж.б. кыпчып кармоо үчүн ылайыкталып темирден жасалган курал; *тарт-кы* < тырмоок – узун саптуу жыгачка туурасынан ашталган арсакарсак тиштүү эмгек куралы; *чап-кы* < капкан – жапайы айбандарды, түлкү, суур, карышкыр, элик ж.б. кармоого ылайыкталып жасалган жаа сыяктуу эки жаагы бар аңчылык куралы; *түрт-ки* < чалгы – уч жагы ичин көздөй бир аз ийилген, темирден жасалган, узун жыгач сабы бар көбүнчө чөп чабуу үчүн колдонулуучу курал; *еш-ки* < күрөк – жерди казуу же бир нерсени шилөө үчүн колдонулуучу, жалпак, жазы учу бар узун саптуу эмгек куралы;

(2) Ашканада колдонулуучу буюмдар: *суску* < чөмүч – суюк нерселерди сузуп алуу үчүн колдонулуучу, ар кандай металлдардан жасалган, узунураак сабы бар тегерек чуңкур сузгуч; *быш-кы* < бишкек – кымыз бышуу үчүн, айрандын, каймактын майын алуу үчүн колдонулуучу бышкыч курал; *сибир-ги* < шыпыргы – шыбактын, алтыгананын ж.б. баш жагы жазыраак, жалпагыраак формага келтирилип, шыпырууга ылайыкталып байланган тобу; *ачыт-кы* < ачиткы – жарманы, камырды ж.б. ачы-туу үчүн жумшалуучу көрөңгө, камыр туруш ж.б.

Тува тилинде -кы курандысы.

Каткалаң үнсүздөрүнөн кийин уланса *-кы, -ки, -ку, -кү* мүчөлөрү, үндүү жана жумшак, уяң үнсүз менен бүткөн сөздөгө *-гы, -ги, -гу, -гү* мүчөлөрү уланат.

(1) Буюм аттарын жасайт: *ас-кы* – илгич, *кес-ки* – кескич, *кызыт-кы* – кычкач, *быш-кы* – эки саптуу араа, *чырыт-кы* – чырак, *еш-ки* – күрөк

(2) Конкреттүү сөздөр куралат: *кус-ку* – кусунду

Хакас тилинде -кы курандысы -хы курандысы менен берилет.

-хы, -ки, -гы, -ги мүчөсү көбүнчө буюм, курал-жабдыктарын жасайт.

(1) Курал-жабдык, нерсе, буюмдарды жасайт: *сап-хы* – чалгы, *кис-ки* – кескич, *сүрт-ки* – крем, *сибир-ги* – шыпыргы, *пыр-гы* – упчу, *ис-ки* – күрөк, *арт-хы* – моюн орогуч.

(2) Абстракттуу сөздөр жасалат: *чар-гы* – чечим, *чарыт-хы* – жарыкчылык.

(3) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *сап-хы* – чач өрүмү, *чарыт-хы* – жарыктык, *күл-ки* – күлкү, *чар-гы* – сот залы [Патачакова 1984: 130].

-гыч курандысы.

Этимологиясы жагынан *-гыч* жогоруда сөз болгон *-гы* менен *+ч // -чы* (байыркы *-гу+ -чы*) мүчөсүнүн айкалышынан жаралып, түгөйлүү (бирок семантикалык айырмасы жок) этиштерден эмгек куралдарынын аткаруучу милдеттерине байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүчү атоочтор жасалары белгилүү: *шыпыргы // шыпыргыч, баскыч // ачкыч* ж.б. [Орузбаева 2000: 262.

Кыргыз тилинде -гыч курандысы

(1) Буюм аталыштары маансинде: *ач-кыч* – кулпуну жаап ачыш үчүн колдонулуучу тетик; *буу-гуч* – бууп байлоо үчүн керектелүүчү жип же башка нерсе; *жап-кыч* – бир нерсенин оозуна жабылуучу капкак же үстүнө жабылуучу нерсе, материал; *жылыт-кыч* – жылуулук берүүчү, жылытуучу прибор; *кес-кич* – катуу нерсени (мис. темирди) кесүү үчүн колдонулуучу аспап; *көтөр-гүч* – жүктү, ар кандай оор салмактуу нерсени көтөрүү же бир жерден экинчи жерге көтөрүп жылдыруу ишин аткарган механизм; *күчөт-күч* –

электр күчүн, кубатын күчөтүүчү аспап; *кыс-кыч* – бир нерсени кысуу үчүн арналган курал; *муздат-кыч* – үй шартында, ашканаларда ж.б. азыктүлүктү бузулуп кетүүдөн сактап, муздак же тондурулган абалда кармоо үчүн ылайыкталган тиричилик буюму; *суз-гуч* – сузгу менен бирдей. *сузгу*: Сүйрү же тегерек формада жыгачтан жасалган саптуу чөмүч; *сүз-гүч* – суюктуктан коюу нерсени (мис. кесмени) сүзүп алуу үчүн колдонула турган буюм, курал; *сыз-гыч* – түз сызык жүргүзүү үчүн ылайыкталган курал; *теши-кич* – жыгачты, темирди ж.б. көзөө, тешүү, үчүн колдонулуучу курал; *тил-гич* – апийимдин башын тилүүчү бычак; *түкүр-гүч* – какырык менен түкүрүк таштоочу идиш; *чал-гыч* – аралаштырууга, суюктукка ун, талкан ж.б. сыяктууларды салып чалууга ылайыкталып жасалган кичинекей ачалуу жыгач.

(2) Этиштин ысымы маанисинде: *бас-кыч* – өйдө басып чыгуучу жана басып тушүү үчүн жасалган тепкичтин бут коё турган жалпак таманы, улам биринен бири жогору болуп отурган катмары; *теп-кич* – үйдүн жогорку кабатына чыгууга же түшүүгө ылайыкталып жасалган катаркатар баскычтар.

(3) Көнүмүш адаттарды билдирүүчү сөздөр: *ич-кич* – ичкиликке берилген, аракеч.

Хакас тилинде -гыч курандысы -хыс курандысы менен берилет.

-хыс, -кис, -гыс, гис мүчөсү көбүнчө курал-жабдык, буюм аттарын жасайт.

(1) Буюм аталыштары: *чап-хыс* – жапкыч, *пас-хыс* – тепкич, *өт-кис* – тешик, *кис-кис* – кескич, *хыр-гыс* – кыргыч, *ил-гис* – илгич эшикти ичинен илип беките турган же жалпы эле илип бекитүү үчүн ылайыкталган бекиткич, илмек;

Айрым учурларда (г) тыбышы түшүп калат. Мисалы: *көзе-гис* > *көзөөс* – кычкач, *күликсире-гис* > *күликсирөөс* < мактанчаак – көп мактанган адам.

-гын курандысы.

-гын // -кын уңгу жана туунду этиштерге жалганып, кыймыл-аракеттен келип чыккан абалды (сапат, өзгөчөлүк ж.б.) билдирүүчү атоочторду жасайт: *качкын* – “беглец, беженец < кач – “убегать”+ -гын”, *ташкын* – “потоп”, *сүргүн* – “айдалуу” ж.б. [Орузбаева 2000: 299]. -гын // -кын курамындагы үндүү,

үнсүздөрдүн өтүшү эрежелерине ылайык 8 түгөйлүү мүчө. Анын этиштерден атоочторду жасоочулук касиети К.Тыныстанов тарабынан белгиленген [Тыныстанов 1934: 46-47]. Кийин бул мүчөнүн өзгөчөлүгү окуу китептеринин авторлору жана изилдөөчүлөрү тарабынан изилденип келет. Мисалы Э.В.Севортян *-гын* курандысын *-ган*, *-аган*, *-йан*, *-ын* морфемалары менен тектештикте жана аткарган милдеттери боюнча да жакындыкта баяндап, айырма *-ган* *//-(й)ан* формаларынын грамматикализацияланыш чегин кеңейтип (атоочтук жана чак маанилери) *-гын* *//-ын* сөз жасоочулук жөндөмүн гана сактагандыгын белгилеген [Севортян 1966: 312]. Ошондой эле мүчөнүн этимологиясы В.В.Радлов, Ж.Дени, М.А.Хабичев, В.Бангдар тарабынан да каралат [Орузбаева 2000: 299].

Кыргыз тилинде *-гын* курандысы

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр куралат: *сүр-гүн* – *тар*. 1. Башка бир жакка (көбүнчө алыскы жерлерге) айдап жиберүү жолу менен берилген жаза жана ошол жазаны өтөө мезгили. 2. Куугун, куугунтук; *тур-гун* – такай бир жерде жашоочу, туруктуу, жергиликтүү; *чач-кын* – бытыранды, баш аламан, чачынды, бирибиринен алыс, чогуу эмес; *чеч-кин* – олкусолку эмес, шар; оюн, чечимин ачык жана даана билдирген, чечкиндүү. *куу-гун* – бирөөнү кармап алуу үчүн артынан түшүп кууган аракет, куугунтук; *кыр-гын* – кан төгүлгөн катуу уруш; *өт-күн* – белгилүү бир тилке менен тез жаап өткөн жаан, күн катуу, текши бүркөлбөгөн учурдагы кыска мөөнөттүү жаан; *таш-кын* – суунун жээктен ашыпташып, кириши; *чап-кын* – башка элге, урууга ж.б. кол салып чаап алуучулук, кыргын салышкан чабыш.

(2) Оорунун атын билдирген сөздөр жасалат: *аз-гын* – бетке агыш так болуп түшкөн тери оорусу.

Алтай тилинде *-гын* курандысы.

Бул мүчө этиштен туруктуу зат атооч сөздөрдү жана сын-сыпатты билдирген сөздөрдү курайт.

(1) Туруктуу атооч сөздөр: *эс-кин* < элек – эң майда нерселерди (мис. ун, талканды) элөө, суюктуктарды чыпкалоо үчүн көбүнчө кылдан, ичке сымдан

токулган, тегерек алкагы бар үй буюму; *түрт-күн* – доңуз, *эш-кин* – ит улуй турган жер, *жай-кын* – сууга тиешелүү;

Тува тилинде пассивдүү. **-күн:** *көшкүн* – көчмөн.

Хакас тилинде -хын курандысы.

-хын, -кин, -гын, -гин мүчөлөрү сөздөргө жалганганда сингормонизм законуна баш ийип жалганат. Мисалы:

(1) Нерсенин сын-сыпатын билдирген сөздөр: *тас-хын* – ташкын, *сүс-кин* – селсаяк, *чай-гын* – жайылган, *сүр-гин* – изине түшкөн.

-(ы)к курандысы.

-(ы)к курандысын Б.Ө.Орузбаева [2000] *-гак // -гык* курандылары менен чогу карайт [272]. Окумуштуунун оюу боюнча *-гак // -гык > -ак // -ык > -к* куранды тобу да негизинде этиш сөздөрдөн туунду этиштерди жасап, алар заттын бир нерсеге жөндөмүн, ага ыктаганын, тапкөйлүгүн, сапатын билгизет» деген оюн айтат.

Кыргыз тилинде -(ы)к курандысы

(1) Мүчө уланган сөз кыймыл-аракеттик маанини билгизип атооч сөзү куралат: *ал-ык* – эск. Алым, салык; *арт-ык* – тиешелүү өлчөмдөн көп, ашып түшкөн (саны, көлөмү жагынан); *буйр-ук* – 1. бирөө тарабынан кандайдыр бир ишти аткаруу, орундатуу үчүн берилүүчү тапшырма, приказ. 2. тагдыр, жазмыш [Севортян 1978: 247]; *жаз-ык* – күнөө, айып, кылмыш; *кирп-ик* – көз жапкагынын кырындагы (көздүн айланасындагы) майда кылдар. Севортян ушул сөздүн *кирп-* этишинден чыкканын жазат [Севортян 1997: 75]; *сыз-ык* – сызып түшүрүлгөн чийин; *тат-ык* – даам; *тиле-к* – каалоо, өтүнүч, максат; *түшүн-үк* – бир нерсе жөнүндө болгон аныктама, иштин, окуянын жөн жайы көрсөтүлгөн баяндама, кабар, түшүндүрүп ачып көрсөтүлгөн маалымат.

(2) Буюмдардын аталыштарын жасайт: *жөлө-к* – 1. Бир нерсени жөлөп туруу үчүн колдонулуучу тирөөч устун, түркүк. 2. *өт.* Күчкубат, дем берүүчү, жардам берип көтөрмөлөөчү, таяныч; *ийре-к* – терини өңдөөгө ылайыкталып жасалган орокко окшош, мизи мокок курал; *кайра-к* – бычак, чалгы ж.б. сыяктуу кесүүчү куралдарды кайрап курчутууга колдонула турган таш; *күрө-к* –

жерди казуу же бир нерсени шилөө үчүн колдонулуучу, жалпак, жазы учу бар узун саптуу эмгек куралы; *тая-к* – таянып жүрүүгө колдонулуучу жыгач же башка нерсе; *тире-к* – тирөөч; *төшө-к* – 1. Төшөнчү салып ылайыкталган орун, жай. 2. Жерге отурган адамдардын алдына салууга ылайыкталып кабып жасалган, эни тайкы, узунча төшөнчү, көрпө; *үбөл-үк* – камыр жаюу үчүн колдонулуучу таякча сымал жумуру жыгач; *үрт-үк* – жасалгаланган, кооздолгон ат жабуу. Үртүк, адатта, аттын соорусуна жабылуучу ат жабуу эмес, атка толук кийгизилген кооз жабуу катары түшүнүлөт. Кээде үртүк маанисинде минген аттын көкүлүнө, чокусунга тагылган, сайылып коюлган үкүнүн жүнү канаты да айтыла берет; *чимир-ик* – чимирип ойноочу оюнчук; *шакылда-к* – буудайды тегирмендин таш

ына ноодон өз өлчөмү менен түшүрүп туруу үчүн титиреткичке орнотулуп тегирмендин бара ташына тийип турат да, ал тегеренгенде шакылдаган үн чыгарып турган атайын кичине таякча; *шалдыра-к* – шалдырттаган, шалдыршалдыр эткен дабыш чыгаруучу балдардын оюнчугу.

(3) Мекен, жер-суу аттары маанисинде: *жаб-ык* – боз үйдүн үзүгү менен туурдугунун катталышып айкалышкан жери; *кору-к* – 1. Тосмо, кашаа, курчоо. 2. Айдоо, эгин же чөп чабылчу аянт сыяктуу малдан кайтарылуучу жерлер. 3. Баалуу жаныбарлар, өсүмдүктөр өстүрүлүп, аларды атууга, жок кылууга, кыюуга ж.б. тыюу салынган аймак, курчалган жер; *кышта-к* – анчалык көп эмес калк отурукташкан айыл; *тур-ук* – туруучу жай тура турган, жашай турган жер, турак; *чаб-ык* – 1. Эгин, чөп ж.б. чабуу мезгили, убагы. 2. Чөбү чабыла турган жер, чабынды.

(4) Өсүмдүктөрдүн аталыштары маанисинде: *шалпылда-к* – токтогон кара көлдүү жерлерге чыгуучу өсүмдүктүн аты.

Алтай тилинде *-(-ы)к* курандысы.

Алтай тилиндеги көп колдонулган мүчөлөрдүн бири. Этиштен атооч сөздөрүн жасайт.

(1) Абстрактуу сөздөр куралат: *сур-ак* < сурак – тергөө, тергөө жүргүзүү; *булга-к* < булганыч – кир, таза эмес, ыпылас; *бил-ик* < билим – ой жүргүзүүнүн

жана коом ме-нен жаратылыштын өнүгүшүнүн закондорун үйрөнүүнүн системасы;

(2) Курал-жабдык маанисиндеги буюмдарды билдирген сөздөр: *күре-к* – күрөк, *эл-гек* – элек, *карма-к* < балык кармагыч – балык карммочу тор; *ооды-к* < оодук – бир жагына басымдуу, бир тарабы көбүрөөк, оорураак; *тужса-к* < тушак – алдынкы эки бутту тушоого арналып жасалган кайыш же жип;

Тува тилинде *-(-ы)к* курандысы *-г, -к* курандылары менен берилет.

-г курандысы үндүүлөрдөн кийин келсе, *-ыг, -иг, -уг, -үг*: үнсүздөрдөн кийин *-ык, -ик, -ук, -үк* фонетикалык варианттарында колдонулат. Бул мүчө аркылуу жер-суу аталыштары, абстрактуу зат атооч сөздөр, табият кубулуштары жана түрдүү кыймыл-аракетти билдирген этиштин аталыштарын билдирген сөздөр куралат. Активдүү колдонулган мүчөлөрдөн болуп эсептелинет.

(1) Абстрактуу сөздөр жасалат: *чаза-г* – жайым, *айтыры-г* – суроо, *бил-иг* – билим, *тиле-г* – тилек, *көргүз-үг* – көргөзмө, *өл-үг* – өлүм, *аары-г* – оорулук.

(2) Кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жасалат: *хүлүмзүрү-г* – күлүмсүрөө, *мага-г* – чарчаган.

(3) Табият кубулуштарын туюндурган сөздөрдү жасайт: *күзе-г* – күзгү жаан.

(4) Түшүнүктү атоо маанисинде: *кышта-г* – кыштак, *ода-г* – резиденция, *сады-г* – дүкөн.

(5) Туруктуу сөздөр жасалат: *бөл-үк* – бөлүк, *буду-к* – боёк, *деж-ик* – тешик, *керт-ик* – кетик, *кез-ик* – кесик, *бижи-к* – жазуу.

Хакас тилинде *-(-ы)к* курандысы *-х, -г* курандылары менен берилет.

-х, -к, -ых, -ик: хакас тилинде активдүү колдонулган мүчөлөрдүн бири [TLG 2007: 1095]. Жана *-г, -ыг, -иг* менен да берилет.

(1) Орган аттарын жасайт: *хара-х* < көз – адамдын, жанжаныбарлардын көрүү мүчөсү кареги;

(2) Абстрактуу сөздөр жасалат: *хоны-х* < жашоо – болмуштун жана анын маанимаңызын, бардык түрдүү нерселердин, буюмдардын, учурлардын,

түшүнүктөрдүн өз ара байланыштардын, өзгөрүүлөрүн жана аракеттенишүүлөрүн бириктирип турган онтология түшүнүгү болуп эсептелет;

(3) Буюм аттарын жасайт: *төзе-к* < төшөк – төшөнчү салып ылайыкталган орун, жай;

(4) Табият кубулуштары: *азыры-х* – өзөн.

(5) Кыймыл-аракеттин аталышын билдирген зат атооч сөздөр: *сад-ыг* – сатыш, *чады-г* – жатыш, *таб-ыг* – тандаш, *ид-иг* – жасаш, *искир-иг* < кулактандыруу – бир нерсе жөнүндө алдын ала кулактандырып айтылган жарыя, билдирген кабар;

-ым курандысы.

Кыргыз тилинде -ым курандысы

(1) Кыймыл-аракеттик маани камтылган атооч сөздөрү жасалат: *аг-ым* – суу ж.б. суюк заттын агуу кый-мылы, агыны; *айт-ым* – 1. Айтылган сөз, бирөөнүн айтканы. 2. *адаб.* Байыркы учурлардан ыр деген сөздүн ордуна айтым деген колдонулган, азыр да кытайдагы кыргыздар көбүнчө ыр дебейт, айтым дейт, эмгек айтымы эм-дом айтымы, дагы башка айтымдар; *ал-ым* – *тар.* Көз каранды элден алынган салык; *ал-ым* – элге же айрым бирөөгө жагымдуу болгондук, ишенимине киргендик, алымдуу болгондук; *бас-ым* – 1. Нерсенин үстүңкү бетине аракет кылуучу күчтүн ошол беттин аянтына болгон катышы аркылуу өлчөлүүчү чоңдук, кысым. 2. Бир нерсенин экинчи нерсеге караганда көптүгү, артыкчылыгы, басымдуулугу; *бил-им* – 1. Ой жүргүзүүнүн жана коом ме-нен жаратылыштын өнүгүшүнүн закондорун үйрөнүүнүн системасы. 2. Белгилүү окуу жайы аркылуу бериле турган или-мий маалымат, илим; *же-м* – малга берилүүчү дан, дан аралашкан тоют; *ишен-им* – ынанган сезим, ишенгендик, ишенүү сезими, ишенич; *келиш-им* – кандайдыр бир иш, маселе боюнча эки тараптын ар бирине тийиштүү милдеттер, максаттар, шарттар ж.б. көрсөтүлүп, өз ара макулдашылып кат жүзүндө жазылган бүтүм, чечим; *кечир-им* – кимдир бирөөнүн айыбын, күнөөлүү иштерин кечиргендик, кечкендик же күнөөмдү кечир деген маанидеги өтүнүч, суроо; *кыс-ым* – 1. Басым. 2. Кыстап күч көрсөтүүчүлүк, кыйноо, кысмак; *өл-үм* – ажал; өмүрдүн, жашоонун бүтүшү;

өр-үм – чачтын жана башка өрүлө турган нерселердин бирибири менен айкалышып өрүлгөн түрү; *сез-им* - сезүү жөндөмдүүлүгү; акыл эс; *тер-им* – жыйнап, терип алуу жумушу; *тиз-им* – тизмек менен бирдей; *тизмек* – тизилген, тизмектелген катар сан; *түш-үм* – эгиндин кызылы, ар кандай өсүмдүктөрдүн берген даны, мөмөсү; *чеч-им* – кандайдыр бир маселе боюнча эмнелерди иштөө керек экендиги көрсөтүлгөн жыйынтык, токтоом, корутунду ой; *чыз-ым* – эгиндин, өсүмдүктөрдүн өнүп чыгышы, өнүмү.

(3) Тамак-аш аталыштарын билдирген сөздөр: *жөргө-м* - союлган кой, эчкинин ич этинен (карын, өпкөсүнөн) ичке тилип, ичегиси менен жөргөп жасалган тамак; жөргө: 1. Ичке тилинген (карын, өпкөнү) ич эттин ичегиси менен аралаштыра чалып бириктирүү, ороп чалуу. 2. Жөрмөө; *жөргөм* сөзү *жөргө-м* бөлүктөрүнөн куралган. Байыркы түрк тилинде *йөргө* этиши «оро» маанисинде колдонулган. Ага атооч жасоочу мүчөсү жалганып, йөргөм (жөргөм) сөзү пайда болгон [Сейдакматов 1988: 102].

(4) Терминдер маанисинде: *ал-ым* – *мат.* Бөлчөк сызыкчасынын үстүнө жазылып, бөлүнүүчү болуп келген сан; *бас-ым* – сөздүн составындагы муундун өзгөчө күч менен айтылышы, ошол муундагы ундүүнүн баш-каларга караганда көтөрүңкү үн менен айтылышы; *бөл-үм* – чыгарманын, китептин ж.б. негизги ири бөлүктөрү; *сүйлө-м* - аякталган ойду билдирүүчү грамматикалык байланыштагы сөз же сөздөрдүн тизмеги.

Алтай тилинде *-(-ы)м* курандысы.

Алтай тилинде эң көп колдонулган мүчөлөрдүн бири. Этиш сөздөрдөн атооч сөздөр куралат.

(1) Абстрактуу сөздөр куралат: *өл-үм* < өлүм – ажал; өмүрдүн, жашоонун бүтүшү; *жүрүм* < жүрүм – эл ичинде, коомдо өзүн өзү кармай билүү нормалары, өзүн кандайча алып жүрүү тартиби, кулкмүнөз, кылыкжоругунун жалпы абалы, жүрүштуруш; *жай-ым* < эркин – бош, өз алдынча жүргөн, кайтарууда, кыстоодо эмес; *сал-ым* < тагдыр – турмушта адамдын эркинен тышкары боло турган, ар бир адамдын бешенесине буюрган, башынан өткөрө турган окуя, жазмыш;

(2) Буюм аталыштарын билдирген сөздөр: *кий-им* < кийим – адам кийүү үчүн тигилген тон, чепкен, көйнөк, өтүк ж.б. жалпы аты; *ед-им* < азык – азыктанууга жумшалуучу ар кандай заттар, тамак-аш, жем;

Тува тилинде -ым курандысы.

-м: үндүүлөрдөн кийин келсе, -ым, -им, -ум, -үм: үнсүздөрдөн кийин келет. Иш жана кыймыл-аракет жасаган атооч сөздөр куралат.

(1) Абстрактуу сөздөр жасалат: *өл-үм* – өлүм.

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: *аг-ым* – агын, *баз-ым* – басык, *дил-им* – тактай, *кал-ым* – калым.

Хакас тилинде -ым курандысы.

-м, -ым, -им мүчөлөрүнүн -м варианты үндүү менен бүткөн сөздөргө жалганса, калган варианттары үнсүз менен бүткөн сөздөргө жалганат.

(1) Өлчөм билдирген сөздөр: *алта-м* – кадам, *оорта-м* – ууртам, *чары-м* – жарым, *погы-м* – буум, *тил-им* – тилим.

(2) Абстрактуу сөздөр жасалат: *өл-им* – өлүм, *түр-им* – абал.

-гыш курандысы.

Алтай тилинде -гыш курандысы.

Бул мүчө көбүнчө буюм-тайымдарды атоодо жардамга келет.

(1) Курал-жабдык, затты билдирген сөздөр: *ас-кыш* – салттуу алтай үйү, *иир-гыш* < ийиргич – жүндү, кебезди ж. б. чубай чыйратып жип түрүнө келтирүү, бурай эшүү, ийик аркылуу жип түрүнө келтирүү үчүн колдонулган курал; *чап-кыш* – кичине балта, *өчүр-гыш* < өчүргүч – 1. Жазууну өчүрө турган резина. 2. Шамдын, самоордун же дагы башка күйүүчү нерселердин отун өчүрүүгө атайын ылайыкталып жасалган нерсе; *кес-кыш* < кескич – катуу нерсени (мис. темирди) кесүү үчүн колдонулуучу аспап;

(2) Буюмдарды атоодо колдонулат: *отур-гыш* < отургуч – аркасында жөлөнгүчү бар же жөлөнгүчү жок киши отурууга ылайыкталган отургуч, үстөл; *соот-кыш* < муздаткыч – үй шартында, ашканаларда ж.б. азыктүлүктү бузулуп кетүүдөн сактап, муздак же тондурулган абалда кармоо үчүн ылайыкталган тиричилик буюму; *тут-кыш* < туткуч – 1. Тутка. 2. Идишаяктын туткасын

кармоо үчүн ылайыкталып кийизден, чүпүрөктөн ж.б. жасалган кол кап, кармагыч; *теп-киш* < тепкич – 1. Тээп чыгуу, өйдө көтөрүлүү же ылдый түшүү үчүн жасалган баскычтуу шаты. 2. Үйдүн жогорку кабатына чыгууга же түшүүгө ылайыкталып жасалган катаркатар баскычтар; *тергиш* – корзинка;

Тува тилинде –гыш курандысы -кыш курандысы болуп берилет.

-*гыыш*, - *гиш*, - *гууш*, - *гүүш* жумшак, уяң үнсүз менен бүткөн сөздөгө келип, -*кыыш*, - *киш*, - *кууш*, - *күүш* мүчөлөрү каткалаң үнсүздөрүнөн кийин ал эми -*ыш*, - *иш*, - *уш*, - *үш* мүчөлөрү үндүү менен бүткөн сөздөргө уланат. Бул мүчөлөр туруктуу атооч сөздөрүн курайт. Эгер улана турган сөз үндүү менен аяктай турган болсо алгачкы тыбышы түшүп, -*ыш* мүчөсү гана уланат.

(1) Буюм аттарын жасайт: багла-аш – казык, *билекте-еш* – билерик, *былга-гыыш* – аралаштыргыч, *чүлүгүүш* – устара, *аат-кыыш* – селкинчек, *ээр-гиш* – ийик.

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: *дырба-аш* – тырмак изи, *колдукта-аш* – колтукташ, *даян-гыыш* – таяк.

-ма курандысы.

Алтай тилинде -ма курандысы.

(1) Туруктуу сөздөр куралат: *талда-ма* < тандоо – кандайдыр бир сапаты, белгиси боюнча башкалардан ажыратып ылгоо, ажыратып бөлүү; *жандыр-ма* < тоо жарчасы – бир жагын суу жеп же урап калган тик жер, кемер, суунун кемерленген бийик жээги, тоонун бир жагы урап калган бети; *чаптыр-ма* < тетик – машинанын же башка механизмдин бөлүгү;

(2) Ичимдик аттары: *жар-ма* < жарма – талканды ысык сууга чалып, кайнатып жасаган суусундук;

(3) Буюм аталыштарын жасайт: *жылдыр-ма* < кулпу – эшик, дарбаза, сандык, чемодан ж.б. нерселерди бекитүү үчүн колдонулуучу түрдүү формадагы кичине метал буюм; *одыр-ма* < отун – жагуу үчүн колдонулуучу жыгач, таш көмүр, тезек, көң ж.б. нерселер; *илдир-ме* < боо – бир нерсени байлоого, таңууга, байлап бекитүүгө керектелген жип, тасма ж.б.

Хакас тилинде –ма курандысы -ба курандысы менен берилет.

-ба, -бе, -ма, -ме, -на, -не мүчөлөрү көбүнчө буюм аттарын жасайт.

(1) Курал-жабдык, буюм аттары: *сөзир-бе* – дубал, *агыс-на* – балык тору, *кирт-не* – керткич.

(2) Тамак-аш аттары: *чар-ба* – жарма, *хый-ма* – тууралган эт.

-мак курандысы

Кыргыз тилине -мак курандысы

Кыргыз тилинде өнүмдүү курандылардын катарына кирет. Мисалы: *жандыр-мак, жедир-мек, жыды-мак, ий-мек, ил-мек, кай-мак, кайыр-мак, куй-мак, кыс-мак, ой-мок, өр-мөк, өт-мөк, сок-мок, сыйырт-мак, табыш-мак, тыр-мак, үй-мөк, чак-мак, черт-мек* ж.б.

Хакас тилинде -мак курандысы –мах // -бых курандылары менен берилет.

-мах, -мек, -пах, -пек хакас тилинде көп активдүү колдонулбаган мүчө:

(1) Буюмдардын, нерселердин аттарын жасоодо колдонулат: *сыда-мах* – чыдоо, *ой-мах* – оюк, *ас-пах* < өткөөл – бир нерсени өткөрүү үчүн жасалган жол; өтө турган жер, кечүү, кечмелик; *илбик* < топчу – кийимдин топчулугуна илип бүчүлөп туруучу, сөөктөн, металлдан же башка нерседен жасалган бүчүлөгүч; *хырбых* – кардын бир бөлүгү.

-(-ы)н курандысы.

Алтай тилинде -(-ы)н курандысы.

(1) Туруктуу сөздөр куралат: *жад-ык* < жатын – түйүлдүк же түйүлө баштаган жаңы организм өнүгө турган аялдардын же ургаачы жаныбарлардын ички жыныс мүчөсү; *бүд-үн* < бүтүн – жыртык-тешиги жок, айрыгы жок, жыртылбаган; *жуу-н* < чогулуш – жыйналыш; *жыг-ын* < устун – сомдолгон, бутактары жок узун жоон жыгач; *аг-ын* < агын – суу ж.б. суюк заттын агуу кыймылы, агыны; *кел-ин* – келин, уулунун же инисинин аялы; *түй-үн* // *түү-н* < түйүн – жиптин, жоолуктун ж.б. байланган, түйүлгөн жери; *ой-ын* < оюу – бир нерсенин бетине оюп, чиймелеп салынган түр, оймо;

Тува тилинде -н курандысы.

-н: үндүүлөрдөн кийин келсе, -ын, -ин, -ун, -үн: үнсүздөрдөн кийин келет.

Буюм, нерсе аталыштарын курайт.

(1) Буюм аттарын жасайт: *чыды-н* – керебет, *чары-н* – чарын, *сүксү-н* – ичкилик.

(2) Абстракттуу сөздөр жасалат: *уга-ан* – ой

Хакас тилинде -ын курандысы.

-ын, -ин мүчөлөрү сөздүн жоон, ичкелигине карай уланат.

(1) Туруктуу сөздөр куралат: *чад-ын* – жатын, *чы-ын* – жыйын, *саб-ын* – чөп жыйуу убагы, *аг-ын* – агын,

-нты курандысы.

Алтай тилинде -нты курандысы.

Буюм, нерсе, зат, тушүнүк, идея жана жер аттарын билдирген атоочтор жасалат.

(1) Абстракттуу сөздөр куралат: *ула-нты* < уланды – бир нерсенин кошундусу, улап жалганган бөлүгү; *бөлү-нтү* < бөлүк – бүтүндүн өз ара бөлүнгөн айрым бөлүндүсү; *кези-нти* < кесинти – бир бүтүн нерседен кыркылган, кесип койгон, кесип таштаган бөлүк; *азыра-нты* < азыктандыруу – тамак-аш ич, тамактан; кур-сакты тойгуз;

(2) Буюм, затты билдирген сөздөр: *жуу-нты* < антология – ар түрдүү авторлордун тандалмалуу чыгармаларынын ырларынын (көбүнчө) жыйнагы; *жайы-нты* < идиш – тамак-аш куюп ичүү үчүн, азык-түлүктөрдү сактоо үчүн, ошондой эле ар кандай нерселерди салып коюу максатында колдонулуучу чыны, табак, кап сыяктуу буюмдардын жалпы аты; *күре-нти* – учурма, *түлө-нти* – түлөгөн тери.

Алтай тилинде бар бирок көп колдонулбаган атооч сөзүнөн атооч сөздөрүн кураган мүчөлөр: -ң, -ңкай, -нак (-мак), -(а,ы) р, -ыш, -т, -у.

Тува тилинде -нды курандысы.

Буюм, нерсе ошондой эле кичирейтүү маанисиндеги атооч сөздөрүн жасайт.

(2) Буюм, нерсе аттарын жасайт: *ажсы-нды* – ачыткы, *азыра-нды* – асыранды.

(2) Бир нерсени кичирейтүү маанисинде: *буз-унду* – уранды, *быжы-нды* – бычылган, *ири-нди* – иринди, *эле-нди* – эленди, *кырг-ынды* – кесинти.

-и курандысы.

Тува тилинде -и курандысы.

-и мүчөсү үндүүлөрдөн кийин жалганса, -ыи, -иш, -уш, -үш мүчөлөрү үнсүздөрдөн кийин жалганып, көбүнчө кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген атооч сөздөрдү жасайт.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *көр-үш* – көрүш, *таны-и* – таныш, *тур-уш* – туруш, *чи-и* – жеш (тамаш жеө), *чыз-ыи* – топтош, *тыв-ыи* – табыш.

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: *үнү-и* – өсүмдүк, *тын-ыи* – дем, *сог-уш* – согуш.

Хакас тилинде -и курандысы -с курандысы менен берилет.

-с, -ыс, -ис хакас тилинде этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган, активдүү колдонулган мүчөлөрдөн болуп эсептелинет.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *чурта-с* – жашаш, *ылга-с* – ыйлаш, *сагын-ыс* – ойлонуш, *хысхыр-ыс* – чакырыш, *ат-ыс* – ок чыгарыш, *пил-ис* – билиш, *пириг-ис* – биригиш.

Аз өнүмдүү курандылар

-ан, -аан курандысы.

Кыргыз тилинде -ан, -аан курандысы

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *айран* > *айыр-ан* – сүттөн уютулган ачкыл тамак [Севортян 1974: 111]; [Сейдакматов 1988: 16]; *була-ан* – 1. Түгөнбөгөн, артынан толукталып турган. 2. Булоо чыгып көп төгүлгөн кан (мал көп союлганда, көп кийик атып алып союуда аккан жылуу кандан булоо-лонуп буу чыгуу менен байланыштуу); *шил-ээн* – көпчүлүккө берилген тамакаш.

(2) Өсүмдүк аталыштарын билдирген сөздөр: *быч-ан* – диал. чөп; *тик-ен* – айрым өсүмдүктөрдүн учтуу, денеге сайылып калма тикенеге жана ушундай тикенектүү өсүмдүк.

(3) Жандыктын атын билдирген сөздөр жасалат: *жыл-ан* – ийрелеңдеп сойлоп жүрүүгө ылайыкталган узун, жумуру денелүү, буттары жок, көбүнчө чагып алууга жөндөмдүү уулуу жаныбар.

(4) Буюм аталыштарын билдирген сөздөр: *чыңыр-оон* – жоокерлерге кабар берүүчү жез түтүктөн жасалган үйлөмө согуштук курал.

-чак курандысы.

Кыргыз тилинде -чак курандысы.

(1) Буюмдун аталышын билдирген сөздөр жасалат: *артын-чак* – артылган жүк, унаага таңып коюлган буюм-тайым [КТС 2010: 119]; *бөктөрүн-чөк* – ээрге бөктөрүлгөн нерсе, бөктөргө; *бөктөргө* – 1. Бөктөрүнчөк. 2. Канжыга. < *бөктөр* 1. Бөктөрүнчөктү ээрдин артына беките таңуу, эки жагын канжыга менен байлоо; *селкин-чек* – оюншоок үчүн күү менен алга, артка чайпалып тебүүгө ылайыктап курулган жасалга.

(2) Математикалык терминдерди билдирет: *бөл-чөк* – 1. Бөлүк, бөлүкчө, бөлүндү-бөлүн-дү. 2. *мат.* Бирдиктин бир же бир нече барабар үлүштөрүнөн түзүлгөн сан.

(3) Орган аталышын же дене мүчөнүн бир бөлүгүн билдирген сөздөр жасалат: *кемир-чек* – 1. Омурткалардын, жиликтердин ж.б. бири-бирине туташкан жериндеги анча катуу эмес, ийилчээк келген чемирчек; *согон-чок* – буттун апкытка туура келген бөлүгү; *эм-чек* – сүт эмүүчү ургаачы жыныстагы жаныбарлардын, аялдардын сүт чогула турган жана аны балдарына эмизип тамактандыра турган бези [КТС 2010: 1123]. Севортян бул сөздүн *эм* этишине *чек* мүчөсү кошулушу менен жасалган деп жазат. [Севортян 1974: 272].

(4) Өсүмдүк аталышын билдирген сөздөр жасалат: *кемир-чек* – тамырын казып жей турган, өзөгү солкулдак, жалбырагы тикендүү келген жапайы өсүмдүк [КТС 2010: 1101].

(5) Этиш сөзгө бул мүчөнүн жалгануусу этиш сөзүнүн атооч маанисине өтүүсүн шарттайт: *жеткин-чек* – жаш өспүрүм, өсүп келе жаткан жаштар [КТС 2010: 234]; *көөр-чөк* – айранга чийки сүт кошулуп жасалган суусундук тамак *көөрчөк* аталат. Ал *көбүр* этишине *-чек* мүчөсү кошулуудан пайда болган. Анткени *көөрчөк* көбүрүп турат. Кымыз айранга караганда көбүрүп тургандыгы ал тамактын *көбүрчөк* > *көөрчөк* аталышына себеп болгон [Сейдакматов 1988: 158].

Алтай тилинде -чак курандысы.

Активдүү колдонулат, этиштерден атооч сөздөрдү жасайт.

(1) Буюм аттарын жасайт: *артын-чак* – жүк; *кайыр-чак* – сандыктан кичине такта; *бүрүн-чек* журкан [ATS 2007: 1164].

(2) Дене мүчөнү атоочу сөздөрдү жасайт: *эм-чек* – эмчек [ATS 2007: 1167].

Хакас тилинде -чак курандысы -жах курандысы менен берилет.

-жах, *-жсек*, *-чах*, *-чек* мүчөлөрү зат атооч жана сын атооч сөздөрүн курайт.

(1) Туруктуу сөздөр куралат: *поон-жах* < түйүн – жиптин, жоолуктун ж.б. байланган, түйүлгөн жери [КТС 2010: 1790]; *күр-жсек* – күрөк, *тут-чах* – күзөт.

-чы курандысы.

Кыргыз тилинде -чы курандысы

(1) Буюм аттары жасалат: *кай-чы* – 1. Бири-бирине кайчылашкан эки жаагы менен бир нерсе кесүү, кыркуу үчүн колдонула турган үй буюму, курал. 2. Бирине бири туура келбеген, окшоштугу, жалпылыгы жок, эки башка. 3. Каршы-терши, бирине экинчиси кайчылашкан абалда; *төшөн-чү* – төшөнүү, жамынуу үчүн колдонулуучу жууркантөшөктөр.

(2) Бир кызматты аркалаган же жоопкерчиликте болгон адамды билдирет: *куу-чу* – *дин*. Төрөт мезгилинде кара басып, мартуулап калган аялды айыктыруу, эс алдыруу аракетин жасаган бакшы; *күзөт-чү* – кароолчу, күзөтүү милдетин аткаруучу; *окуу-чу* – 1. Мектепте окуган бала. 2. Китеп, газеталарды

окуй турган адам; *түкүр-чү* – оорулууну же жылан, кара курт ж.б. чаккан адамдарды суу бүркүп дарылоочу дарымчы.

(3) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *айыпталуу-чу* – айыпка тартылуучу, айыпкер, күнөөкөр; *күйүн-чү* – күйүнүч менен бирдей; *күйүнүч* – күйүп-бышып кайгы тарткан, күйгүлтүккө түшкөн, өкүнүчтүү абал, күйүт; *сүйүн-чү* – 1. Сүйүнө турган, кубанычтуу, жакшылык кабарды билдиргенде айтылуучу сөз. 2. Ушундай кабарды угузуп, сүйүнчүлөп келген кишиге берилүүчү белек, сыйлык; *там-чы* – суунун же башка суюктуктун тамгандагы, тамчылап тургандагы бөлүктөрү.

Алтай тилинде -чы курандысы.

-чы мүчөсү алтай тилинде этиш сөзүнөн атооч сөздөрүн жасайт. Бирок активдүү эмес, көп колдонулбайт.

(1) Буюм аттарын жасайт: *жамын-чы* < там – 1. Киши турууга, мал же башка үй айбандары үчүн дубалдары кыштан же топурактан тургузулуп жасалган үй. 2. Дубал; *жамачы* < жамаачы – кийимкече жана башкалардын жыртылган жерине салынып тигилүүчү же жыртылган жердин үстүнө бастыра тигилүүчү келки нерсе, кездеме ж.б. жамала турган жамак;

(2) Абстрактуу сөздөр жасалат: *тамчы* < тамчы – суунун же башка суюктуктун тамгандагы, тамчылап тургандагы бөлүктөрү; *сүүн-чи* < сүйүнчү – сүйүнө турган, кубанычтуу, жакшылык кабарды билдиргенде айтылуучу сөз;

(3) Математика илимине тиешелүү терминдер жасалат: *бөлү-чи* < *мат.* Бөлүүчү – *мат.* бөлүнүүчү санды бөлө турган сан;

Тува тилинде бул мүчө пассивдүү. -чи: *диленжи* – тилемчи

Хакас тилинде -чы курандысы.

-чы, -чи, -жы, -жи мүчөсү активдүү колдонулган мүчөлөргө кирет.

(1) Кесипти билдирген сөздөр: *истес-чи* – прокурор, *үгрет-чи* – мугалим, *үгрет-жи* – окуучу.

-ды курандысы.

Кыргыз тилинде -ды курандысы

(1) Айбанаттардын атын билдирген сөздөр жасалат: *быш-ты* – төрт жашар жылкы; *эм-ди* – кысыр эмди энесин кысыр калгандан кийин да эмп жүргөн же эки эне эмген тай же торпок.

(2) Абстрактуу маанини туюндуруучу сөздөрдү жасоодо колдонулат: *тат-ты* – 1. Таттуу менен бирдей. 2. Кант, набат, момпосуй ж.б. сыяктуу таттуу даамтатымдардын жалпы наамы; *элен-ди* – элегенде электен түшкөн кум, ун, таш ж.б.

-гак курандысы.

Кыргыз тилинде -гак курандысы

(1) Жаныбарлардын атын билдирген сөздөр жасалат: *кес-кек* – чоң чычкандардын бир түрү; *сай-гак* – мүйүздүү ири малдардын жон терисине тукум таштоочу, чымын-чиркейлердин тобуна кирген канаттуу мите.

(2) Буюм аталыштарын жасайт: *биш-кек* – кымыз бышуу үчүн, айрандын, каймактын майын алуу үчүн колдонулуучу бышкыч курал; *кап-как* – идиштин же оозу жабыла турган башка нерсенин жаап коюуга ылайыкталып жасалган үстүнкү бөлүгү, жапкычы; *сой-гак* – *аңч*. Капкандын ордун казуучу аңчынын куралы.

(3) Оорунун аталуусун билдирет: *без-гек* – денени калтыратып, чыйрыктырып кармоочу жугуштуу оору, калтыратма

Алтай тилинде -гак курандысы.

Көп активдүү колдонулбаган мүчө.

(1) Курал-жабдык, буюм, затты билдирген сөздөр: *жар-гак* < жаргак – жүнү жыдытылып, ийленген майда жандыктын (көбүнчө кой эчкинин) териси; *эмис-кек* < упчу – ымыркайды убактылуу алаксытып сордуруу үчүн атайы ылайыкталып жасалган кичинекей туюк резина түтүкчө; *быч-как* < бучкак – буттун шыйрак жагы;

(2) Өсүмдүк аттарын жасайт: *жайыл-гак* < гүл – уруктоо, мөмө байлоо, чаңдашуу процесстери жүрүүгө ыңгайлашкан ар кандай түстөгү желекчелерден жана аларды бириктирген чөйчөкчөдөн ж. б. турган өсүмдүктүн өрчүү органы; Тува тилинде пассивдүү. **-гек:** *дүргек* – барабан.

-л курандысы.

Алтай тилинде -л курандысы.

-л мүчөсү да алтай тилиндеги көп колдонулган мүчөлөрдүн бири. Этиштен атооч сөздөрүн жасайт.

(1) Абстрактуу сөздөр куралат: *комыда-л* < арыз – бирөөнүн туура эмес иштери, адилетсиздиги ж.б. жөнүндө айтып кайрылган дат, даттаныш; *жырга-л* < жыргал – жан жыргаткан, көңүл көтөргөн бейпилдик, кеңчилик, ыракат, жыргаган сонун турмуш, убайымсыз куунак көңүл; *кайка-л* < таң калуу – күтүлбөгөн жерден болгон коркунучтуу, же кызыктуу окуяга, же кандайдыр бир түшүнүксүз нерсеге таңдануу, таңырктоо; *чыда-л* < чыдамкай – ар кандай кыйынчылыктарга чыдай алган, чыдамдуу, көтөрүмдүү, бекем, байымдуу; *учура-л* < окуя – болуп өткөн кандайдыр бир учур, факт, кубулуш; *төрө-л* < туугандык – адамдар ортосунда бир туугандык байланыш;

(2) Конкреттүү сөздөр куралат: *жаз-ал* < жасалга – кооздоо, шаанилүү, иреттүү түргө келтирүү үчүн зарыл болгон буюмдар, ар кандай жабдуулар; *азыра-л* < жем – малга берилүүчү дан, дан аралашкан тоют; *жепсе-л* < жабдылыш – ар кандай эмгек куралдары, шаймандар, аспаптар;

Тува тилинде -л курандысы.

-л мүчөсү үндүү менен бүткөн сөздөргө жалганат. Этиш сөздөрдөн абстрактуу атооч сөздөрдү жасайт. Тува тилиндеги көп колдонулган мүчөлөрдөн болуп эсептелинет.

(1) Абстрактуу сөздөр жасалат: *амыдыра-л* – жашоо, *бүзүре-л* – ишенич, *дарла-л* – зулум, *бода-л* – ой, *мыра-л* – мээрим;

(2) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *дембере-л* – жөөлүү, *магада-л* – таңырктоо, *азыра-л* – азыктандыруу, *буура-л* – бүлдүрүү;

-мал курандысы.

Алтай тилинде -мал курандысы.

(1) Абстрактуу сөздөр куралат: *чене-мел* < тажрыйба – турмуш, практика жүзүндө өздөштүрүлгөн билимдин, көнүгүүнүн, такшалуунун, машыгуунун жалпы жыйындысы; *чүмде-мел* < чыгарма – илимий, көркөм адабий, саясий же музыкалык эмгек, ойлоп чыгарылган, ойлоп табылган чыгармачылык иш; *оңдо-мол* < түшүнүк – бир нерсе жөнүндө болгон аныктама, иштин, окуянын жөнжайы көрсөтүлгөн баяндама, кабар, түшүндүрүп ачын көрсөтүлгөн маани; *таска-мал* – билим, *жура-мал* < сүрөттөө – кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү, адамдын кебетекешпирин, жаратылышты ж.б. нерселерди сырткы белгилери боюнча сүрөттөп айтып берүү; *жарта-мал* < аныктама – бир нерсе жөнүндөгү кыскача түшүнүк, түшүндүрмө, аныктай турган баяндама; *кичээ-мел* < аракет – бир нерсени иштөөгө жасалган кыймыл, амал, айла, даярдык, кам;

Тува тилинде -мал курандысы.

Үндүүлөрдөн кийин -мал, -мел: үнсүздөрдөн кийин -ымал, -имел, -умал, -үмел варианттарында колдонулат.

(1) Буюм аттарын жасайт: *бижи-мел* – кол жазма.

(2) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *каз-ымал* – жер астындагы байлык, *төрү-мел* – төрөлүү.

(3) Терминдер жасалат: *чуру-мал* – мотив, *бүдү-мел* – табигый.

-лга курандысы.

Тува тилинде -лга курандысы.

Үндүүлөрдөн кийин -лга, -лге мүчөлөрү жалганат, үнсүздөрдөн кийин -ылга, -илге, -улга, -үлге мүчөлөрү жалганат. Айрым маалыматтарга караганда бул мүчө моңгол тилинин уңгусунан келип чыкканы айтылып жүрөт [TLG 2007: 1165]. Активдүү колдонулган мүчө болуп эсептелинет. Төмөндөгүдөй маанилерди туюнткан сөздөр жасалат:

(1) Кыймыл-аракеттин болуусун, жасалуусун билдирген сөздөрдү куроодо колдонулат: *ашта-лга* – тазалык, таза болгондук, кирсиз, таза алып

жүрүүчүлүк; *айаннажы-лга* – уйкаштык, *бүдүрү-лге* – жүзөгө ашыруу, *боозуду-лга* – төлдөө, *деңне-лге* – теңдөө, *кези-лге* – кесүү, *өскери-лге* – өзгөрүү, *үзе-лге* – узатуу, *ашта-лга* – тазалоо, *аңдары-лга* – сүрүү;

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр жасалат: *амдажы-лга* – жаман көнүмүш адат, *экижиди-лге* – жакшыруу;

(3) Абстрактуу сөздөр жасалат: *тииле-лге* – жеңиш, *депиш-лге* – өсүш, *исте-лге* – сурамжылама, *бода-лга* – маселе, *бода-лга* – тапшырма;

(4) Конкреттүү сөздөр куралат: *чемнени-лге* – азык, *бастыры-лга* – кырман;

(5) Буюм аттарын жасайт: *хаа-лга* – эшик.

Өнүмсүз курандылар

-а курандысы.

Кыргыз тилинде -а курандысы

-а мүчөсү кыргыз тилинде этиш сөздөрдөн атооч сөздөрүн жасайт, кеңири колдонулган мүчөлөрдүн катарына кирет. Этиш сөздөрдөн түрдүү маанилерди билдирген атооч сөздөр жасалат. Биз аларды төмөндөгүдөй семантикалык топторго бөлүп карадык:

(1) Айбан аттарын билдирген зат атооч сөздөр жасалат: *бак-а* - арткы буттары секирип жүрүүгө ылайык узун, кургакта да, сууда да жашоочу жаныбар. Сейдакматов бул сөз туралы ошундай жазат; сууда жана кургакта жашаган жаныбардын аты анын бак-бак деп чардаганына жараша берилген. Ваканын үнүн тууроо үчүн кыргыз тилинде бак-бак деген сөз бекер колдонулбайт. Ошол Дабышын туураган сөздөн кийин дагы үндүү тыбышты кошуу аркылуу ал жаныбардын атын билдирген сөз келип чыккан [Сейдакматов 1988: 43].

(2) Туугандык мамилени билдирген сөздөр жасалат: *бөл-ө* – кыз бир туугандардын балдары (бири-бирине карата)

(3) Жылкы баласына тиешелүү буюм маанисинде: *так-а* – ташыркабоо, тайгаланбоо үчүн аттын же эшектин, качырдын туягына кагылуучу иймек темир.

(4) Кандайдыр бир түшүнүк же көрүнүш маанисинде: *айлан-а* – 1. Борбордон бирдей аралыкта турган алкак формасындагы туюк тегерек сызык, курчоо. 2. Бир нерсенин тегерек-чети, тегереги (1. Daire, yuvarlak. 2. Bir şeyin etrafı); *жар-а* – ар кандай кокустуктардан, теринин сезгенишинен же башкача зыяндашынан улам денеде шишип, ириңдеп, ыйлаактап пайда болгон илдет, тери ооруусу, жараат; *кайт-а* – кайра, кайра баштан, кайрадан; *кош-о* – бирге; *тик-е* – тигинен, тик, түз, таамай; *чачыл-а* – келин келген учурда чачыла турган таттуу, кант, боорсок, тыйын ж.б. *атал(е)- а* ($e \rightarrow z$) [Сейдакматов 1988: 33].

Алтай, хакас тилдеринде жолукпайт. Тува тилинде пассивдүү куранды болуп саналат. М: *-а: туд-а* - кармагыч.

-алак курандысы.

Кыргыз тилинде -алак курандысы.

Бул мөчө кыргыз тилинде активдүү колдонулбайт; *жап-алак* – күндүз жакшы көрбөгөн, тамак таап жегенге көбүнчө күүгүмдө же түнкүсүн чыгуучу үкү тукумдаш кичирээк келген жырткыч канаттуу. *жат-алак* – бир жатып, бир туруп ооналактаган жылкы оорусу. 2. *өт.* Чыдамсыз, жеңил, көтөрүмү жок; *жум-алак* – тоголок, жумуру; *тут-алак* – диал. Оорусу же кыжырлануусу кармай калган учур.

-анак курандысы.

Кыргыз тилинде -анак курандысы.

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *бург-анак* – кар аралаш бороон, бургак; *каз-анак* – мүрзөнүн өлүктү коюу үчүн көңдөйлөнүп казылган бөлүгү.

(2) Дене мүчөлөрүн атоочу сөздөрдү жасайт: *чык-анак* – кар жилик менен күң жиликтин кошулган жериндеги, колду ичин көздөй ийгенде уруюуп чыгып турган жери.

-аса курандысы.

Кыргыз тилинде -аса курандысы.

Этиштен атооч жасаган *-аса* мүчөсү кыргыз тилинде активдүү эмес. Төмөндөгүдөй сөздөрдү кездештиребиз: *ал-аса* – бирөөдөн өндүрүлө турган карыз; *бер-есе* – кайтарып берүү шарты менен алынган карыз, насыя; *туб-аса* – жаралгандан берки, туулгандан берки, табигый, жасалма эмес (туу: Төрөө, төлдөө, төл берүү, тукумдоо, жумуртка берүү).

-аша курандысы.

Кыргыз тилинде -аша курандысы.

-аша мүчөсү кыргыз тилинде көп сөз жасабайт. Бирок бул мүчө уланган сөздөрдөн, айтылган этиштин жыйынтыгын түшүндүргөн сөздөр жасалат: Мисалы: *ал-аша* – сулуу, кооз, көркөм; *кир-еше* – өндүрүлгөн, бир нерседен түшкөн пайда, кириш болгон мүлк, каражат; *чыг-аша* – чыгым, жумшалган каражат, өлүм-житим (малга карата).

-дык курандысы.

Кыргыз тилинде -дык курандысы

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *жыйынтык* – 1. Кандайдыр бир иштин корутундусу, натыйжасы, тыянак. 2. Тыкандык, чыйрактык, жыйнактуулук; *кал-дык* – 1. Бир нерсенин арткан, калган бөлүгү. 2. Коомдук эски көрүнүштүн жоюлуп бүтө элек айрым элементтери, саркындылары.

(2) Математика илимине мүнөздүү терминдерди жасоодо колдонулат: *кал-дык* – бөлүнүүчү сандын тийиштүү бөлүктөргө бирдей бөлүнгөндөн кийин артып калган саны.

-га курандысы.

Кыргыз тилинде -га курандысы

(1) Буюмду атоо маанисинде: *бөктөр-гө* – 1. Бөктөрүнчөк. 2. Канжыга; *теп-ке* – апийим өсүмдүгүн ж.б. отоо чөптөрдөн арылтып отоо, чабуу үчүн колдонулуучу узун саптуу чапкыч, кичинекей кетменче, чанжы; *токул-га* – атка токула турган ээр, тердик, желдик ж.б. жалпы жыйындысы.

(2) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *жасал-га* – 1. Кооздоо, шаанилүү, иреттүү түргө келтирүү үчүн зарыл болгон буюмдар, ар кандай жабдуулар. 2. Салтанаттуу, шаанилүү түргө, тартипке келтирилген абал, көркөм, кооз түргө келтирилген көрүнүш. Сейдакматов бул мөчө үчүн; Түрк тилдериндеги *жаса* этиши монгол тилинде да *заса* түрүндө келип, бул тилдерге орток. Монгол тилинде *заса* этишине зат атооч жасоочу *-л* мүчөсүн жалгоо менен жасалган *засал* сөзү кыргызча *жасалга* сөзүнүн маанисин берет. Мындай кубулуштар кыргыз тилинде да бар. Алсак, болжо —болжол, жырга —жыргал, куура — куурал деген учурларда этишке *-л* мүчөсү жалганып зат атооч сөз жасалат. Ал эми жасалга деген учурда *-л* мүчөсүнүн уланышы менен чектелбестен, андан кийин *-га* мүчөсүн дагы кошууга туура келген. Натыйжада *жасалга* сөзү *жаса* уңгусунан жана *-лга* мүчөсүнөн куралган өңдөнүп, ал кыргыз тилиндеги *табылга*, *токулга* деген учурда катышкан *-лга* мүчөсүнө окшош болуп калган. Чындыгында жасалга сөзү *жаса+л-|-га* деген бөлүктөрдөн турат. Мындагы *-га* мүчөсү этиштен зат атооч жасоочу өзүнчө мүчө болуп зсептелет. Аны тутка (<тут-ка) деген сөздөн даана байкоого болот. Ошондо жасалга сөзүндө этиштен зат атооч жасоочу *-л* жана *-га* мүчөлөрү катар кошулган деген тыянак келип чыгат. *каңтар-га* – атты каңтара байлоо ыгы, каңтара байланган абал [КТС 2010: 1101]; *кап-ка* Сепилдин, чептин шаарды курчап салынган чоң коргондун дарбазасы, эшиги. Сейдакматов бул мөчө үчүн; «дарбаза» маанисин берген капка сөзү *кап* уңгусунан жана *-ка* мүчөсүнөн куралган. Мындагы *кап* этиши *жап* этишине жакын маани берет. Ага этиштен зат атооч жасоочу *-ка* мүчөсү жалганган. Ошондой эле капка сөзү алгач *жаба турган нерсе* деген маани берген [Сейдакматов 1988: 133]; *кере-ге* – 1. Боз үйдүн бири-бирине кайчылаштырып, көк менен бекитилген, төрт чарчы көздөрү бар, сыртынан чий, кийиз каланып, үстүнкү кырына ууктарды беките турган каптал жыгачтары. 2. Тамдын же башка курулуштардын дубалы. Сейдакматов бул мүчө туурасында; Боз үйдүн каптал жыгачтары маанисиндеги кереге сөзү *кере-ге* морфемаларынан куралган, деген ойду берген. Анын кере уңгусу монгол тилинде «коктө, кайчылаштырып байлоо, бекем байлоо»

маанисин берет (МРС, 592). Ага эташтен зат атооч жасоочу *-га* мүчөсү уланып, *кереге* сөзү келип чыккан. Мындай мүчө монгол тилинде *босого*, *тулга* сыяктуу сөздөргө да кездешет [Сейдакматов 1988: 142]. Севортян дагы бул сөздүн унгусунун этиш болганына кошулат [Севортян 1980: 24]; *табыл-га* – 1. Иштеп, аракет кылып тапкан акы, олжо, киреше. 2. Жетишилген ийгилик, жаңы ачылыш.

Алтай тилинде *-га* курандысы.

Көп колдонулган этиш сөзүнөн атооч сөздөрүн жасайт.

(1) Терминдерди жасайт: *эдилге* < этиш – заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирүүчү сөз түркүмү; *адал-га* < термин – илимдин, техниканын, искусствонун же айрым бир кесиптин тармагындагы белгилүү түшүнүктүн аты болуп эсептелген сөз же сөз айкалышы; *чечил-ге* < чечим – кандайдыр бир маселе боюнча эмнелерди иштөө керек экендиги көрсөтүлгөн жыйынтык, токтом, корутунду ой; *бодол-го* < божомол – болжол, жоромол, ачык болбогон ой, пикир;

(2) Курал-жабдык, нерсе, буюмдарды жасайт: *тут-ка* < тутка – эшиктин, чемодандын ж.б. кол менен кармала турган бөлүгү, сабы, кармагычы; *көдүр-ге* < рычаг – таяныч точкасын айланып жана аз күчтүн жардамы менен көп күчтү теңдештире турган жасалг; *билдир-ге* < кайыш – малдын же башка ири айбандардын терисинен ийленип даярдалып, ат жабдыктарын (жүгөн, куюшкан, басмайыл ж.б) жасоо, кур же бир нерсеге боо кылуу, бир нерсени каптоо ж.б. үчүн колдонулуучу материал; *чачыл-га* – чачылга.

(3) Жаныбар аттары жасалат: *чөй-кө* < жылан – ийрелеңдеп сойлоп жүрүүгө ылайыкталган узун, жумуру денелүү, буттары жок, көбүнчө чагып алууга жөндөмдүү уулуу жаныбар; *томырт-ка* < тоңкулдак – Азыгын жыгачтын кабыгынын алдынан, жаракалардан чукуп таап жей турган узун ичке тумшуктуу токой кушу;

Тува тилинде пассивдүү. *-ке:* *көшке* – көчкү.

-галак курандысы.

Кыргыз тилинде -галак курандысы

(1) Айбан аттары жасалат: *шаш-калак* – бүркүттүн чөлдө жашап, өңү саргыч келип, көбүнчө шашкалактагандай кыймыл жасаган түрү;

(2) Этиштин аталышы маанисинде: *дөң-гөлөк* – ар кандай транспортту, механизмди ж.б. кыймылга келтирип, жылдырып, жүргүзүп турууга ылайыкталган, өз огунда айлануучу атайын жасалган тегерек деталь.

-ган курандысы.

Кыргыз тилинде -ган курандысы

(1) Этиштин аталышы маанисинде: *жарат-кан* – кудайдын кыргызча аталышы. «Жарат» кандайдыр бир нерсени пайда кылуу, түзүү жасап же иштеп чыгуу, дүйнөгө келтирүү. Ага «кан» мүчөсү улануу менен ал атоочтук формага өткөн жана затташкан мааниде Кудайды туюнтуп калган; *жаса-ган* – жараткан, кудай; *күй-гөн* – сүйүүгө, ашыктыкка байланыштуу; *чагыл-ган* – жаан чачын мезгилинде абада жыйналган электр заряддарынын бири бирине кошулуусунун натыйжасында күркүрөгөн үн чыгарып, жарк журк эткен көрүнүш, кубулуш.

(2) Туугандык мамилени атоо маанисинде: *туу-ган* – ага ининин балдары, бир атанын балдары, бир уруудан таркаган адамдар; *тууш-кан* – тууган, туугандык жакындыгы бар адам.

(3) Өсүмдүктөрдү атоо маанисинде: *көбүр-гөн* – жапайы пияз, тоо пиязынын бир түрү. Бийик тоолу жерде өсүүчү пияз сыяктуу өсүмдүктүк атын билдирген көбүргөн сөзү *көбүр-гөн* бөлүктөрүнөн турат. Болжолу, самын чыкканга чейин көбүргөндү байыркы түрктөр жуучу зат катары пайдаланып келген окшойт. Алтай тилинин телеут диалектисинде бул сөздүн «татар самын» [Севортян 1980: 100] мааниси көрсөтүлгөн. Ушуга караганда көбүргөн өсүмдүгүнүн аты көбүрө турган өзгөчөлүгүнө жараша коюлган, кийин аны самын ордуна пайдалануу унутулган, бирок байыркы кездеги коюлган аты сакталып кала берген окшойт [Сейдакматов 1988: 151].

(4) Ооруну атоо маанисинде: *көбүр-гөн* – көбүнчө колдун тырмактарынын түбүнө чыкчу жараат.

(5) Буюмду атоо маанисинде: *кан-кан* - жапайы айбандарды, түлкү, суур, карышкыр, элик ж.б. кармоого ылайыкталып жасалган жаа сыяктуу эки жаагы бар аңчылык куралы.

-аачы курандысы.

Алтай тилинде -аачы курандысы.

Кесипти же бир нерсе менен алектенүү маанисин камтыган сөздөр куралат.

(1) Кесипти билдирген сөздөр: *башкар-аачы* < башкаруучу – кандайдыр бир мекемеге, уюмга жетекчилик кылуучу органдын, башкарманын жетекчиси, башчысы, башкаруу ишин алып жүрүүчү; *көчүрөө-чи* < котормочу – бир тилден экинчи тилге которуу, котормочулук жагында иштеген тилмеч, адис; *кычыр-аачы* < окурман – китеп, журнал ж.б. дайыма үзбөй окуган, көп окуган адам;

(2) Туруктуу зат атооч сөздөрүн жасайт: *аж-аачы* < тоо – айланадагы жерден же дөңсөөлөрдөн алда канча жогору көтөрүлүп турган бийиктик; *ич-еечи* – чай менен байланыштуу, *жабын-аачы* < жамынуучу – улуттук кийим.

-ай курандысы.

Алтай тилинде -ай курандысы.

Үндүү менен аяктаган этиш сөздөрүнө *-й*, үнсүз менен аяктаган этиштерге болсо *-а* мүчөсү уланып жасалат. Бул мүчө көп колдонулган мүчө болуп эсептелинет.

(1) Туруктуу атооч сөздөр жасалат: *тур-а* < үй – адамдар тура турган турак жай; *эбир-е* < айлана – курчап турган туш тарап, мейкиндик, теребел; *жастыр-а* < жаздым, ката – кокустан, күтүлбөгөн жерден, жаңылыштан; *кир-е* < кирүүчү тарап – кириш сөз; илимий эмгектин же чыгарманын кириш бөлүгү, сөз башы.

-ышкын курандысы.

Тува тилинде -ышкын курандысы.

-ышкын, -ишкин, -ушкун, -үшкүн, -ашкын, -ешкин мүчөлөрү үндүү менен бүткөн сөздөгө уланса, -ыышкын, -ишишкин, -уушкун, -үүшкүн, -аашкын, -еешкин мүчөлөрү үнсүз менен бүткөн сөздөргө уланат. Мүчөлөр этиш сөздөргө жалгануу менен кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген атооч сөздөрдү жасайт.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *аңнашкын* < мергендөө, *емне-ешкин* – эмдөө, *айт-ыышкын* – суроо берүү, *дил-ишишкин* – тилүү, *ажыгла-ашкын* – ачыктоо, *планна-ашкын* – пландоо;

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: *болу-ушкун* – окуя.

-лда курандысы.

Тува тилинде -лда курандысы.

Үндүүлөрдөн кийин -лда, -лде; үнсүздөрдөн кийин, -ылда, -илде, -улда, -үлде мүчөлөрү жалганат. Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген атооч сөздөрдү жасаган бул мүчөнүн уңгусу моңгол тилинен кирген [TLG 2007: 1165].

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *көрүлде* – көргөзмө, *кир-илде* – киришүү, *чыы-лда* – жыйыш, *неме-лде* < улоо, *шылга-лда* – сынак, *хөгжү-лде* – келишим.

-мча курандысы.

Тува тилинде -мча курандысы.

Үндүүлөрдөн кийин -мча, -мче; үнсүздөрдөн кийин -ымча, -имче, -умча, -үмче мүчөлөрү жалганат. Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген атооч сөздөр жасалат.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *бода-мча* – сактык, *бүдү-мче* – бүтүмчө, *детки-мче* – жардам, *бери-мче* – пайда, *базы-мча* – басынтуу.

-ндак курандысы.

Тува тилинде -ндак курандысы.

Үндүүлөрдөн кийин келсе *-ндак:*, үнсүздөрдөн кийин *-ындак*, *-индек*, *-ундак*, *-үндөк* варианттарында колдонулат. Кичирейтүүчү атооч сөздөрдү жасаган архаикалык мүчө.

(1) Кичирейтүүчү атооч сөздөрдү жасайт: *кез-индек* – кесинти, *кый-ындак* – чүпүрөк кесинтиси;

(2) Буюм, нерсе аттарын жасайт: *дил-индек* – лента, *тоо-ндак* – букет.

Тува тилиндеги көп колдонулбаган этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр:

-р: *одар* – жайыт

-па: *тыртпа* – ченгел

-бек: *илбек* – илмек

-каш: *кыскаш* – кычкач

3.2. Этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышы

Өнүмдүү курандылар

-(ы)к курандысы.

Кыргыз тилинде -(ы)к курандысы.

(1) Мүчө уланган сөз кыймыл-аракеттик маанини камтыган атооч сөздөрү куралат: *быш-ык* – 1. Бышкан, бышып жетилген, чийки эмес. 2. Бекем, мыкты, сапаты жакшы; *жаб-ык* – бек, ачык эмес, бекитилген; *жаңыр-ык* – бир нерсеге тийип чагылып кайткан, кайра кайталап угулган үн же добуш; *жырт-ык* – жыртылган, айрылган, тешиги бар; *кети-к* – бир жери сынып же кетилип калган; *килкилде-к* – килк-килк этип турган, килкилдеген, коюу; *кууна-к* – кайгы-капасы, санаасы жок, жайдары, көңүлү ачык; *сасы-к* – жагымсыз жыт, сасыган, борсуган, жаман жыттанган; *сат-ык* – сатуу, соодалоо иши; *тил-ик* – тилинген, шала кесилген кесик; *тунар-ык* – тунарып боз чалган, мунарык баскан абал, көрүнүш; *чири-к* – чириген, чирип кеткен; *сын-ык* – сынып калган,

жарака кеткен же кетилип калган жери бар, бүтүн эмес; *теш-ик* – тешилген, тешилип ачык болуп калган жер; көзөнөк; жыртык, оюк;

(2) Адамга жана жаныбарга тиешелүү кулк-мүнөздөрүн билдирүүчү сөздөр куралат: *бас-ык* – аттын же башка минилүүчү малдын баскан жүрүшү; *дуд-ук* – кулагы укпаган жана сүйлөө жөндөмү жок адам. Кыргыз тилинде дудук сөзү «сүйлөө жөндөмү жок» деген мааниде айтылат. Ушул эле сөз уйгур тилинде «кекеч» маанисинде айтылат. В.В.Радлов бул сөздү *тут-ук* морфемаларына ажыратат [Радлов т. III, ч. 2, 1482]. Анын уңгусу «карма» маанисин берет, *-ук* мүчөсү этиштен атооч жасайт. Алгач тутук сөзү «кыйналып сүйлөгөн кекеч» деген маанисиде болгон. Кыргыз тилинде ал мааниси өзгөрүп, «сүйлөө жөндөмү такыр жок» деген маанини туюнтуп калган. Ошону менен бирге *т* тыбыштары жумшарып, *тутук* сөзү *дудук* болуп өзгөргөн [Сейдакматов 1988: 76]; *жет-ик* – 1. Жеткиликтүү, жеткилең, жете тургандай, жетиштүү. 2. Кыраакы, акылман, кылдат, даанышман; *жүгүр-үк* – 1. Өтө тез чуркаган, ылдам, күлүк. 2. Куутка мыкты (кочкор, текеге карата); *өл-үк* – адамдын жана башка жанжаныбарлардын өлгөндөн кийинки денеси, сөөгү; *түкүр-үк* – түкүрүп ташталган шилекей; *чимкир-ик* – мурундан чыгуучу илээшме зат.

Алтай тилинде –(ы)к курандысы.

Алтай тилиндеги көп колдонулган мүчөлөрдүн бири этиштен сын атооч сөздөрүн жасап, сын-сыпатты билдирген сөздөр куралат.

(1) Сын-сыпатты билдирген сөздөр: *ач-ык* – ачык, *адарка-к* – кызганыч, *ой-ык* – ойук,

(2) Өлчөм билдирген сөздөр: *узак* – узак, *ырак/ыра-ак* – ыраак, *ар-ык* – арык, *былч-ык* – былчык.

Тува тилинде –(ы)к курандысы -г -к курандылары менен берилет.

Бул мүчө зат атооч сөздөрүн жасоо менен бирге сын атооч сөздөрүн да жасайт. Мисалы:

(1) Абалды туюндуруучу сөздөр жасалат: *изик* – ысык, *чылыг* – жылуу, *магаг* – чарчаган.

-к мүчөсү аркылуу сын атооч сөздөрү да куралат. Мисалы:

(2) Сын-сыпатты билдирген мааниде: *корту-к* – коркок, *дадары-к* – дат баскан, *ажы-к* – ачык, *бузу-к* – бузук.

Хакас тилинде –(–ы)к курандысы –г –к курандылары менен берилет.

-х, -к, -ых, -ик: -г, -ыг, -иг хакас тилинде активдүү колдонулган мүчөлөрдүн бири. Зат атооч сөздөрүн жасоо менен бирге сын атооч сөздөрүн да жасайт. Мисалы:

(1) Сын-сыпатты билдирген сөздөр: *чары-х* < жалтырак – жалтжалт эткен, жаркжарк этип туруучу жаркырак; *ыра-х* – алыс, *изир-ик* < мас – ичкилик ичүүнүн негизинде алгачкы алабалынан тайыган, мастык абалына келген, абдан кызуу; *чары-х* < жарык – караңгы эмес; *ач-ых* – ачык, *тиз-ик* < тешик – тешилген, тешилип ачык болуп калган жер; көзөнөк; жыртык, оюк;

(2) Бир нерсенин кандай абалда экендигин билдирген сөздөр: *ач-ыг* < ачуу – даам сезүү органдарын дүүлүктүрүүчү даам, таттуунун карама-каршысы; *ары-г* < таза – кир эмес; *хуру-г* < куру – ичинде эч нерсе жок, бош; *чылы-г* < жылуу – суук же муздак эмес.

-нды курандысы.

Хакас тилинде -нды курандысы.

-нды, -нди, -ынды, -инди варианттары бар. Үндүү менен бүткөн сөздөргө -нды, -нди; үнсүз менен бүткөн сөздөргө -ынды, -инди мүчөлөрү жалганат [TLG 2007: 1095].

(1) Бир нерсенин кандай абалда экендигин билдирген сөздөр: *азыра-нды* < асыранды – багып алынган бала; *таста-нды* < таштанды – 1. Керектен чыккан, керекке жарабаган, таштала турган акырчикир. 2. Энеси тирүү боло туруп, ар кандай себептер менен, бирөөлөр багып алар деген үмүттө таштап кетилген бала; *хыпла-нды* < кесинди – бир нерсенин кесиндиси, бөлүгү; *кискиленди* < кескиленген – бөлүк бөлүк болуп бөлүнгөн; *чыыры-нды* < бүйрөө – бүйрүлүп, жыйрылган сыяктуу майда толкун кебетеленген тармал; *кизинди* –

кесинди, *кир-инди* < киринди – башка жактан, башка жерден келип, экинчи бир урууга же бирөөнүн үй-бүлөсүнө кошулган адам.

Аз өнүмдүү курандылар

-анак курандысы.

Кыргыз тилинде -анак курандысы.

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *жут-анак* – диал. Жутунуп турма, жутунуп ийме адаты бар малжан.

-чаак курандысы.

Кыргыз тилинде -чаак курандысы.

(1) Көнүмүш адатты жана мүнөздү туюндурган сөздөр жасалат: *адаш-чаак* – көп адашма, көп жаңыла турган, жаңыла берме; *болуш-чаак* – көп эле болор-болбос нерсеге киришип болуша берген, бир тарапты жактап болушканды жакшы көргөн, бирөөнүн таламын талашып, жактоочу; *жазган-чаак* – 1. Жалтак. 2. Тартынчаак, уяң, ийменчээк; *жалтан-чаак* – 1. Көп жалтана турган. 2. Жазганчаак, тартынчаак, ийменчээк, өткүр эмес; *ийил-чээк* – оңой ийилүүчү, ийилүүгө жөндөмдүү, ийилгич; *иймен-чээк* – уялчаак, ызаттуу, адептүү, адеп сактап ийменген; *ишен-чээк* – айтканга ишене берген, бат ынанчу, бат ишенгич; *корун-чаак* – элден коруна берген уялчаак, жалтанчаак, өткүр эмес; *күрөш-чөөк* – күрөшкөндү жакшы көрүүчү, көп күрөшүүчү; *кызган-чаак* – ичи тар, аягыч; *кыйкыр-чаак* – көп кыйкыруучу, кыйкыра берүүчү; *мактан-чаак* – мактанганды жакшы көргөн, көйрөң, мактана берген; *таарын-чаак* – бат таарынып калма, тез таарына турган; *тартын-чаак* – жалтанчаак, уялчаак, тартынган, батына албаган, өтүмү жок, жүрөгү жок; *унут-чаак* – эсинен тез чыгарып коюучу, тез унутуп калуучу; *уруш-чаак* – чырчатак чыгарганды, урушканды жакшы көргөн; *уял-чаак* – уяң, тартынчаак, өтүмү жок; *үшү-чөөк* – үшүкчөөл менен бирдей; *үшүкчөөл*: Суукка чыдамсыз, байымы жок, бат үшүп кетүүчү; *эрин-чээк* – иш кылганда эринген жалкоо, шалаакы, эрикчээл.

Алтай тилинде -чаак курандысы -чак курандысы менен берилет.

(1) Сын-сыпатт билдирген сөздөр: *жайкал-чак* < жайкалган – ары-бери ыргалган жагымдуу көрүнүш; *энил-чек* – ийилгенди билген, *чөйүл-чек* < чойулчаак – чоюлуп турган, чоюлуп кайра тартылып турма касиети бар; *эдин-чек* – бир нерсени кылууну жакшы көргөн.

(2) Мүнөздү билдирүүчү сөздөрдү жасайт: *жалтан-чак* < уялчаак – уяң, тартынчаак, өтүмү жок; *кирлен-чек* < киргил – таза эмес, ачык эмес, күңүрт, кири бар; *күйүн-чек* < кызганчаак – ичи тар, аягыч; *арбан-чак* < сөгөнөк – тилдөө, кагып сөгүп урушууну жакшы көргөн; *ачын-чак* боорукер – кайрымдуу, мээримдүү, ырайымдуу жан тарткыч;

Тува тилинде да -чаак курандысы -чак курандысы менен берилет.

-чак, -чек, -чык, -чик, -чук, -чүк: салыштыруу, окшоштуруу маанисин камтыган сын атооч сөздөрдү жасалат.

(1) Сын-сыпат маанисинде: *ажын-чак* – ачууланган, *артын-чак* – артынган, *туманнал-чак* – тумандуу, *дүвүрен-чик* – кызыксыз, *каттырын-чык* – күлкүмүштүү.

(2) Салыштыруу маанисинде: *алдыннал-чак* – алтандай жалтырак, *даштал-чак* – таштай болгон, *сөөктел-чек* – сөөктөй болгон.

Хакас тилинде да -чаак курандысы -жак курандысы менен берилет.

(1) Мүнөздү билдирүүчү сөздөр жасалат: *тарын-жах* < тарынчак – көп таарынган; *ундутчак* < унутчак – көп унуткан, эс тутуму жок.

Өнүмсүз курандылар

-гак курандысы.

Кыргыз тилинде -гак курандысы.

(1) Этиштин аталышы маанисинде: *бат-как* - ылай, балчык; *тай-гак* – сыйгалак, тайгалак, тайып, тайгаланып кетме; *таң-гак* – кандайдыр бир буюмдардын, нерселердин жыйналып, түрмөктөлүп оролуп, таңгыч менен таңылган түрү, таңылчак; *тос-кок* – ундун, көмүрдүн ж.б. нерсенин көзгө

илээшпеген эң майда тозону, учкуну; *шыбыр-гак* – майдалап, бүртүкбүртүк болуп жыш жаап турган кургак кар жана суукта борошолоп жааган жаан.

Алтай тилинде -гак курандысы.

(1) Сын-сыпатты, сапатты билдирген сөздөр жасалат: *бус-как* – бузук, *жүүл-гек* – жөөлүгөн, *күй-гек* – куйкум, *табыш-как* – табышмактуу.

Тува тилинде пассивдүү. **-как:** *бүрүшкек* – бырышкан.

Хакас тилинде -гак курандысы -хах курандысы менен берилет.

-хах, -кек мүчөлөрү сын атооч сөздөрүн курайт.

(1) Мүнөздү билдирүүчү сөздөр: *талас-хах* < урушчаак – урушканды жакшы көргөн, *килис-кек* < жарактуу – бир нерсе колуна келе ала турган, жарактуу, пайдаланууга, колдонууга боло турга.

-галак курандысы.

Кыргыз тилинде -галак курандысы.

(1) Этиштин аталышы маанисинде: *тоң-голок* – тонуп калган абал.

-ым курандысы.

Кыргыз тилинде -ым курандысы.

(1) Өлчөм маанисинде: *байла-м* – (бир байлам) башка салына турган жоолуктун же байлоого боло турган башка нерселердин бир ирет байлоого жете тургандай эң кичине өлчөмү; *жала-м* – тил менен бир гана жалап алгыдай өлчөмдөгү кичинекей, өтө аз; *жар-ым* – 1. Бир нерсенин теңи, экиге бөлүнгөн нерсенин бир бөлүгү, бир бүтүндүн орто жери же жартысы. 2. Толук эмес, кем, аз, начар, кемчилдиги бар; *же-м* – *аңч.* Кара мылтыктын дары куйган тешиги жана ага салынуучу дарынын өлчөмү; *жут-ум* – бир ууртам, бир жута турган суусун, суюктук; *ич-им* – бир ичим суюктуктун бир жолу ичкендей же бир жолу жуткандай болжолдуу чени, өлчөмү; *кес-им* – кесилип алынган бир бөлүк, кесинди; *көтөр-үм* – отундун, чөптүн ж.б. таңып көтөрүүгө мүмкүн болгон көлөмү, өлчөмү; *өлчө-м* – бир нерсенин белгилүү бир чеги, чени, салмагы, ченеми, көлөмү, *тарт-ым* – тамекинин, насыбайдын бир тарта тургандай; *тат-*

ым – туздун, бир тамактын бир жолу татыгыдай өлчөмү; *тил-им* – бир нерседен узата кесип, тилип алынган бөлүк; *тиште-м* – тамак-аштын бир тиштеп оозго салынган бөлүгү, ушундай бөлүккө туура келген ченем; *туура-м* – туурала турган нерседен бөлүнүп алынган бөлүк, бир ирет туураганга тете өлчөм; *уурта-м* – бир ууртоого ылайык келген өлчөм; *үз-үм* – бир нерседен үзүп, бөлүп алынган бөлүк, бир ирет үзүп алганга тете өлчөм; *чайна-м* – бир чайноого жетишерлик, аз өлчөмдөгү; *чакыр-ым* – кишинин кыйкырганда үнү жетерлик аралык өлчөмү; *бүктө-м* – нерсенин белгилүү бир өлчөмдө бүктөлгөн абалы;

Алтай тилинде –(ы)м курандысы.

Алтай тилиндеги эң көп колдонулган мүчөлөрдүн бири. Сын атооч сөздөрдү жасоодо арбын колдонулат.

Сан-өлчөм билдирген сөздөр: *тил-им* – тилим, *чайна-м* – чайнам, *тарт-ым* – тартым, *ууртам* – ууртам.

Тува тилинде -м курандысы.

-м мүчөсү зат атооч сөздөрдү жасоо менен бирге сын атооч сөздөрдү да жасайт.

Өлчөм маанисинде: *адым* – аттам, *дайнам* – чайнам, *доорам* – туурам.

-чык курандысы.

Алтай тилинде -чык курандысы.

(1) Ыкты, багытты билдирген сөздөрдү жасайт: *бурул-чык* – бурулуш, *кыстал-чык* – тар жер, *орол-чык* – оролгон.

(2) Сыпатты билдирген сөздөр: *суран-чык* – тилемчи, *жазан-чык* – жасанчаак, *байлан-чык* – корунган, *мактан-чык* – мактанчаак.

-гыр курандысы.

Алтай тилинде -гыр курандысы.

(1) Сын-сыпатты билдирген сөздөр жасалат: *чөйүл-гыр* – чоюлчаак, *күй-гыр* – күйгүр;

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр: *тап-кыр* – тапкыч, *сес-кир* – сезгич, *ук-кур* – сөз уккан, *теп-кир* – тебенек, *сүс-күр* – сүзөнөк, *жүз-күр* – сүзгүч, *бил-гир* – билгир.

Тува тилинде -гыр курандысы.

-*гыр*, -*гир*, -*гур*, -*гүр* Этиш сөздөргө жалганып, тездик маанисин билгизген сын атооч сөздөрдү курайт.

(1) Сыпат маанисинде: *билдин-гир* – ачык;

(2) Тездик маанисинде: *аштан-гыр* – тез ачка болгон, *аштын-гыр* – тез ачылган.

-ак курандысы.

Кыргыз тилинде -ак курандысы.

(1) Абстрактуу түшүнүктү туюндурган сөздөр жасалат: *бөл-өк* - бөтөн, жат, өз эмес; *кач-ак* – качкын менен бирдей; *кес-ек* – талкаланган, майдаланган нерсенин чоңураак бөлүкчөсү, бүтүн калган бөлүгү; *кон-ок* – жол жүрүп баратып, конуп кетүү үчүн токтогон жолоочу; *куч-ак* – кучактоо үчүн эки колду оролто жайгандагы абал, ополто жайылган кулачтын эни, көлөмү. Байыркы түрк тилинде *куч* сөзүнүн өзү эле азыркы кыргызча *кучакта* этишнин маанисинде колдонулган. Мындай *куч* этиши кыргыздын эпикалык чыгармаларында алиге колдонулат. Мына ошол *куч* сөзүнө зат атооч жасоочу - *ак* мүчөсү жалганып, *кучак* сөзү келип чыккан [Сейдакматов 1988: 164].

-ан, -аан курандысы.

Кыргыз тилинде –ан, -аан курандысы.

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *тал-оон*(<*тала-оон*)(*tal-oon*) – таланган, таламайга түшкөн абал талангандык; *чыз-аан* – атанган, атагы чыккан, абдан мыкты, таанымал, белгилүү.

-ды курандысы.

Кыргыз тилинде -ды курандысы.

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: *жар-ты* – бүтүн эмес, толук эмес, жарым, бир бүтүндү экиге бөлгөндөгү бир бөлүгү, теңи; *жой-ду* – 1. Тентек, шок, зөөкүр. 2. Митаам, шум, куу, амалкөй; *жыйын-ды* – бир нерсенин чогуусу менен алгандагы жалпы натыйжасы, бардыгы.

-бас курандысы.

Алтай тилинде -бас курандысы.

Этиш сөздөрү зат атооч сөздөрүн куроо менен бирге сын атооч сөздөрүн да курайт. Тактап айтсак, сыпат, касиет, мүнөз, белги маанилерин камтыган сын атооч сөздөр куралат.

-бас мүчөсү сыпат, өлчөм, белги маанилерин камтыган, активдүү сөз жасоочу мүчө. Айрым сөздөрдө калыпташып калган формасында да колдонулат.

(1) Белги, сыпат, мүнөздү билдирген сөздөр куралат: *жара-бас* < ыңгайсыз – ылайыгы жок, ыңгайлашпаган, ыксыз, туура келбеген; *алдыр-бас* < маанисиз – мааниси жок, зарыл, керектүү эмес; *жалтан-бас* < жалтанбас – тайманбас, кайраттуу, өткүр, тартынбаган; *жыл-бас* < жылбас – бир жерден жылбаган, ордунан жылбаган; *токто-бас* < токтобас – бир жерге көп турбаган, байыр албаган, *чыда-бас* < чыдабас – 1. Туруштук бере албаган, көтөрүмү жок, жалакай, чыдамдуу эмес. 2. Сабырсыз, шашма; сабырсызданып, шашкаландаган.

-чаң курандысы.

Алтай тилинде -чаң курандысы.

Мүнөздү же көнүмүш адатты билдирген сын-сыпат атоочтор жасалат.

(1) Көнүмүш адатты билдирген сөздөр: *кыйыш-чан* – “өжөр” ойлогонунан, айтканынан, кылып жатканынан баш тартпаган, кайтпаган, ошондой кылам деп эле аракеттене берген; *бүктел-чең* – ийилгенди билген *согуш-чан* < урушкан – аскерлерге айтылган сөз. Мисалы, согушчан калк; *байлан-чан* < консерватор –

1. Консерватизмдин тарапкери. 2. Улуу Британияда жана бир катар башка өлкөлөрдө Консервативдик партиянын мүчөсү;

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр: *кериш-чен* < урушчаак – чырчатак чыгарганды, урушканды жакшы көргөн; *тайкыл-чан* < жылма – тымызын, астыртан, анчалык көзгө түшпөгүдөй, анчалык билине бербегендей иштелген.

-ган курандысы.

Алтай тилинде -ган курандысы.

(1) Сын-сыпатты ошондой эле сапатты билдирген сөздөр куралат: *арт-кан* – арткан, *кар-ган* – карыган, *кызы-ган* – кызыган, *таскаба-ган* – көнбөгөн, *арты-ган* – уулуу.

-ган мүчөсү алтай тилинде негизинен сын атооч сөздөрүн жасаган мүчө катары эсептелинет. Бирок айрым учурда туруктуу сөздөр жасалып, зат атооч жасаган сөздөр да кездешпей койбойт. М: *чыч-кан* – чычкан.

Тува тилинде пассивдүү. -кан: *дарлаткан* – эзилген.

-гын курандысы.

Алтай тилинде -гын курандысы.

(1) Сын-сыпатты ошондой эле сапатты билдирген сөздөр куралат: *кет-кин* – көчмөн (айбанаттар үчүн), *кач-кын* – качкын, *көч-кин* – көчмөн, *кыр-гын* – кыргын.

-ачал курандысы.

Тува тилинде -ачал курандысы.

Үндүүлөрдөн кийин келсе -ачал, -ечел, ычал, -ичел, -учал, -үчел:, үнсүздөрдөн кийин -аачал, -еечел, -ыычал, -иичел, -уучал, -үүчел фонетикалык варианттарында колдонулат. Тездик маанини камтыган сын-сыпатты билдирген сын атооч сөздөрүн жасайт.

(1) Сын-сыпат маанисинде: *адарга-ачал* – суктанган, *аары-ычал* – ичке, *бужурганы-ычал* – жинденген.

(2) Тездик маанисинде: *доңу-учал* – тез тонгон, *идеге-ечел* – тез ишенген, *өкпеле-ечел* – тез ачууланган.

-чы курандысы.

Хакас тилинде -чы курандысы.

-чы, -чи, -жы, -жи мүчөсү активдүү колдонулган мүчөлөргө кирет. Зат атооч сөздөрүн жасоо менен бирге сын атооч сөздөрүн да курайт.

(1) Мүнөздү билдирүүчү сөздөр: *малгат-чы* – кыялы чатак, *истен-жи* < иштемчил – көп иштеген, иштегенди жакшы көргөн аракетчил.

(2) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: *аралас-чы* < катышуучу – кандайдыр ишке, мелдешке ж.б. катыша турган же кошо катышкан адам; *түгөн-жи* < акыркы – эң сонундагы, акырындагы.

-аачы курандысы.

Хакас тилинде -аачы курандысы.

-аачы, -еечи, -ачы, -ечи мүчөлөрү көп учурда көнүмүш адатты билдирген, окшоштуруу маанилерин камтыган, көбүнчө сын-сыпатты билдирген сөздөрдү жасайт.

(1) Мүнөздү билдирүүчү сөздөр: *идин-еечи* < аракетчил – бирдемени билүүгө, иштөөгө максатына жетүүгө аракет кылган, аракети бар, дилгир; *изил-еечи* – эзилген, *из-еечи* < ичкен – көп ичкен, *ылга-ачы* < ыйлаак – көп ыйлаган, ыйы басылбаган, көз жашы тыйылбаган;

(2) Кесипке байланыштуу сөздөр: *ибире-ечи* – жаратылышты коргоочу, *арачыла-ачы* < жактоочу – айып коюлган адамды сот процессинде коргоп, жактаган киши, актоочу, адвокат;

(3) Абалды билдирген сөздөр: *агыра-ачы* < оорукчан – оорулуу, оорусунан биротоло сакайып кетпеген, тезтез ооруй бере турган, ден соолугу начар; *ахтан-аачы* < акталган – күнөөдөн арылган, күнөөсү жок болуп чыккан.

-най курандысы.

Тува тилинде көп колдонулбаган этиштен сын атооч жасоодо сейрек колдонулган мүчө:

-най: *аазатнай* – жинти,

-гар курандысы.

Тува тилинде этиштен сын атооч жасоодо өнүмсүз мүчө:

-гар: *бүлдегер* – жашка толгон көз.

3.3. Этиш сөздөрдөн зат атоочтун жана сын атоочтун жасалышында окшоштуктар жана айырмачылыктар

3.3.1. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрдөн зат атоочтун жасалышындагы окшоштуктар

Өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ак курандысы.

Кыргыз тилинде –ак, -ек, -ок, -өк. Алтай тилинде да –ак, -ек, -ок, -өк. Тува тилинде –ек. Хакас тилинде –ах, -ек. Мисалы:

(1) Буюм аттарын бирдирген сөздөр куралат:

Кырг. *быч-ак, жат-ак, ор-ок*; Алт. *томур-ак, чач-ак*; Тув. *биж-ек*; Хак. *сарай-ах*.

(2) Орган аттарын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *каб-ак, жүр-өк, муун-ак*; Алт. *каб-ак, жүр-ек*.

(3) Туруктуу сөздөр жасалат:

Кырг. *кез-ек*; Алт. *кез-ек, кон-ок, куч-ак, үрк-ек*; Тув. *кез-ек*; Хак. *адай-ах*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -кы курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде –гы, -ги, -гу, -гү, -кы, -ки, -ку, -кү. Хакас тилинде -гы, -ги, -хы, -ки. Мисал:

(1) Буюм-тайымдардын аталыштары маанисинде:

Кырг. *бур-гу, суз-гу, сүл-гү, сүр-гү, тарт-кы, тарт-кы, теп-ки*; Алт. *как-пы/кап-кы, суску, чап-кы*; Тув. *ас-кы, кес-ки, кызыт-кы, быш-кы, чырыт-кы, еш-ки*; Хак. *сап-хы, кис-ки, сүрт-ки, сибир-ги*.

(2) Суусундук менен байланышкан сөздөр жасалат:

Кырг. *ачыт-кы, ашат-кы*; Алт. *ачыт-кы*.

(3) Этиштин аталышы маанисинде:

Кырг. *ал-гы, бер-ги, көч-кү, туй-гу*; Алт. *быш-кы, сибир-ги*; Тув. *кус-ку*; Хак. *чар-гы, чарыт-хы*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -гын курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде *-гын, -гин, -гун, -гүн, кын, -кин, кун, күн*. Хакас тилинде *-гын, -гин, -хын, -кин*. Мисал:

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр куралат:

Кырг. *сүр-гүн, тур-гун, чач-кын, чеч-кин, куу-гун, кыр-гын, өт-күн, таш-кын, чап-кын*; Алт. *түрт-күн, эс-кин, жай-кын*; Тув. *көш-күн*; Хак. *тас-хын, сүс-кин, чай-гын, сүр-гин*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -(ы)к курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде *-ык, -ик, -ук, -үк, -ыг, -иг, -уг, -үг*. Хакас тилинде *-ых, -ик, -ыг, -иг*. Мисалдар:

(1) Мүчө уланган сөздөн кыймыл-аракеттик маанини камтыган атооч сөзү куралат:

Кырг. *ал-ык, арт-ык, буйр-ук, жаз-ык, сыз-ык, тат-ык, тиле-к*; Алт. *бил-ик, тужа-к*; Тув. *бөл-үк, деж-ик, кез-ик, бижи-к*; Хак. *хара-х, хоны-х, сад-ыг, чады-г, таб-ыг, ид-иг, искир-иг*.

(2) Буюм аталыштары маанисинде:

Кырг. *жөлө-к, ийре-к, кайра-к, күрө-к, тая-к, тире-к, төшө-к, үбөл-үк, үрт-үк, чимир-ик, шакылда-к, шалдыра-к*; Алт. *күре-к, эл-гек, карма-к*; Тув. *буду-к, керт-ик*; Хак. *төзе-к*.

(3) Мекен, жер аттары маанисинде:

Кырг. *жаб-ык, кору-к, кышта-к, тур-ук, чаб-ык*; Алт. *булга-к*; Хак. *азыры-х*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ым курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде -ым, -им, -ум, -үм. Хакас тилинде -ым, -им. Мисалдар:

(1) Этиш мааниси камтылган атооч сөздөрү жасалат:

Кырг. *аг-ым, айт-ым, ал-ым, ал-ым, бас-ым, бил-им, же-м, ишен-им, келиш-им, кечир-им, кыс-ым, өл-үм, өр-үм, сез-им, тер-им, тиз-им, тизмек, түш-үм, чеч-им, чыг-ым*; Алт. *кий-им, сал-ым, жай-ым*; Тув. *дил-им, кал-ым*; Хак. *алта-м, чары-м, погы-м*.

(2) Терминдер билдирүүдө колдонулат:

Кырг. *ал-ым, бас-ым, бөл-үм, сүйлө-м*; Алт. *ед-им, өл-үм*; Тув. *өл-үм, аг-ым, баз-ым*; Хак. *өл-им, түр-им*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -(-ы)н курандысы.

(1) Туруктуу сөздөр куралат:

Кырг. *жат-ын, бүт-үн, түй-үн*; Алт. *жад-ын, бүд-үн, жуу-н, жыг-ын, аг-ын кел-ин, түй-үн/түү-н*; Тув. *чыды-н, чары-н, сүксү-н, уга-ан*; Хак. *чад-ын, чы-ын, саб-ын, аг-ын*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ма курандысы.

Алтай тилинде -ма курандысы.

(1) Туруктуу сөздөр куралат:

Алт. *талда-ма, жандыр-ма, чаптыр-ма*.

(2) Суусундук аттары:

Алт. *жар-ма*; Хак. *чар-ба*.

(3) Курал-жабдык, буюм-тайымдарды курайт:

Алт. *жылдыр-ма, одыр-ма, илдир-ме*; Хак. *сөзир-бе, агыс-на, кирт-пе*.

(4) Тамак-аш аттары: *чар-ба, хый-ма*.

Аз өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ан курандысы.

Кыргыз тилинде -ан, -аан, -он, -оон, -өн, -өөн. Алтай, тува, тилдеринде кездешпейт. Хакас тилинде -ан, -ен. Мисалы:

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат:
Кырг. *айран* > *айыр-ан, була-ан, шил-ээн*; Хак. *ух-ан, чайа-ан*.

(2) Өсүмдүк атын билдирген сөздөр:

Кырг. *быч-ан, тик-ен*.

(3) Жандыктын атын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *жыл-ан*; Хак. *сүг-ен*.

(4) Буюм аталыштарын билдирген сөздөр:

Кырг. *чыңыр-оон*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чак курандысы.

Кыргыз тилинде *-чак, -чек, -чок, -чөк*. Алтай тилинде *-чак, -чек, -чок, -чөк*. Тува тилинде *-чак, -чек, -чык, -чик, -чук, -чүк* деп чогуу каралган. Ал эми кыргыз, алтай, хакас тилдеринде *-чык* курандысы варианттары менен өзүнчө каралат. Хакас тилинде *-чах, -чек, -жах, -чек*. Мисалдар:

(1) Буюмдун атын берген сөздөр жасалат:

Кырг. *артын-чак, бөктөрүн-чөк, селкин-чек*; Алт. *артын-чак, кайыр-чак, бүрүн-чек*; Тув. *көрүн-чүк*; Хак. *күр-жек*.

(5) Мүчө уланган этиш сөзү атооч маанисине өтөт:

Кырг. *жеткин-чек –көөр-чөк*; Алт. *жалтан-чак*; Тув. *даштал-чак*; Хак. *поон-жах, тут-чах*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чы курандысы.

Кыргыз тилинде *-чы, -чи, -чу, -чү*. Алтай тилинде *-чы, -чи*. Тува тилинде *-чы, -чи*. Хакас тилинде *-чы, -чи, -жы, -жи*. Мисал:

(1) Буюм аттары жасалат:

Кырг. *кай-чы, төшөн-чү*; Алт. *жамын-чы, жама-чы*.

(2) Бир кызматты же жоопкерчилиги болгон киши маанисинде:

Кырг. *куу-чу, күзөт-чү, окуу-чу, түкүр-чү*; Алт. *үгрөн-чи*; Тув. *диленжи*; Хак. *истес-чи, үгрөн-жи*.

(3) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *айыпталуу-чу, күйүн-чү, күйүнүч, сүйүн-чү, там-чы*; Алт. *там-чы, сүүн-чи*; Хак. *үгрет-чи*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -гак курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде –гак, -гек, -гок, -гөк, -как, -кек, -кок, -көк варианттары менен кездешет. Ал эми хакас тилинде кездешпейт. Мисалдар:

(1) Айбан маанисинде:

Кырг. *кес-кек, сай-гак*; Алт. *жайыл-гак*; Тув. *дүр-гек*.

(2) Буюм аталыштарын жасайт:

Кырг. *биш-кек, кап-как, сой-гок*; Алт. *жар-гак, эмис-кек, быч-как*; Тув. *дүргек*.

Өнүмсүз курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -а курандысы.

Кыргыз тилинде –а, -е, -о, -ө. Алтай тилинде –а, -е, -й. Тува тилинде –а, -е. Хакас тилинде кездешпейт.

(1) Кандайдыр бир нерсе же көрүнүш маанисинде:

Кырг. *айлан-а атал(е)- а, кайт-а, тик-е, кош-о, чачыл-а, жар-а*; Алт. *тур-а, кайр-а, эбир-е*; Тув. *туд-а*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -га курандысы.

Кыргыз тилинде -га, -ге, -ка, -ке. Алтай, тува тилдеринде да -га, -ге, -ка, -ке. Хакас тилинде кездешпейт.

(1) Буюм аты маанисинде:

Кырг. *бөктөр-гө, теп-ке, токул-га*; Алт. *тут-ка, көдүр-ге, билдир-ге*; Тув. *гөдүр-ге*.

(2) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *жасал-га, кере-ге, табыл-га*; Алт. *чачыл-га, чечил-ге*; Тув. *көшке*.

3.3.2. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар.

Өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -(ы)к курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде -ык, -ик, -ук, -үк, -ыг, -иг, -уг, -үг. Хакас тилинде -ых, -ик, -ыг, -иг. Мисалдар:

(1) Мүчө уланган сөздөн кыймыл-аракеттик маанини камтыган атооч сөзү куралат:

Кырг. *быш-ык, жаб-ык, жаңыр-ык, жырт-ык, кат-ык, кети-к, килкилде-к, кууна-к, сасы-к, сат-ык, тил-ик, тунар-ык, чири-к, сын-ык*; Алт. *Узак, ырак/ыра-ак, ой-ык*; Тув. *дадары-к, ажы-к, бузу-к*; Хак. *чары-х, ыра-х, чары-х, ач-ых, тиз-ик*.

(2) Адамга жана жаныбарга тиешелүү мүнөздөрдү билдирүүдө жалганат:

Кырг. *бас-ык, дуд-ук, жет-ик, жүгүр-үк, өл-үк, түкүр-үк, чимкир-ик*; Алт. *ач-ык, адарка-к, былч-ык, ар-ык*; Тув. *корту-к*; Хак. *изир-ик, ач-ыг, ары-г, хуру-г, чылы-г*.

Аз өнүмдүү курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -чаак курандысы.

(1) Бир нерсеге көнгөндүктү жана мүнөздү билдирет:

Кырг. *адаш-чаак, болуш-чаак, жазган-чаак, ийил-чээк*; Алт. *чөйүл-чек, жайкал-чак, жалтан-чак, арбан-чак*; Тув. *ажын-чак, артын-чак, каттырын-чык, даштал-чак*; Хак. *тарын-жах, ; ундутчах*.

Өнүмсүз курандылар

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -гак курандысы.

Кыргыз, алтай, хакас, тува тилдеринде –*гак, -гек, -гок, -гөк, -как, -кек, -кок, -көк* варианттары менен кездешет. Мисалдар:

(1) Этиштин ысымы маанисинде:

Кырг. *бат-как, тай-гак, таң-гак, тос-кок, шыбыр-гак*; Алт. *жүүл-гек, бус-как, күй-гек, табыш-как*; Тув. *бүрүш-кек*; Хак. *талас-хах, килис-кек*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ым курандысы.

Кыргыз, алтай, тува тилдеринде -*ым, -им, -ум, -үм*. Хакас тилинде -*ым, -им*. Мисалдар:

(1) Өлчөм маанисинде:

Кырг. *байла-м, жала-м, жар-ым, же-м, жут-ум, ич-им, кес-им, көтөр-үм, өлчө-м, тарт-ым, тат-ым, тил-им, тиште-м, туура-м, уурта-м, үз-үм, чайна-м, чакыр-ым, бүктө-м*; Алт. *тил-им, чайна-м, тарт-ым, ууртам*; Тув. *адым, дайнам, доорам*; Хак. *тил-им, оорта-м*.

Кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдеринде -ак курандысы.

Кыргыз, алтай тилдеринде *-ак, -ек, -ок, -өк*. Тува тилинде *-ек*. Хакас тилинде жок. Мисалы:

(1) Абстрактуу нерсени туюндурган сөздөр жасалат:

Кырг. *бөл-өк, кач-ак, кес-ек, кон-ок*; Алт. *тут-ак, чыч-ак*; Тув. *кез-ек*.

3.3.3. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрүнөн зат атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.

3.3.3.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-алак курандысы. Кыргыз тилинде *-алак, -елек*. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Бул мүчө кыргыз тилинде активдүү колдонулбайт; *жаап-алак, жат-алак, жум-алак, тут-алак*.

-анак курандысы. Кыргыз тилинде *-анак, -енек, -онок, -өнөк*. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *бурз-анак, каз-анак*.

(2) Дене бөлүктөрүн жасайт:

Кырг. *чык-анак*.

-аса курандысы. Кыргыз тилинде *-аса, -есе*. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Этиштен атооч жасаган *-аса* мүчөсү кыргыз тилинде активдүү эмес. Төмөндөгүдөй сөздөрдү кездештиребиз: *ал-аса, бер-есе, туб-аса*;

-аша курандысы. *-аша* мүчөсү кыргыз тилинде көп сөз жасабайт. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Мисалы: *ал-аша, кир-еше, чыг-аша*;

-(ы)ч курандысы. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинде төмөндөгүдөй сөздөрдү жасайт. Варианттары *-ыч, -ич, -уч, -үч*.

(1) Ичтеги сезимдерди билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *коркун-уч, кубан-ыч, кызган-ыч, өкүн-үч, сагын-ыч, таарын-ыч*,

(2) Этиш сөзүнүн ысымы маанисинде:

Кырг. *булган-ч, жалын-ыч, мактан-ыч, өтүн-үч*.

-ды курандысы. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисалдар:

(1) Айбан атын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *быш-ты, эм-ди*.

(2) Абстрактуу маанини берет:

Кырг. *тат-ты, элен-ди*.

-дык курандысы. Кыргыз тилинде *-дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк*. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт.

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: Кырг. *жыйын-тык, кал-дык*.

(2) Математикалык терминдерди билдирет: Кырг. *кал-дык*.

-галак курандысы. Кыргыз тилинде *-галак, -гелек, -голок, -гөлөк*. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Айбан аттары жасалат: Кырг. *шаш-калак*.

(2) Этиштин ысымы маанисинде: Кырг. *дөң-гөлөк*.

-ган курандысы. Кыргыз, алтай, тува тилдеринде *-ган, -ген, -кан, -кен* варианттары менен колдонулса, хакас тилинде кездешпейт. Бирок алтай, тува тилдеринде да көбүнчө сын атооч сөздөрүн курайт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Этиштин ысымы маанисинде: Кырг. *жарат-кан, жаса-ган, күй-гөн, чагыл-ган*.

-гыч курандысы. Кыргыз тилинде *-гыч, -гич, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч*. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Буюм аталыштары маансинде: Кырг. *ач-кыч, буу-гуч, жап-кыч, жылыт-кыч, кес-кич, көтөр-гүч, күчөт-күч, кыс-кыч, муздат-кыч, суз-гуч, сыз-гыч, теш-кич, тил-гич, түкүр-гүч, чал-гыч.*

(2) Этиштин ысымы маанисинде: Кырг. *бас-кыч, теп-кич.*

(3) Көнүмүш адат маанисинде: Кырг. *ич-кич.*

3.3.3.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-нты курандысы.

(1) Абстрактуу сөздөр куралат: Алт. *ула-нты, бөлү-нтү, кези-нти, азыранты.*

(2) Буюм, затты билдирген сөздөр: Алт. *жуу-нты, жайы-нты, күре-нти, түле-нти.*

3.3.3.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-лга курандысы.

(1) Кыймыл-аракеттин болуусун, жасалуусун билдирген сөздөр жасалат: Тув. *ашта-лга, айаннажы-лга, бүдүрү-лге, боозуду-лга, деңне-лге, кези-лге, өскери-лге, үзе-лге, ашта-лга, аңдары-лга.*

(2) Мүнөздү билдирген сөздөр жасалат: Тув. *амдажы-лга, экижиди-лге.*

(3) Абстрактуу сөздөр жасалат: Тув. *тииле-лге, депши-лге, исте-лге, бода-лга, бода-лга.*

(4) Конкреттүү сөздөр куралат: Тув. *чемнени-лге, бастыры-лга.*

(5) Буюм аттарын жасайт: Тув. *хаа-лга.*

-ышкын курандысы.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: Тув. *аңнашкын, емне-ешкин, айт-ыышкын, дил-ишикин, ажыгла-ашкын, планна-ашкын.*

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: Тув. *болу-ушкун.*

-кыыш курандысы.

(1) Буюм аттарын жасайт: Тув. *багла-аш, билекте-еш, былга-гыыш, чүлүгүүш, аат-кыыш, ээр-гиши.*

(2) Туруктуу сөздөр жасалат: Тув. *дырба-аш, колдукта-аш, даян-гыыш.*

-лда курандысы.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: Тув. *көрүлде, кир-илде, чыы-лда, неме-лде, шылга-лда, хөгжү-лде.*

-мал курандысы.

(1) Буюм аттарын жасайт: Тув. *бижи-мел.*

(2) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: Тув. *каз-ымал, төрү-мел.*

(3) Терминдер жасалат: Тув. *чуру-мал, бүдү-мел.*

-мча курандысы.

(1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: Тув. *бода-мча, бүдү-мче, детки-мче, бери-мче, базы-мча.*

-ндак курандысы.

(1) Кичирейтүүчү атооч сөздөрдү жасайт: Тув. *кез-индек, кый-ындак.*

(2) Буюм, нерсе аттарын жасайт: Тув. *дил-индек, тоо-ндак.*

3.3.3.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-хыс курандысы. (1) Буюм аталыштары:

Хак. *чап-хыс, пас-хыс өт-кис, кис-кис, хыр-гыс, ил-гис.*

-бых курандысы.

(1) Буюм, нерсе аттары мааниде: Хак. *илбик, хырбых.*

3.3.4. Кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар.

3.3.4.1. Кыргыз тилинде гана кездешип, алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-ан, -аан курандысы. Кыргыз тилинде -ан, -аан, -он, -оон, -өн, -өөн. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Мисалы:

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: Кырг. *тал-оон* (<*тала-оон*) (*tal-oon*);

-анак курандысы. Кыргыз тилинде -анак, -енек, -онок, -өнөк. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат: Кырг. *жут-анак*.

-чаак курандысы. Кыргыз тилинде -чаак, -чеек, -чоок, -чөөк. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Бир нерсеге көнгөн жана бирөөнүн мүнөзүн билдирет: Кырг. *адаш-чаак, болуш-чаак, жазган-чаак, ийил-чээк, иймен-чээк, ишен-чээк, корун-чаак, күрөш-чөөк, кызган-чаак, кыйкыр-чаак, мактан-чаак, таарын-чаак, тартын-чаак, унут-чаак, уруш-чаак, уял-чаак, үшү-чөөк, эрин-чээк*.

-ды курандысы. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисалдар:

(1) Кыймыл аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр жасалат:

Кырг. *жар-ты, жой-ду, жыйын-ды*;

-галак курандысы. Кыргыз тилинде -галак, -гелек, -голок, -гөлөк. Алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпейт. Кыргыз тилинен мисал:

(1) Этиштин ысымы маанисинде:

Кырг. *тоң-голок*.

3.3.4.2. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-чык курандысы.

(1) Ыкты, багытты билдирген сөздөрдү жасайт:

Алт. *бурул-чык, кыстал-чык, орол-чык.*

(2) Сыпатты билдирген сөздөр:

Алт. *суран-чык, жазан-чык, байлан-чык, мактан-чык.*

3.3.4.3. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-ачал курандысы.

(1) Сын-сыпат маанисинде:

Тув. *адарга-ачал, аары-ычал, бужурганы-ычал.*

(2) Тездик маанисинде:

Тув. *доңу-учал, идеге-ечел, өкпеле-ечел.*

3.3.4.4. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген куранды мүчөлөр.

-чы курандысы.

(1) Мүнөзүн билдирген сөздөр:

Хак. *малгат-чы, истен-жи.*

(2) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр:

Хак. *аралас-чы, түген-жи.*

-аачы курандысы.

(1) Мүнөзүн билдирген сөздөр:

Хак. *идин-еечи, изил-еечи, из-еечи, ылга-ачы.*

(2) Кесипке байланышкан сөздөр:

Хак. *ибире-ечи, арачыла-ачы.*

(3) Абалды билдирген сөздөр:

Хак. *агыра-ачы, ахтан-аачы.*

III Бап боюнча жыйынтык

Колубуздагы илимий иштин 3-бапында этиш сөздөрдөн атоочторду жасоочу куранды мүчөлөр каралды. Иликтөөбүздүн натыйжасында **кыргыз тилинде** этиштен зат атооч жасоочу 21 (-а, -ак, -алак, -аң, -анак, -аса, -аша, -ыч, -чак, -чы, -ды, -дык, -га, -гак, -галак, -ган, -гы, -гыч, -гын, -ык, -ым), этиштен сын атооч сөзүн кураган 9 мүчө (-ак, -ан, -анак, -чаак, -ды, -гак, -галак, -ык, -ым); **алтай тилинде** этиштен зат атооч жасоочу 17 (-аачы, -ай, -ак, -чы, -чак, -ым, -га, -ын, -нты, -гак, -гы, -гын, -гыш, -ык, -л, -ма, -мал), этиштен сын атооч сөзүн кураган 10 мүчө (-бас, -чаң, -чак, -чык, -гак, -ган, -гын, -гыр, -ык, -ым); ал эми **тува тилинде** этиштен зат атооч жасоочу 25 мүчө (-лга, -г, -к, -ш, -ышкын, -кы, -кыыш, -л, -лда, -м, -мал, -мча, -н, -ндак, -ынды, -а, -р, -на, -бек, -ке, -гек, -каш, -күн, -ек, -чи) табылды. Ошондой эле этиштен сын атооч сөзүн кураган 9 мүчө (-гыр, -ачал, -чак, -к, -м, -пай, -как, -кан, -гар) табылды. **Хакас тилинде** этиштен зат атооч жасоочу 14 (-х, -хы, -с, -м, -г, -чы, -хыс, -хын, -жах, -ба, -мах, -ын, -ан, -бых), этиштен сын атооч сөзүн кураган 7 мүчө (-нды, -х, -г, -чы, -жах, -хах, -аачы) туурасында сөз болду.

Эмгектин бул бөлүмүндө иликтөөгө алынган тилдердеги этиштерден атооч сөздөрдү жасоочу куранды мүчөлөрдүн өз ара окшоштуктары жана айырмачылыктары туурасында жыйынтыктоочу пикирибиз төмөнкүчө.

Этиш сөздөрдөн зат атоочтун жасалышындагы окшоштуктар:

-ак курандысы (төрт тилде тең бар); ушул сыяктуу эле: -кы, -гын, -(ы)к, -ым, -(ы)н, -чак -чы курандылары төрт тилде кездешет; -ан курандысы (кыргыз-хакас); -гак курандысы (кыргыз-алтай-тува); -а курандысы (кыргыз-алтай-тува); -га курандысы (кыргыз-алтай-тува); -ма курандысы (алтай-хакас).

Этиш сөздөрдөн сын атоочтун жасалышындагы окшоштуктар:

-(ы)к курандысы (төрт тилде тең бар); ушул сыяктуу эле: -чаак, -гак, -ым курандылары төрт тилде кездешет; -ак курандысы (кыргыз-алтай-тува).

Жалпы 17 мүчө орток деп эсептелип, анын ичинен зат атооч жасаган 12 мүчө орток, сын атооч жасаган 5 мүчө орток деп табылды.

Ал эми айырмачылыктарына кайрыла турган болсок, этиш сөздөрүнөн зат атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар төмөндөгүдөй орунда берилет. Кыргыз тилинде гана кездешип алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: алак, -анак, -аса, -аша, -(ы)ч, -ды, -дык, -галак, -ган, -гыч; алтай тилинде гана кездешип кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -нты; -ма (алтай-хакас); тува тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -лга, -ышкын, -кыыш, -лда, -мал, -мча, -ндак; хакас тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген курандылар: -хыс, -дых.

Этиш сөздөрүнөн сын атоочтун жасалышындагы айырмачылыктар:

Кыргыз тилинде гана кездешип алтай, тува, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -ан, -аан, -анак, -чаак, -ды, -галак; алтай тилинде гана кездешип кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -чык; тува тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кездешпеген курандылар: -ачал; хакас тилинде гана кездешип кыргыз, алтай, тува тилдеринде кездешпеген курандылар: -аачы.

Жогоруда берилген ар бир курандынын аталган тектеш төрт тилде кандай сөздөрдү жасай тургандыгы, куралган сөздөр семантикасы боюнча кандай тематикаларга бөлүнгөндүгү, куранды мүчөлөрдүн сөз жасоодогу ээлеген орду кандай экендиги иштин ушул бөлүмүндө жиликтенип берилди.

КОРУТУНДУ

Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы атоочтук уңгуларга жана этиштик уңгуларга зат атоочту жасай турган куранды мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу ишке ашары баарыбызга белгилүү. Ошондой эле куранды мүчө сөзгө жалгануу менен сөздүн лексикалык маанисин да турпатын да өзгөртөөрү, андан жаңы сөз жасаары айкын. Муну айтып жатканыбыздын себеби колубуздагы бул илимий иште куранды атоочтордун жасалышына салыштырма иликтөө жүргүзүлдү.

1. Буга чейин өз алдынча ар бир тилге; кыргыз, алтай, тува жана хакас тилдерине иликтөөлөр жүргүзүлүп келген. Айта турган болсок, -чы курандысын бардык эле түрк тилдүү элдердин тилдеринен кездештирүүгө болот. Бул курандынын бир канча варианты бар. Бул туурасында бир топ тилчи, окумуштуулардын эмгектерин жолуктура алдык. Мисалы: Н.Ф.Катанов [Катанов 1903: 172], А.Г.Рамстедт [Рамстедт 1957: 209], Н.А.Баскаков [Баскаков 1953: 60], В.В.Радлов [Радлов 1908: 22], О.Бетлинг [Бетлинг 1851: 103], Дондуков [Дондуков 1964: 18], Серебренников, Гаджиевалар [Серебренников, Гаджиева 1979: 89-94], А.М.Щербак [Щербак 1977: 103], А.А.Потебня [Потебня 1988: 144], ошондой эле кыргыз тилчи окумуштуу Б.Орузбаеванын эмгектеринен да жолуктура алдык [Орузбаева 2000: 222]. Мына ушул -чы курандысы сыяктуу атооч сөздөрдү жасаган курандылар кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдерине кирген: алтай, тува жана хакас тилдериндеги куранды мүчөлөр салыштырма анализге алынып, системалык талдоо жүргүзүлдү.

2. Куранды атоочтордун жасалышына салыштырма иликтөө жүргүзүүдө кыргыз, алтай, тува, хакас тилдеринде орун алган мүчөлөр иликтенип, салыштырма анализ жүргүзүлдү. Илимий эмгектин II, III баптарында кыргыз, алтай, тува, хакас тилдериндеги курандылардын кайсы тилдерде кезигээри, бири-бирине жакын болгон атооч сөздөрдөн жана этиш сөздөрдөн жасалган атооч сөздөр мисалга алынып, атайын төрт тилде тең мисалдар берилип канчалык даражада окшош экендиги каралды.

3. Ал эми экинчи бөлүмдө окошотук жана айырмачылыктарга орун берилип, кыргыз тилинде колдонулуп ал эми алтай, хакас, тува тилдерде колдонулбаган мүчөлөр менен куралган сөздөр атайын мисалдар менен анализге алынды. Ошондой эле тескерисинче алтай, тува, хакас тилдеринде сөз жасоочу мүчө катары колдонулган, ал эми кыргыз тилинде кездешпеген мүчөлөр да иликтөөгө алынды. Жыйынтыктап айтсак, бир тилде жолугуп калган тилдерден орун албаган курандылар тизмектелип берилди.

Мисалы: Кыргыз жана алтай тилдеринде жолугуп, бирдей маанидеги сөздөрдү жасап, тува, жана хакас тилдеринде кездештире албаган курандыларга туш болдук. Алсак: **-гай курандысы**. Кырг. *бала-кай*, Алт. *куда-гай*, *аба-кай*; **-лу курандысы**. Кыргыз жана алтай тилдеринде жолугуп, бирдей маанидеги сөздөрдү жасаса, тува, жана хакас тилдеринде кездештире алган жокбуз. Бирок ошого карабастан кандайдыр бир айырмачылыктарга болду. Мисалы алтай тилинде -лу менен жасалса, кыргыз тилинде -луу менен жасалат. (1) Бир нерсеге ээ болуу, өзүнө тартуу, ичине алуу же камтуу маанисиндеги сөздөр: Кырг. *бала-луу*, *акыл-дуу*, *ат-туу*, Алт. *мүүс-тү*, *кар-лу*, *туу-лу*, *жер-лү*, *айыл-ду*, *үн-дү*, *ат-ту*, *ирин-дү*, *кирелү*, *кир-лү*, *колобо-лу*, *коло-лу*; **-мтык курандысы**. (1) Түстү билдирген сын атооч сөздөр жасалат: Кырг. *боз-(о)мтук*. Алт. *боро-мтык/боз-(о)мтык*, *кара-мтык*; **-ынчы курандысы**. (1) Сан-өлчөм маанисинде: Кырг. *жети-нчи*, *алты-нчы*, *үч-үнчү*. Алт. *жети-нчи*, *алтаны-нчы*, *бежени-нч*, *үчүнчи*, *экинчи*, *биринчи*; **-сак курандысы**. Ал эми –сак мүчөсү алтай тилинде -сак менен берилсе, кыргыз тилинде -саак менен каралат. (1) Көнгөн адат болуп калган сөздөр куралат: Кырг. *чай-саак*, *мал-саак*, Алт. *карындаш-сак*, *аракы-зак*, *чай-зак*, *уйку-зак*, *кудай-зак*, *мал-зак*, *төр-зөк*, *суу-зак*, *тер-сек*; (2) Мүнөздү билдирген сөздөр куралат: Кырг. *бала-саак*, Алт. *байгы-зак*, *сыр-сак*, *ар-сак*, *буур-зак*, *сый-зак*; **-сымак курандысы**. Алтай тилинде -сымак менен жасалса, кыргыз тилинде -сымал менен жасалат. (1) Түстү билдирген сөздөр: Кырг. *ак-сымал*, *кызыл-сымал*, Алт. *ак-сымак*, *көк-симек*, *кара-зымак*, *кызыл-зымак*; (2) Айрым учурларда сын сыпатты билдирген сын атооч сөздөр жасалат: Кырг. *ачуу-сымал*, Алт. *ачу-зымак*.

4. Ушул сыяктуу эле айрым тилдердеги мүчөлөрдү алсак:

-гыр курандысы. (2) Тиешелүүлүктү жана сапаттуулукту билдирген сөздөр: Кырг. *дил-гир*, Тув. *угаан-гыр*, *дыл-гыр*, *сүт-күр*, *дүк-күр*; **-хы курандысы.** (1) Убакыт, мезгилди билдирген сөздөр: Кырг. *мурун-ку*, *кечээ-ги*, Хак. *мурун-гы*, *пүүл-ги*, *пүүн-ги*, *пылтыр-гы*, *кижее-ги*; **-гыш курандысы.** (1) Курал-жабдык, затты билдирген сөздөр: Кырг. *ал-кыш*, *ил-киш*, Алт. *ас-кыш*, *иш-гыш*, *чап-кыш*, *кес-киш*, (2) Буюм-тайымдарды курайт: Кырг. *отур-гуч*, Алт. *отур-гуш*, *соот-кыш*, *тут-куш*, *теп-киш*, *тергиш*; **-л курандысы.** (1) Абстракттуу сөздөр куралат: Кырг. *жырга-л*, *төрө-л*, Алт. *комыда-л*, *жырга-л*, *кайка-л*, *чыда-л*, *учура-л*, *төрө-л*, Тув. *дембере-л*, *магада-л*, *азыра-л*, *буура-л*, (2) Конкреттүү сөздөр куралат: Кырг. *оку-л*, *жаз-ыл*, Алт. *жаз-ал*, *азыра-л*, *жепсе-л*, Тув. *амыдыра-л*, *бүзүрө-л*, *дарла-л*, *бода-л*, *мыра-л*; **-г курандысы.** (1) Абстракттуу сөздөр жасалат: Кырг. *тиле-к*, Тув. *чаза-г*, *айтыры-г*, *бил-иг*, *тиле-г*, *(көргүз-үг)*, *өл-үг*, *аары-г*, (2) Кыймыл-аракеттин болуусун, жасалуусун билдирген сөздөр жасалат: Кырг. *ыйла-ак*, Тув. *хүлүмзүрү-г*, *мага-г*, (3) Нерсени атоо маанисинде: Кырг. *кышта-к*, Тув. *кышта-г*, *ода-г*, *сады-г*; **-ш курандысы.** **-ш** мүчөсү хакас тилинде **-с** менен берилет. (1) Кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөздөр: Кырг. *көр-үш*, *таны-ш*, *бил-иш*, Тув. *көр-үш*, *таны-ш*, *тур-уш*, *чи-ш*, *чыг-ыш*, *тив-ыш*, Хак. *хысхыр-ыс*, *ат-ыс*, *пил-ис*, (2) Туруктуу сөздөр жасалат: Кырг. *сог-уш*, *чурка-ш*, Тув. *үнү-ш*, *тын-ыш*, *сог-уш*, Хак. *чурта-с*, *ылга-с*, *сагын-ыс*; **-бас курандысы.** (1) Белги, сыпат, мүнөздү билдирген сөздөр куралат: Кырг. *жара-бас* *алдыр-бас*, *жалтан-бас*, *жыл-бас*, *токто-бос*, Алт. *жара-бас* *алдыр-бас*, *жалтан-бас*, *жыл-бас*, *токто-бос*, *чыда-бас*; **-чаң курандысы.** (1) Көнүмүш адатты билдирген сөздөр: Кырг. *согуш-чан*, Алт. *кыйыш-чан*, *бүктөл-чең*, *согуш-чан*, *байлан-чан*, (2) Мүнөздү билдирген сөздөр: Кырг. *чап-чаң*, Алт. *кериш-чен*, *тайкыл-чан*, **-чак курандысы.** Бул мүчө кыргыз тилинде **-чаак** менен берилип, алтай, тува, хакас тилдеринде **-чак** менен гана берилет. (1) Сын-сыпатты билдирген сөздөр: Кырг. *чойул-чаак*, *эрин-чээк*, Алт. *жайкал-чак*, *энил-чек*, *чөйүл-чек* *эдин-чек*, Тув. *алдыннал-чак*, *даштал-чак*, *сөөктөл-чек*, Хак. *тарын-жах*, *ундутчах*, (2)

Мүнөздү билдирген сөздөрдү жасайт: Кырг. *жалтан-чаак, уял-чаак*, Алт. *жалтан-чак, кирлен-чек, күйүн-чек, арбан-чак, ачын-чак*, Тув. *ажын-чак, артын-чак, туманнал-чак, дүвүрен-чик, -ган курандысы*. (1) Сын-сыпатты ошондой эле сапатты билдирген сөздөр куралат: Кырг. *арт-кан, кары-ган, кызы-ган*, Алт. *арт-кан, кар-ган, кызы-ган, таскаба-ган, арты-ган, -гын курандысы*. (1) Сын-сыпатты ошондой эле сапатты билдирген сөздөр куралат: Кырг. *кырг-гын, кач-кын*, Алт. *кет-кин, кач-кын, көч-кин, кыр-гын; -гыр курандысы*. (1) Сын-сыпатты билдирген сөздөр жасалат: Кырг. *чойул-гур, күй-гур*, Алт. *чөйил-гир, күй-гур*, Тув. *билдин-гир*, (2) Мүнөздү билдирген сөздөр: Кырг. *ук-кур, тап-кыр, бил-гир*, Алт. *тап-кыр, сес-кир, ук-кур, теп-кир, сүс-күр, жүз-күр, бил-гир*, Тув. *аштан-гыр, аштын-гыр; -ынды курандысы*. (2) Буюм, нерсе аттарын жасайт: Тув. *ажы-нды, азыра-нды*, Хак. *азыра-нды, таста-нды, хыпла-нды*, (2) Бир нерсени кичирейтүү маанисинде: Тув. *буз-унду, быжы-нды, ири-нди, эле-нди, кырг-ынды*, Хак. *кискил-енди, чыыры-нды*.

5. Жогоруда берилгендей тектеш тилдерде кандай гана территориялык жана убакыттын өтүүсүнөн улам келип чыккан өзгөчөлүк болбосун айырмачылык жактарына караганда окшош тараптары бир кыйла арбын экендиги далилденди. Ошого карабастан фонетикалык жактан болобу морфологиялык жактан болобу деги эле жалпы грамматикалык жактан айырмачылыктар болбой койгон жок.

6. Иликтөөнүн жыйынтыгында тилдерде активдүү колдонулган мүчөлөрдөн тышкары бир топ пассивдүү же болбосо көп колдонулбай калган курандыларга да кездештик. Алар: Алтай тилинде бар бирок көп колдонулбаган атооч сөзүнөн атооч сөздөрүн кураган мүчөлөр: *-ң, -ңкай, -нак (-мак), -(а,ы) р, -ыш, -т, -у*. Тува тилиндеги атооч сөздөрдөн зат атооч жана сын атооч сөздөрүн кураган, бирок өтө аз же көп колдонулбаган мүчөлөр: *-ак, -ек: оол-ак, койгун-ак, мойнак; -пей: дииспей, тенек-пей; -каш: куш-каш; -ай: авамай, ачам-ай, угбам-ай, чуртум-ай; -кым, -ким: ава-кым, эжи-ким, дуңма-кым, угба-кым; -кай, -кей: эжик-ей* [Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. 1961: 172]

Тува тилиндеги көп колдонулбаган этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөрүн жасаган мүчөлөр: **-р:** одар; **-па:** тыртпа; **-бек:** илбек; **-каш:** кыскаш.

Тува тилинде көп колдонулбаган, активдүү эмес, этиштен сын атооч жасаган мүчөлөр:

-най: аазатнай; **-кан:** дарлаткан; **-гар:** бүлдегер.

7. Жыйынтыгында тамыры бир болгон бул тилдердин курандыларын иликтеп көрүп, окшоштук жактарынын арбын экендигин байкадык. Демек, каны бир болгон калктар кандай гана саясий, географиялык ажырымдарга туш болбосун, тилдик жактан кандайдыр бир окшоштуктардын сакталып калуусу мыйзам-ченемдүү көрүнүш катары кабыл алынуусу керек демекчибиз. Себеби тектеш элдерде тилдин өнүгүп-өзгөрүүсүнө таасир этүүчү ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү кандайдыр бир деңгээлде окшош болот. Ошону менен катар кандайдыр бир себептерден улам айырмачылык жактары да пайда болору белгилүү. Демек, канчалык окшош жактары көп болсо, убакыттын өтүшү менен түбү бир тектеш тилдерде айырмачылыктар да жаралып тилдер өз алдынча өнүгүүгө жана өзгөрүүгө дуушар болот деген пикирге токтолобуз.

Шарттуу белгилер

азерб. – азербайжанча

адаб. - адабият

алт. – алтайча

аңч. – аңчылыкта

ар. - арабча

афф. - аффикс

БАК – Борбордук Аткаруу Комитет

грам. - грамматика

диал. - диалект

ДТС – древне тюркский словарь

ж.б. – жана башка

кум. - кумыкча

кырг.(кирг.) – кыргызча

КТС – кыргыз тилинин сөздүгү

мат. – математика

МК – Махмут Кашкари

мис. – мисалы

напр. – например

ор. - орусча

өт. – өтмө маани

сын.м. – сын атооч маанисинде

т.а. – тактап айтканда

тат. - татарча

тув. - тувача

түркм. – түркмөнчө

түр. – түркчө

узб. - узбекский

хак. – хакасча

чув. - чувашча

шор. – шорчо

энисей. – энисейче

ATS – Altayca Türkçe Sözlük

TLG – Türk Lehçeleri Grameri

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И., Кыргыз тили [Текст] / И.Абдувалиев. - Бишкек: 2003, 213 б.
2. Абдувалиев И., Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И.Абдувалиев. - Бишкек: 2008, 463 б.
3. Абдувалиев И., Азыркы кыргыз тили морфология [Текст] / И.Абдувалиев, Т.Садыков. - Бишкек: Айбек фирмасы, 1997 – 296 б.
4. Абдулдаев Э. Кыргыз тили [Текст] / Э.Абдулдаев, А.Жапаров, Б.Орузбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 143 б.
5. Абдулдаев Э., Кыргыз тили [Текст] / Э.Абдулдаев, А.Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1976. – 152 б.
6. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]/ Бишкек, 2009, 927 б.
7. Анжиганова О.П., Лексиколгия и словообразование [Текст] / О.П.Анжиганова. - Абакан, 1987, 158 б.
8. Аханов К., Тіл біліміне кіріспе [Текст] / К.Аханов. – Алматы: Мектеп, 1965. – 599 б.
9. Ахматов Т., Тил илимине киришүү [Текст] / Т.Ахматов, Ж.Мукамбаев, С.Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 112 б.
10. Ахматов Т.К., Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика [Текст] /Т.К.Ахматов, Ж.Мукамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1978. - 176 б.
11. Ахматов Т.К., Жалпы тил илими [Текст] / Т .К.Ахматов. - Фрунзе: Мектеп, 1986. – 44 б.
12. Аширбаев Т., Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика [Текст] / Т.Аширбаев. – Бишкек: Б-сыз, 2000. – 2 китеп. – 201 б.
13. Баскаков Н.А., Хакасско-русский словарь [Текст] / Н.А.Баскаков, А.И.Инкжекова - Грекул. - Москва, 1953
14. Баскаков Н.А., Северные диалекты алтайского (ойротского) языка [Текст] / Н.А.Баскаков. - Москов: Б-сыз, 1972

15. Батманов, И.А., Современный киргизский язык [Текст] / И.А.Батманов. – Фрунзе: Киргосиздат, 1944. – 242 с.
16. Гатиатуллина, З.З., Словарь словообразовательных элементов современного татарского литературного языка [Текст] / З. З. гатиатуллина - Казан: 1984, б. 75
17. Грамматика карачаева-балкарского языка [Текст] / Нальчик, 1976.
18. Грамматика киргизского литературного языка. Фонетика и морфология [Текст] / Ф: 1987
19. Грамматика ногайского языка [Текст] / Черкесск, 1973
20. Грамматика современного башкирского литературного языка [Текст] / М: 1981
21. Грамматика современного якутского литературного языка [Текст] / М: 1982
22. Грамматика хакасского языка [Текст] / М: 1975
23. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. -Ф: 1980
24. Дмитриев, Н.К. (редактор), Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков морфология [Текст] / Н.К.Дмитриев.- Москва: Наука, 1956, 336 б.
25. Дмитриев Н.К., Грамматика башкирского языка [Текст] / Н. К.Дмитриев. - М: ИВЛ, 1948
26. Дмитриев Н.К., Турецкий язык [Текст] / Н.К.Дмитриев. – М.: ИВЛ, 1960. – 95 с.
27. Древнетюркский словарь [Текст] / под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М. Щербака. –Л.: Наука, 1969. – 676 с.
28. ДТС - Древнетюркский словарь [Текст] / Л., 1969
29. Дыйканов К., Имя существительное в киргизком языке [Текст] / К. Дыйканов. - Ф: 1955

30. Дыйканов К., Кыргыз тилинин таблицалары [Текст] / К.Дыйканов. - Ф.: Мектеп, 1971
31. Дыйканов К., Кыргыз тили таблица түрүндө [Текст] / К.Дыйканов. - Алматы: 1989, 161 табл.
32. Дыйканов К., Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / К.Дыйканов. - Фрунзе: 1957, s. 219
33. Дыренкова Н.П., Грамматика шорского языка [Текст] / Н.П.Дыренкова, - Москва: Академии наук СССР, 1941, 307 б.
34. Н.П. Дыренкова “Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология” [Текст / Н.П. Дыренкова, - Москва: 1948
35. Евсеева И.В., Когнитивное Моделирование системы русского языка (на материале комплексных единиц) [Текст] / И.В.Евсеева 10.02.01 – русский язык автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук Кемерово, 2011
36. Жалилов А., Азыркы кыргыз тили [Текст] / А.Жалилов. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 230 б.
37. Жумакунова Г.,Түркчө-кыргызча сөздүк [Текст] / Г Жумакунова. - Б: КТМУ, 2005
38. Жусупакматов У., Отношение киргизского языка к Сибирским тюркским языкам [Текст] / У.Жусупакматов. - Фрунзе: 1983
39. Земская Е.А., Язык русского зарубежья: итоги и перспективы исследования (Русский язык в научном освещении [Текст] / Е. Земская. - № 1. - М., 2001. - С. 114-131
40. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери [Текст] / С.Ибрагимов. – Бишкек: Б-сыз, 2000. – 202 б.
41. Иманалиев С., Тил илимине киришүү: Тапшырмалар жана көнүгүүлөр [Текст] / С.Иманалиев. – : Фрунзе : Мектеп , 1977. -116 б.
42. Исхаков В.Г., Имя существительное // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.2. Морфология. [Текст] / Ф.Г Исхаков., М: 1956

43. Исхаков Ф.Г., Палмбах А.А., Грамматика тувинского языка [Текст] / Ф.Г Исхаков., А.А.- Палмбах Москва: Б-сыз, 1961, -472 б.
44. Казак грамматикасы [Текст] / Астана: 2002
45. Қазырки Қазақ Тили [Текст] / Алматы, 1954
46. Карасаев К., Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү [Текст] / К.Карасаев. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 640 б.
47. Карасаев К., Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / К.Карасаев. – Фрунзе: Кырг. Совет энцикл., башкы ред., 1986. – 421 б.
48. Карасаев Х., Камус–нама: Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр [Текст] / Х.Карасаев. - Бишкек: Шам, 1996.-854 б.
49. Карымшакова А.Т., Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери [Текст]: макалалар жыйнагы / А.Т.Карымшакова. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 157 б.
50. Киргизско-русский словарь [Текст] / сост. К.К.Юдахин. - М.: Сов. энцикл., 1965. - 974 с.
51. Киргизучпедгиз, 1957. – 107 с. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / туз. жамаат. –Фрунзе: Илим, 1980.-324 б.
52. Кононов А.Н., Грамматика современного узбекского литературного языка [Текст] / А.Н.Кононов. -Москва, Ленинград: издательство академии наук СССР, 1960, 445-б.
53. Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-XII вв [Текст] / А.Н.Кононов. Л: 1980
54. Катанов, Н. Ф. Опыт исследования Урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня [Текст] / Н. Ф. Катанов. – Казань: Типолитография Императорского Казанского ун-та, 1903. – 547 с.
55. Кудайбергенов С., О связях алтайских языков // Тюркологические исследования [Текст] / С.Кудайбергенов. - Ф: 1983

56. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы [Текст] / С.Кудайбергенов. - Фрунзе: 1957
57. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] / -Ф: 1980.
58. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] . – Бишкек: Avrasya Press, 2010. – 1460 б.
59. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э.Абдулдаев . – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
60. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Ф., 1982
61. Майрыков, Д. Кыргыз тили [Текст] / Д.Майрыков, Ы.Жакыпов, М.Мураталиев. – Фрунзе: Илим, 1978. – 32 б.
62. Махмуд Кашгари., Түрк тилдеринин сөздүгү [Текст] / Махмуд Кашгари; котор. Т.Токоев, К.Кошмоков. – Бишкек: Б-сыз, 2011. – 1-т. - 906 б.
63. Махмуд Кошгарий, Туркий сузлар девони [Текст] / Которгон жана даярдаган: С. Муталлибов. - Ташкент: Том 1,2,3.1960-1963
64. Менгес К.Г., Түрк элдери жана алардын тилдери [Текст] / К.Г.Менгес. –Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 2000. - 370 б.
65. Мукамбаев Ж., Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1972. - Т.1. – 712 б.
66. Мусаев С.Ж., Жалпы тил илими. Жогорку окуу жай. фил.[Текст] / С.Ж.Мусаев. - Бишкек: Б-сыз, 1998. – 1 бөлүк. – 210 б.
67. Муталлибов С.М., Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк [Текст] / С. М.Муталлибов. - Тошкент, 1956, 240 б.
68. Оргу К.Х. “Тыва Дыл” (лексика, фонетика, морфология) .[Текст] / К.Х.Оргунун [1960]
69. Давид К. “Topics in the puonology and morphology of tuvan” .[Текст] / К.Давид [2000].
70. Орузбаева Б., Принципы построения исторической грамматики киргизского языка и характеристика ее материалов // Вопросы советской тюркологии [Текст] / Ашхабад:1988.

71. Орузбаева Б.О., Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Ф: 1972
72. Орузбаева Б.О., Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер [Текст] / Орузбаева, Б. О. - Фрунзе: Б-сыз, 1958, -69 б.
73. Орузбаева Б.О., Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Фрунзе:Мектеп,1983. - 168 б.
74. Орузбаева Б.О., Лингвистикалык терминдердин кыргызча- түркчө, түркчө-кыргызча сөздүгү [Текст] / Б.О.Орузбаева, Б.Сагынбаева. – Бишкек: Б-сыз, 2004. – 216 б.
75. Орузбаева Б.О., Словообразование в кыргызском языке [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1964. – 311 с.
76. Орузбаева Б.О., Сөз курамы [Текст] / Орузбаева, Б. О. – Бишкек: Мектеп, 2000, - 356 б.
77. Осмонова Ж., Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров.-Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басмаканасы, Бишкек-КТМУ.- 2001.-518 б.
78. Патачакова Д.Ф., Аффиксы словообразования имен существительных [Текст] / Д.Ф.Патачакова. - 1984- 130 б.
79. Патачакова Д.Ф., Хакас Тили [Текст] / Д.Ф. Патачакова. - Абака, 1962.
80. Потебня А.А., Из записок по русской грамматике [Текст] / А.А. Потебня. - М: 1958.
81. Потебня А.А., Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. - Харьков: 1922.
82. Радлов В.В., Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. Радлов.- Санктпетербург,1888-1911.- 1263 с.
83. Рассадин В.И., Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении [Текст] / В.И.Рассадин -Москва: издательство наука, 1978, 286-б.
84. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка [Текст] / В.И.Рассадин. - Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1971. – 252 с.

85. Сартбаев К.К., Азыркы кыргыз тили [Текст] / К.К. Сартбаев. - Фрунзе: 1958, 159
86. Русско-тувинский словарь / Под редакцией А. А. Пальмбаха. М., 1953
87. Русско-тувинский словарь / Под редакцией Д. А. Монгуша. М., 1980
88. Русско-хакасский словарь / Под редакцией Д. И. Чанкова. М., 1961
89. Сагынбаева Б., Азыркы түрк тилдериндеги морфологиялык парадигматика [Текст] / Б.Сагынбаева. - Бишкек: Б-сыз, 2006.- 265 б.
90. Садыков Т., Кыргыз – түрк салыштырма грамматикасынын негиздери [Текст] / Т.Садыков, Б.Сагынбаева. – Бишкек: Б-сыз, 2010. - 479 б.
91. Сартбаев К.К., Азыркы кыргыз тили [Текст] / К.К.Сартбаев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958.- 72 б.
92. Сартбаев К.К., Тил илими [Текст] / К.К.Сартбаев. – Мектеп, Фрунзе, 1975.-195 б.
93. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразование в азербайжанском языке [Текст] / Э.В.Севортян. - М:1962.
94. Севортян Э.В., Словообразование в тюркских языках // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков [Текст] / Э.В.Севортян. -М:1956.
95. Севортян Э.В., Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межатюркские основы на гласные) [Текст] /Э.В.Севортян. - М.: Наука, 1974.-768 с.
96. Севортян Э.В., Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке [Текст] / Э.В.Севортян. -Москва: издательство наука, 1966, 436-б.
97. Сейдакматов К., Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүүсү [Текст] / К.Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1982. -187 б.
98. Сейдакматов К., Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К.Сейдакматов . – Фрунзе: Илим, 1988. - 335 б.

99. Сейдакматов К., Сөздөр кантип жаралган? [Текст] / К.Сейдакматов. – Бишкек: Б-сыз, 2004. – 116 б.
100. Серебренников В., Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков [Текст] / В.Серебренников, Н.Г аджиева.
101. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология [Текст] / М: 1988.
102. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональная реконструкция [Текст] / М: 2002.
103. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Лексика.М: Наука, 2001.
104. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: морфология [Текст] / Москва, наука, 1988, 560 б.
105. Сыдыков С., Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар [Текст] / Сыдыков С. - Фрунзе, илим, 1984, 167 б.
106. Татаринцев И., Этимологический Словарь Тувинского Языка [Текст] / И. Татаринцев. - Новосибирск: 2000.
107. Тенишев Э., Древне-Кыргызский Язык [Текст] / Э.Тенишев. - Бишкек: 1997
108. Тил илими (айрым материалдар) [Текст] / Ф.: “Мектеп” 1975.
109. Тувинско-русский словарь [Текст] / Под редакцией Э. Р. Тенишева. - М., 1968.
110. Тыныстанов К., Эне тилибиз [Текст] / К.Тыныстанов./-Ф: 1928
111. Тыныстанов К., Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / Тыныстанов К.- Бишкек: Бийиктик, 2006, 112 б.
112. Үмөталиева Б., Имя прилагательное в современном киргизском языке [Текст] / Б.Үмөталиева. - Ф: 1965
113. Челик Ф., Кыргыз жана түрк тилдериндеги өсүмдүк аттары [Текст] / Ф.Челик магистрдик иш. - Б: 2010, 167 б.

114. Щербак А.М., Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя) [Текст] / Щербак А.М.- Ленинград, Наука, 1977, 201 б.
115. Щербак А.М., Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие служебные части речи, изобразительные слова) [Текст] / Щербак А.М.- Ленинград, Наука, 1987, 152 б.
116. ЭСТЯ - Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / ЭСТЯ-М: 1974
117. Юдахин К.К., Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К.Юдахин. -Б:1998.
118. Юдахин К.К., Кыргызко-русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. Москва, 1965.
119. Юнусалиев Б.М., Киргизский язык // Языки мира. Т.2. Тюркские языки [Текст] / Б.М.Юнусалиев. - М: Наука, 1966.
120. Языки мира: тюркские языки [Текст] / Б: 1997.
121. Akmatova A., Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası [Текст] / A.Akmatova. - Turkish Studies Volume 3/3 Spring 2008.
122. Aksu N., Işık A., Türkiye Türkçözü-Kırgız Türkçözü Sözdüğü [Текст] / Aksu N. - İstanbul: MEB Yay., 1997. - 210 б.
123. Alkaya E., Sibirya Tatar Türkçesi ile Güney Sibirya Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak İlişkiler [Текст] / E. Alkaya. - Turkish Studies, V. 4/8, 8 Fall 2009
124. Arat R.R., Türk Şivelerinin Tasnifi [Текст] / R. R.Arat. - İstanbul, 1953
125. Arıkoğlu E., Klara Kuular, Tuva Türkçesi Sözlüğü [Текст] / E.Arıkoğlu. - Ankara: 2003, 118 б.
126. Arıkoğlu Ekrem, Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük [Текст] / E.Arıkoğlu. - Ankara: 2005
127. Batmanov İ.A., Eski ve Bugünkü Yenisey Dili (çev. Sarıgül K., Aydemir İ.) [Текст] / İ.A. Batmanov, Z.B.Aragaçi, G.F. Babuşkin. - Bişkek: Avrasya yay, 2006
128. Buran A., Çağdaş Türk Yazı Dilleri-1 [Текст] / A.Buran, E. Alkaya. - Eskişehir: 2011

129. Cumakunova G., Kırgızca-Türkçe Sözlük [Текст] / G.Cumakunova. - Bıřkek, 2005. - 999 6.
130. Çengel Kasap H., Kırgız Türkçesi Grameri [Текст] / H.Çengel Kasap. - Ankara, 2005, 424
131. Gürsoy Naskali E., Altayca-Türkçe Sözlük [Текст] / E.Gürsoy Naskali, M. Duranlı. - Ankara: 1999, s.266
132. Ercilasun A.B., Karşılařtırılmalđ Türk Lehçeleri Sözlüğü (ortak), [Текст] / A.B.Ercilasun.- Kùltür Bakanlığı Yayınları, 1.Cilt: Kılavuz Kitap, Ankara, 1991,1183 6. 2. Cilt: Dizin, Ankara,1992, 502 6.
133. Eren H., Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü [Текст] / H.Eren. - Ankara, 1999.-512 6.
134. Gülensoy T., Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlerin Köken Bilgisi Sözlüğü. - Türk Dil Kurumu Yayınları [Текст] / T.Gülensoy. - Ankara, 2007. - 1204 6.
135. Gülsevin G., Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanışları, I. Fiilden İsim Yapım Ekleri [Текст] / G. Gülsevin, S.Gülsevin.- Malatya: 1993, 125 6.
136. Harrison David K., Topics in the phonology and morphology of tuvan [Текст] / K.Harrison David.- Yale University: 2000, 197 6.
137. Hatiboğlu V., Türkçenin Ekleri [Текст] / V.Hatiboğlu. - Ankara: 1981, 173 6.
138. Johanson L., Güney Sibirya Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar [Текст] / L.Johanson (Çev. Sema Aslan). - Bilig Bahar: 2004 sayı 29, 1-27 6.
139. Killi Gülsüm, Hakas Türkçesinde Ünlü Uzunlukları [Текст] / Modern Türklük Arařtırmaları Dergisi, C.1, S.1, Kasım, 2004
140. Kiremit Mehmet, Türk Dili Dersleri [Текст] / Ankara, 1997
141. Kolektif, (Tuva bölümü) Doç. Dr. Ekrem Arıkoğlu, Türk Lehçeleri Grameri [Текст] / Akçağ yay. Ank. 2007.
142. Komisyon, Türk Lehçeleri Grameri [Текст] / Akçağ yay. Ankara, 2007
143. Korkmaz Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri [Текст] / TDK yay. Ankara, 2003. s. 1224

144. Naskali G.E., Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu [Tekst] / G.E.Naskalı. - Ankara, 1997. – 190 6.
145. Nişanyan S., Türkçenin Soyağacı (Etimolojik Sözlük) [Tekst] / S.Nişanyan. - İstanbul, 2005. - 773 6.
146. Nuriahmetova Tatyana, Kırgız Türkçesinde İsim Yapma [Tekst] / Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv. SBE Doktora Tezi. Bişkek, 2012
147. Ölmez Mehmet, Hakaslar ve Hakasça [Tekst] / Çağdaş Türk Dili, S.96, Şubat, 1996
148. Ölmez Mehmet, Tuvalar ve Tuvaca, Çağdaş Türk Dili [Tekst] / S.95, Ocak, 1996
149. Öner Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi [Tekst] / Ankara, 1998, s. 270
150. Ramstedt, G. İ. Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft. Formenlehre. Helsinki 1952
151. Şahin İbrahim, Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine [Tekst] / A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 32 Erzurum 2007 s.5
152. Tavkul Ufuk, Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler [Tekst] / Kırım Dergisi, 12 (45), 2003, 23-32.ss.
153. Tekin Talat, Orhun Türkçesi Grameri [Tekst] / İstanbul, 2003, s. 272.
154. Tekin Talat, Ölmez Mehmet, Türk Dilleri [Tekst] / Yıldız, İst. 2003.
155. Türkçe Sözlük I-II. [Tekst] / Türk Dil Kurumu Yayınları, 10.baskı, Ankara, 2005. - 2523 6.
156. Von Gabain A., Eski Türkçenin Grameri (çev. M.Akalın) [Tekst] / Yükseköğretim Kurulu Matbaası yay. Ankara 1995, s.313.
157. Yale University, A Dissertation submitted in partial satisfaction of the requirments for the Doctorate of Philosophy in Linguistics [Tekst] / September 1, 2000, s.197
158. Yudahin K.K., Kırgız Sözlüğü I-II (Çev.A.Taymas) [Tekst] / K.Yudahin. -Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. - 809 6.